

Етель Ліліан Войнич

Овід

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Артур сидів у бібліотеці духовної семінарії в Пізі і переглядав купу рукописних проповідей. Був гарячий червневий вечір. Вікна стояли розчинені навстіж, віконниці були напівприхилені. Отець ректор, канонік² Монтанеллі, відірвався на хвилину од писання і з любов'ю поглянув на схилену над паперами чорняву голову.

— Що, не можеш знайти, *capitolo*³? Ну, не треба, я напишу заново. Мабуть, ця сторінка десь загубилась, і я тільки даремно забрав у тебе стільки часу.

Голос у Монтанеллі був тихий, але дуже глибокий і густий, з срібною чистотою тембру, яка надавала його мові якоїсь особливої чарівності. Це був голос природженого оратора, багатий на відтінки. Коли канонік говорив з Артуром, тон у нього був завжди ласкавий.

— Ні, *padre*⁴, я мушу знайти. Я певен, що ви поклали її тут. А заново ви ніколи не напишете так само.

Монтанеллі знов узявся до роботи. За вікном ліниво гудів сонний хрущ, по вулиці лунав протяжний сумовитий крик продавця фруктів: "Суниці! Суниці!"

¹ П і з а — місто в Тоскані, один із найбільших центрів італійської культури.

2 Канонік — старший ксьондз, член капітулу — колеґії духовний осіб при монастирі або соборі.

3 Carino — любий.

4 Padre — отче.

— "Про зцілення прокаженого" — ось вона!

Артур перейшов кімнату тим м'яким нечутним кроком, що завжди дратував його домашніх. В цьому невеличкому, тендітному хлопцеві, більше схожому на італійця шістнадцятого століття, ніж на юнака з буржуазної родини тридцятих років, від довгих вій і чутливого рота до маленьких рук і ніг — усе було занадто витончене, занадто ніжне. Коли Артур сидів спокійно, він скидався на гарненьку дівчин, переодягнену в хлоп'яче вбрання, але коли він рухався, його гнучкість і спритність нагадували приручену пантеру з захованими пазурами.

— Та невже? Що б я робив без тебе, Артуре?

У мене б завжди все пропадало. Ну, я вже більше не буду писати. Ходім у сад, я допоможу тобі розібратис у твоїй роботі.

Покажи, що ти там не зрозумів?

Вони вийшли в тихий, тінявий монастирський

сад. Семінарія містилась у будинках старого домініканськог монастиря, і двісті років тому його квадратний двір мав охайний вигляд. Між рівненьким грядками росли акуратно підстрижені кущі розмарину й лаванди. Одягнені в біле монахи, що колись доглядали ці квіти, тепер лежали поховані й забуті, але запашні трави все ще цвіли в тихі літрі вечори, хоч ніхто вже не збирав їх на ліки. Дерен пробився в щілинах між плитами, і колодязь серед двору заріс папороттю. Троянди здичавили, і їх

довгі, поплутані стебла повзли через стежки; на грядках червоніли маки; висока наперстянка схилялась над переплутаною травою, а стара виноградна лоза, кину та напризволяще, звисала з гілок занедбаного кизилового дерева, яке з сумовитою упертістю повільно похитувало ряснолистою головою.

В кутку височіла величезна магнолія, мов вежа з темно-зеленого листя, покроплена де-не-де молочно-білим цвітом. Коло дерева стояла грубо зроблена де'яна лавка. Монтанеллі сів на неї.

Артур вивчав філософію в університеті і, коли натрапля на важкі місця в книзі, звертався за пояснення до padre. Монтанеллі був для нього універсаль енциклопедією, хоч хлопець не вчився у нього в семінарії.

1 Домініканці — давній католицький чернечий орден.

— Ну, мабуть, я піду,— сказав Артур, коли трудне місце було роз'яснене.— Я вам не потрібний?

— Сьогодні я більше не працюватиму, але я хотів би ще посидіти з тобою, якщо в тебе є час. — Ну, звичайно!

Артур сперся об дерево і глянув крізь темну зелен на перші бліді зорі, що замерхтіли в глибині спокійного неба. Від матері, уродженки Корнуеллу, він унаслідував мрійні, таємничі очі, темно-сині з чорним віями. Монтанеллі відвернувся, щоб їх не ба.

— Ти якийсь стомлений, друже,— сказав він.

— Що ж робити...

У голосі Артура теж вчувалася втома, і Монтанелл зразу помітив це.

— Тобі не слід було так швидко повертатися до коледжу. Від безсонних ночей коло хворі ти вкрай знесилився. Шкода, що я не наполіг, щоб ти добре відпочив, перш ніж виїхати з Ліворно.

— Ні, padre, з цього нічого не вийшло б. Після смерті матері я не міг лишатися в цьому злочасному домі. Джулі довела б мене до божевілля.

Джулі була дружина його старшого зведеного брата і давній його ворог.

— Та я й не хотів би, щоб ти лишався з своїми родичам,— лагідно відповів Монтанеллі.— Я знаю, що для тебе це було б найгірше. Але чому ти не прийняв запросин твого приятеля-англієця? Погостював би в нього з місяць, а тоді знову повернувся б до праці.

— Ні, padre, я не міг. Уоррени дуже щирі, добрі люди, але вони мене не розуміють. Вони жаліють мене,— я бачу це по їхніх обличчях. Вони пробувал б утішати мене, говорили б про матір... Джемма, звичайно, не така; навіть ще як ми були малі, вона завжди знала, чого не слід казати. Але інші... Та й не тільки це...

— А що, сину мій?

Артур зірвав кілька квіток наперстянки і нервово зім'яв їх.

— Я не можу жити в цьому місті,— сказав він, трох помовчавши.— Там крамниці, де вона купувала

мені малому іграшки, набережна, по якій ми гуляли

Корнуелл — графство в Англії.

вдвох, поки вона тяжко не захворіла. І так скрізь, куди С я не пішов. Кожна дівчина на базарі пропонує мені купити квіти — нащо вони мені тепер! І потім кладовище... Ні, мені треба було виїхати звідти, надт тяжко бачити все це.

Артур замовк, розриваючи на клаптики дзвіночки наперстянки. Запанувала довга, глибока тиша, і він глянув на padre, дивуючись, чому той нічого не відповідає.

Під магнолією вже темнішало, і все навколо здавалося тьмяним, невиразним. Проте надворі було ще досить ясно, щоб помітити мертву блідість на обличчя Монтанеллі. Він сидів, понуривши голову, і міцно держався правою рукою за край лавки. Артур одвів очі в побожному здивуванні перед цією великою душею.

"Боже мій,— подумав він,— який же я нікчемний і егоїстичний проти нього. Якби моє горе було його власним, він не міг би відчувати його глибше".

Монтанеллі підвів голову і оглянувся навколо.

— Я й не наполягаю, щоб ти їхав туди, особливо тепер,— промовив він дуже ласкаво,— але обіцяй мені, що добре відпочинеш під час літніх канікул. Мабуть, тобі краще буде поїхати десь далі від Ліворно. Я не хочу, щоб ти розладнав собі здоров'я.

— А куди ви поїдете, padre, коли семінарія закриється?

— Мені, як звичайно, доведеться повезти учнів у гори і влаштувати їх там. Але в середині серпня повернетесь з відпустки мій помічник, і тоді я думаю податися в Альпи. Хочеш, поїдемо зі мною? Вирушим в далеку гірську екскурсію, і ти зможеш вивчати альпійські мохи й лишай. От тільки чи не буде тобі нудно зі мною?

— Padre! — Артур стиснув руки, "мов справжній іноземець", як казала Джулі.— Я віддав би все на світ, щоб тільки поїхати з вами. Тільки... Я не певен...

— Ти гадаєш, що містер Бертон не дозволить тобі?

— Він, звичайно, буде проти, але яке він має прав втручатися? Мені вже вісімнадцять років, і я можу робити що хочу. Зрештою, він мені лише зведений брат. Не знаю, чому я повинен йому коритися. Він завжди погано ставився до моєї матері.

— Але якщо він буде серйозно заперечувати, ти

вже краще послухайся його. Тобі вдома буде ще гірш, якщо...

— Гірше вже не може бути! — палко вигукнув

Артур.— Вони завжди ненавиділи мене й ненавидіти

мать, що б я не робив. Але як може Джеймс серйозн заперечувати проти того, щоб я поїхав з вами — моїм духівником!

— Не забувай, що він протестант. В усякому разі, краще напиши йому, і почекаємо, що він скаже. Тільки май терпіння, сину мій. У наших вчинках ми не повинні керуватися тим, чи люблять нас, чи ненавидять. Це зауваження було зроблене дуже лагідно, проте Артур густо почервонів.

— Я знаю,— відповів він, зітхнувши.— Тільки це так важко...

— Шкода, що ти не прийшов до мене у вівторок,— сказав Монтанеллі, раптом переводячи розмову на інше.— У мене був єпископ з Ареццо, і я дуже хотів би, щоб ти з ним познайомився.

— Я пообіцяв одному студентові прийти на збор в його квартирі, і мене б чекали.

— Які збори?

Артур трохи зніяковів.

— Це не звичайні збори...— мовив він нервово, трохи заїкаючись.— Із Генуї приїхав один студент і зробив нам доповідь... Скоріше це була лекція.

— Про що?

Артур зам'явся.

— Ви не будете питати в мене його ім'я, радге? Я обіцяв...

— Я взагалі ні про що не питатиму в тебе, і коли ти обіцяв берегти таємницю, звичайно, ти не повинен нічого говорити мені. Але мені здається, що ти все-таки міг би мені довіритися.

— Звичайно радге. Він говорив про... нас і наші обов'язки щодо народу і щодо... нас самих, і про те, як ми можемо допомогти....

— Допомогти? Кому?

— Народові й...

— Ну?

— Італії.

1 Протестант — прихильник релігійної течії— протестантизм. Між протестантами й католиками довго тривала боротьба.

Запанувало довге мовчання.

— Скажи мені, Артуре,—промовив Монтанеллі дуже серйозним тоном, повернувшись лицем до хлопця,— чи давно ти почав думати про це?

— З минулої (зими).

— Ще до смерті матері? І вона не знала?

— Ні, тоді це ще мало захопило мене.

— А тепер?

Артур зірвав кілька дзвіночків наперстянки.

— От як це було, padre,— почав він, дивлячись у землю.— Коли я минулої осені готувався до вступних іспитів, пам'ятаєте, я познайомився з багатьма студентами. Ну, і деякі з них почали розмовляти зі мною про все це... Давали книжки. Але мене це якось не дуже захоплювало, тільки й думки було, щоб швидше повернутись додому, до матері. Вона була така самотня там, у Ліворно! Адже то не дім, а в'язниця... Самого язика Джулі було досить, щоб убити її. Потім узимку, коли вона так тяжко захворіла, я зовсім забу про тих студентів і про їхні книжки. І тоді, пригадуєт, я більше не приїздив до Пізи. Якби я думав про це, я б поділився з матір'ю. Але тоді все те в мене якось зовсім вилетіло з голови... Потім я зрозумів, що вона умирає. Ви ж знаєте, в останні її дні я майже не відходив од неї. Часто просиджував коло неї цілу ніч, а вранці приходила Джемма Уоррдн, щоб дати мені відпочити... І от цими довгими ночами я почав думати про ті книжки і про те, що говорили студент, зважував, чи праві були вони... Задумувався над тим, що сказав би про все це Христос.

— Ти звертався до нього? — Голос Монтанеллі звучав не зовсім твердо.

— Часто, padre. Іноді я просив у нього поради, що мені робити, просив, щоб він взяв мене до себе разом з матір'ю... Але відповіді я не діставав.

— І ти мені ні слова не говорив про це, Артуре. А я гадав, що ти мені довіряєш.

— Padre, ви знаєте, як я вам довіряю. Але є такі речі, про які нікому не розкажеш. Мені здавалося, що ніхто не може мені допомогти, навіть ви або мати.

Мені потрібна була відповідь безпосередньо од бога. Ви розумієте, вирішувалася справа мого життя, моєї душі.

Монтанеллі відвернувся й почав пильно вдивлятис в присмеркову пітьму, що огорнула віти магнолії.

— Ну, а потім? — повільно промовив він.

— Потім... вона вмерла. Останні три ночі я не відходи од неї...

Він змовк, але Монтанеллі не ворухнувся.

— Всі ці два дні перед її похоронами,— вів далі Артур низьким голосом,— я ні про що не міг думати. Потім, після похорону, я хворів; пам'ятаєте, я не міг прийти на сповідь.

— Так, пам'ятаю.

— Вночі я встав і пішов у материну кімнату. Там було пусто, тільки велике розп'яття стояло в алькові. І я подумав, що, можливо, бог допоможе мені. Я опустився на коліна і чекав — цілу ніч. Але вранці, коли я отямився, раде... Даремно... Я не можу пояснит цього... Не можу сказати вам, що я побачив. Я сам погано пам'ятаю. Але знаю, що бог відповів мені, і я не смію не послухатися.

Деякий час вони сиділи в темряві мовчки. Тоді Монтанеллі повернувся і поклав руку на плече Артуру.

— Сину мій,— сказав він,— я не посмію сказати,

що бог не розмовляв з тобою. Але пригадай стан, в

якому ти був, коли це трапилось, і не вважай хвороблив сумну фантазію за урочистий його поклик.

І якщо справді він хотів відповісти тобі, чи ти певен,

що правильно розумієш його слова? Який намір маєш

ти в серці?

Артур підвівся і проказав повільно, ніби повторююч, слова катехізису:

— Віддати життя Італії, допомогти їй визволитися з рабства й злиднів, вигнати австрійців і утворити вільну республіку, яка, крім бога, не знала б короля!

— Артуре, подумай хоч хвилину над тим, що ти кажеш. Ти ж навіть не італієць.

— Це однаково. Я такий, як є".

Знову настало мовчання.

Монтанеллі сперся плечем на дерево і прикрив рукою очі.

— Сядь на хвилинку, сину,— промовив він на

решті.

Альков — заглибина в стіні, де ставлять ліжка.

Артур сів, і Монтанеллі міцно стис йому обидві руки.

— Я не можу сперечатися з тобою сьогодні,— сказа він.— Усе це сталося так несподівано... Я ніколи не думав, мені потрібний час, щоб усе обміркувати.

Згодом ми поговоримо докладніше. Але поки що я прошу тебе пам'ятати одно: якщо з тобою щось трапиться, якщо ти... загинеш, ти розіб'єш мені серце.

— Padre!

— Ні, дай мені скінчити. Я колись казав тобі, що в мене, крім тебе, немає нікого в світі. Ти, мабуть, не розумієш як слід, що це значить. Та воно й важко зрозуміти такому молодому. У твоїх літах я б теж не зрозумів. Артуре, ти для мене як... рідний син, розумієш? Ти світло моїх очей, радість мого серця. Я готовий умерти, щоб стримати тебе від помилковог вчинку і зберегти твоє життя.

Але тут я нічого не можу вдіяти. Я не прошу тебе давати мені якісь обіцянк. Я прошу тільки: пам'ятай те, що я сказав, і будь обережним. Подумай гарненько, перш ніж зробит непоправний крок. Ради мене, ради своєї покійно матері...

— Гарзд, padre, я подумаю, а ви Помоліться за мене і за Італію.

Артур мовчки став навколішки.

Монтанеллі без слів поклав руку на схилену голов. Через хвилину Артур підвівся, поцілував у нього руку і, нечутно ступаючи, пішов по росяній траві.

Монтанеллі довго сидів під магнолією, вдивляючис прямо перед собою в пітьму.

"Це божа кара впала мені на голову,— подумав він.— Так було і з царем Давидом...

Я осквернив святилищ, взявши нечестивими руками тіло господнє. Довго бог прощав мені, але тепер настав час від".

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Містерові Джеймсу Бертону дуже не подобалося, що його молодший зведений брат здумав "тинятися" по Швейцарії з Монтанеллі. Але як заборонити цю невинну ботанічну екскурсію в товаристві поважного професора богослов'я? Артурові, який нічого не знав, про причину заборони, це здалося б безглуздою тираніє. Він, безумовно, приписав би це релігійним або расовим забобонам, а Бертони так пишалися своєю віротерпимістю. Усі в їхній родині були щирими протестантам й консерваторами ще з тієї пори, як фірм судновласників "Бертон і сини" розпочала свою справу в Лондоні й Ліворно більше як сто років тому.

Вони вважали, що англійський джентльмен повине бути справедливим навіть до католиків. І коли , голова сім'ї, відчувши, як погано лишатися вдівцем, одружився з гарненькою католичкою, гувернанткою його молодших дітей, обидва старші сини, Джеймс і Томас,

хоч і не зовсім раді були мати мачуху, навряд чи старшу за них самих, похмуро скорились.

Після смерті батька і без того тяжкі сімейні взаємин ще більше ускладнились, коли одружився старши син; але обидва брати чесно намагалися захистити Гледіс від злого язика Джулі і виконували, як могл, свій обов'язок по відношенню до Артура. Вони . навіть і не вдавали, що люблять хлопця, і їхня великодушність до нього проявлялася лише в тому, що вони щедро наділяли його дрібними грішми та дозво робити все, що він схоче.

У відповідь на свій лист Артур одержав чек на дорожн витрати і холодний дозвіл використати канікули, як йому до вподоби. Витративши половину свого капіталу на книжки з ботаніки та папки, він вирушив разом із Монтанеллі у свою першу альпійську подо.

Артур давно вже не бачив padre в такому гарном настрої. Після першого важкого враження від розмов в саду до Монтанеллі поступово вернулась ду рівновага, і тепер він дивився на цю подію спокійніше. "Артур ще дуже молодий і недосвідчени,— думав він,— і навряд чи його переконання не.

Безперечно, ще є час, щоб лагідними доказам повернути його з небезпечного шляху, на який він тільки-но ступив".

Вони хотіли побути кілька днів у Женеві, але при першому погляді на сліпучо-білі вулиці й запорошені алеї з юрбами туристів лице в Артура трохи похмурніл.

Монтанеллі стежив за хлопцем, спокійно забавляючис його розчаруванням.

— Що, друже, тобі тут не подобається?

— Я й сам не знаю. Це зовсім не те, чого я сподівався. Озеро, правда, чудове, і обриси тих гір прекрасні.— Вони стояли на острові Руссо, і Артур показував на довге пасмо Савойських Альп.— Але місто... таке манірне і охайне, якесь протестантське. У нього такий самовдоволений вигляд. Ні, воно мені не подобається, нагадує чимсь Джулі.

Монтанеллі засміявся.

— Бідний хлопець! Йому не пощастило. Ну що ж, ми приїхали сюди для розваги, отже немає причин лишатися тут. Хочеш, покатаємося сьогодні по озеру, а завтра вранці вирушимо в гори?

— Але ж, padre, ви хотіли тут трохи побути?

— Любий мій хлопчику, я був у цих місцях разів дванадцять. Для мене радість — бачити твоє задоволення. Куди б ти хотів поїхати?

— Якщо вам справді однаково, то я хотів би рушити по річці аж до верхів'я.

— По Роні?

— Ні, по Арві. Вона тече так швидко.

— Тоді поїдемо до Шамоні.

До самого вечора вони катались у маленькому парусному човні. Прекрасне озеро справило на Артура куди менше враження, ніж сіра каламутна Арва. Він виріс на березі Середземного моря, і блакитна гладина не хвилювала його. Але він пристрасно любив швидку течію, і буйний біг потоку з гірського льодовика захоплював його.

— Оце справжня річка! — казав він.

Вранці другого дня вони рушили до Шамоні. Арту був у дуже веселому настрої, коли вони їхали родючими долинами, але коли повернули на звивисту стежку біля Клюза і їх тісно оточили величезні зубчасті шпилі, він став серйозний і мовчазний. Від Сен-Мартена мандрівники повільно рушили пішки по долин вгору, спиняючись на ніч у придорожніх шале² або в крихітних гірських селищах, і знов ішли далі, куди заманеться. Артур був дуже чутливий до краси природи, і перший водоспад на їхньому шляху збудив

— Острів Русео — острів на Роні, де встановлено бюст французького мислителя й письменника Жан-Жака Руссо (1712— 1778), уродженця Женеві.

— Шале — швейцарська хатина в горах.

у ньому такий екстаз, що любо було дивитися. Кол ж вони підійшли до снігових верховин, цей буйний захват перейшов у мрійну екзальтацію, якої Монта-неллі у нього раніш не помічав. Здавалося, між ним і горами була якась містична спорідненість. Цілими годинами він лежав нерухомо в темному лункому сосновом лісі, вдивляючись поміж високими, прямими стовбурами в залиті сонцем верховини і голі скелі. Монтанеллі стежив за ним з сумовитою заздрістю.

— Я хочу, щоб ти показав мені, що ти там бачи,— сказав Монтанеллі одного разу, відірвавшись

од книги і побачивши Артура, що, як і годину тому,

лежав поруч, розплатавшись серед моху і втупивши

широко розплющені очі в блискучий біло-голубий

простір. Вони звернули вбік од великої дороги, щоб

переночувати в тихому селі поблизу водоспаду.

В безхмарному небі сідало сонце, височіли скелясті

шпилі, яскраво полум'яніли куполи Альп і безмежні

ланцюги Монблану.

Артур підвів очі, сповнені подиву і таємничості.

— Що я бачу, padre? Немов крізь темне скло, я

бачу величезний білий світ у блакитній порожнечі,

яка не має ні кінця ні краю. Я бачу, як він вік за віко очікує на прихід святого духа.

Монтанеллі зітхнув:

— Я бачив це лише раз.

— І ніколи не бачите знову?

— Ні. Я бачу зовсім інше.

— Що ви бачите?

— Я, carino? Блакитне небо, снігові вершини — ось усе, що я бачу в високості. А внизу — зовсім інше.

Він показав на долину. Артур став навколішки і схилився над стрімким краєм прірви.

Величезні сосни, потемнілі у вечірньому присмерк, стояли мов неживі, обступаючи річку вздовж вузьких берегів. Та ось сонце, червоне, як жевріючий камінь, спустилося за шпичастими вершинами гір, і життя й світло зникло з лиця природи.

Одразу ж з долини піднялось щось темне і грізн — похмуре, жахливе, сповнене невидимої боротьби. Прямовисні обриви західних гір нагадували зуби монстра, який причаївся, щоб схопити свою жертву і потягти вниз, в пащу глибокої чорної прірви. Сосни

здавались рядами розбійників з ножами, що шепотіли: "Нападем на вас"; в наступаючій темряві ревів і завива потік, б'ючись об кам'яні стіни своєї в'язниці з люттю одвічного відчаю.

— Padre! — Артур підвівся, здригнувшись, і відсахнувся од прірви,— Це схоже на пекло.

— Ні, сину мій,— відповів м'яко Монтанеллі,— це схоже тільки на людську душу.

— Душі тих, що перебувають у темряві й мороці смерті?

— Ні, душі тих, що проходять повз нас день у день.

Артур тремтів, вдивляючись у морок. Густих білих туман клубочився над соснами.

— Гляньте! — закричав раптом Артур.— Люди, що

блукають у темряві, побачили велике світло.

На схід під вечірньою зорею запалали снігові шпил. Коли червоне світло зникло з вершин, Монтанеллі повернувся до Артура, торкнувши його за плече.

— Ходімо, carino, вже темніє. Ми заблукаємо в

темряві, коли ще затримаємось.

Вони обережно спустилися поміж чорними деревам до шале, в якому спинилися на ніч.

Коли Монтанеллі зайшов до кімнати, де Артур чека його вечеряти, він побачив, що хлопець зовсім позбувся похмурого настрою, навіяного темрявою, і став знову веселий.

— Padre, ідіть гляньте на цього кумедного пса.

Він танцює на задніх лапах.

Тепер він так само захоплювався собакою, як тільки що заходом сонця.

Червонощока господиня шале, сяючи білим фартухом, стояла, взявшись у боки ду руками, і з посмішкою дивилась, як Артур примушува пса показувати свої штуки.

— Мабуть, небагато в нього клопоту,— сказала

вона дочці місцевою говіркою.— А гарненьке хлоп'я.

Артур зашарівся, немов школярка, і жінка, побачивш, що він зрозумів її, вийшла з кімнати, сміючись з його замішання.

За вечерею у хлопця тільки й було розмов, що про майбутні екскурсії", сходження на гірські вершин та збирання трав. Очевидно, його фантазії не перешкоджа ні настрій, ні апетит.

Коли вранці Монтанеллі прокинувся, Артура вже не було. Він ще вдосвіта пішов у гори допомагати Гаспарові пасти кіз.

Однак тільки-но встигли подати на стіл сніданок, як він влетів у кімнату з непокритою головою, тримаюч на плечах крихітну селянську дівчинку років трьох, а в руках величезний оберемок гірських квітів.

Монтанеллі, всміхаючись, дивився на нього. Який дивний контраст з серйозним, мовчазним Артуром у Пізі й Ліворно!

— Де ти був, навіжений? Гасав голодний десь по горах?

— Ой, padre, як там чудової Гори на світанку такі прекрасні! А яка роса!.. От подивіться.— Він показав мокрі, забруднені черевики.— Ми взяли з собою хліба й сиру і пили на пасовищі козяче молоко. Бр-р, яке

воно гидке! Я знову хочу їсти. І треба нагодувати цю маленьку особу. Аннет, хочеш меду?

Він сів, посадив дівчинку собі на коліна і почав допомагати їй розбирати квіти.

— Ні, це не діло,— заперечив Монтанеллі.— Я не хочу, щоб ти застудився. Біжи переодягнись у сухе. І Ану, йди до мене, Аннет. Де ти її підібрав, Артуре?

— Край села. Це дочка того чоловіка, що ми вчора

бачили. Знаєте, що лагодить взуття. Правда, у неї гарненьк очі? А в кишені в Аннет жива черепаха, яку вена зве Кароліною.

Коли Артур, переодягшись у сухі носки, підійшов до столу снідати, дитина вже сиділа у *radre* на коліна і весело щебетала про свою черепаху. Вона держал її в пухких рученятах, перевернувши на спину, щоб "monsieur" міг помилуватись, як вона ворушить лапами.

— Гляньте, monsieur! — поважно говорила вона

своєю напівзрозумілою говіркою.— Гляньте, які в Кароліні черевички!

Монтанеллі грався з дитиною, гладив їй волосся, захоплювався її черепахою і розповідав чудесні казк. Господиня шале, прийшовши прибрати із стола, зацікавилася від здивування, побачивши, як Аннет виверта кишені його преподобія.

— Господь навчає дітей, як пізнавати хорошу людину,— сказала вона.— Аннет так боїться чужих, а от

вашої милості зовсім не соромиться. От чудеса! Аннет, стань на коліна і попроси доброго пана, щоб він благослови тебе. Це принесе тобі щастя.

— А я, *radre*, не знав, що ви вмієте забавляти діте,— сказав Артур, коли вони через годину йшли по залитих сонцем пасовищах.— Дитина просто не зво з вас очей. Знаєте, мені здається...

— Що?

— Я хотів тільки сказати... шкода, що церква забороня священникам одружуватись. Я навіть не зовсім розумію чому. Адже ж виховання дітей така серйозна справа і так важливо, щоб вони з самого початку були під добрим впливом, що, здається, чим святіше покликанн людини і чим

чистіше її життя, тим кращий буде з неї батько. Я певний, padre, що якби ви не дали обіт, якби ви одружилися, ваші діти були б дуже...

— Мовчи!..

Слово зірвалося таким поспішним шепотом, що ще більше поглибило мовчання, яке запало між ними.

— Padre,— знову почав Артур, засмучений похмури виглядом Монтанеллі,— хіба я сказав щось поган? Може, я помиляюся, але я завжди говорю так, як думаю.

— Можливо, ти й сам не зовсім розумієш те, що сказав,— лагідно відповів Монтанеллі.— Через кілька років ти дивитимешся на це інакше. А поки що пого про щось інше.

Це було перше порушення повної гармонії і споко, що панували між ними під час цієї ідеальної подорожі.

З Шамоні мандрівники пішли через Тет-Нуар до Мартіньї, де й спинились перепочити, бо була нестерпна спека. Після обіду вони вийшли на захищену від сонця терасу готелю з гарним видом на гори. Артур виніс свої колекції і почав серйозну розмову про ботаніку з Монтанеллі італійською мовою.

На терасі сиділи два англійці-художники; один щось малював, а другий ліниво балакав. Йому й на думку не спадало, що іноземці можуть розуміти по-англійськи.

— Віллі, покинь ти свою мазанину,— сказав він.—

Намалюй краще цього прекрасного італійського хлоп

ця, що приходить в екстаз від папороті. Глянь на ліні брів. Дай йому замість лінзи розп'яття і замість

куртки та коротких штанів римську тогу і матимеш справжнісінького християнина перших віків.

— Який там християнин! Я сидів коло нього за обідом, і він так само захоплювався смаженою куркою, як оце зараз бур'яном. Він справді гарненький.

Цей оливковий колір обличчя чудовий. Але він і наполовин не такий красивий, як його батько.

— Хто?

— Його батько, що сидить просто проти тебе. Невж ти не зацікавився ним? У нього чудове обличчя.

— Який ти наївний. Не можеш впізнати католицьког священника.

— Священника? А й справді. Я й забув: обіт чеснот і таке інше. Ну, тоді будемо поблажливі і припустим, що цей юнак його племінник.

— От ідіоти! — прошепотів Артур, дивлячись на художника веселими очима.— А це дуже мило з їхнього боку вважати, що я на вас схожий. Я й справді хотів би бути вашим племінником... Padre, що з вами? Як ви зблідли!

Монтанеллі підвівся і приклав руку до лоба.

— У мене щось запаморочилась голова, — промовив

він на диво тихим голосом.— Мабуть, надто довго по

був на сонці. Піду ляжу, carino. Це нічого, просто від спеки.

Провівши ще два тижні біля Люцернського озера, Артур і Монтанеллі повернулися через Сен-Готард-ський перевал до Італії. На їхнє щастя, погода була дуже гарна, і вони зробили ще кілька приємних екскурсій, хоч зачарування перших днів уже зникло.

Монтанеллі весь час непокоїла думка про майбутн "серйозну розмову" з Артуром, для якої їхня подорож давала добру нагоду. У долині Арви він не згадував того, про що вони говорили тоді під магнолією; це було б жорстоко, думав він, отруїти такій художній натурі, як Артур, перше захоплення красою Альп розмовами, які, безперечно, будуть для нього тяжкі. Починаючи з Мартінії, він щоранку говори собі: "Сьогодні поговоримо", а щовечора: "Поговорим завтра".

Тепер канікули кінчались, а він усе повторював: "Завтра, завтра". Невиразне почуття чогось нового, якоїсь невідомої заслони між ним і Артуром змушувало його мовчати, поки в останні вечір їх подорожі він раптом не відчув, що коли він взагалі збирається говорити, то треба поговорити сьогодні.

Вони спинились на ніч у Лугано і другого ранку мали виїхати до Пізи. Він мусить принаймні дізнатися, як глибоко втягнуто його любого хлопця в зибучі піски італійської політики.

— Дощ перестав, carino,— сказав Монтанеллі після заходу сонця,— і це в нас єдина нагода подивитися на озеро. Ходім, я хочу з тобою поговорити.

Вони пройшли вздовж берега до затишного місця і сіли на низенький камінний мур.

Прямо біля них ріс кущ шипшини, вкритий пурпуровими ягодами; кілька гілок запізнілих блідо-рожевих квітів ще звисали з верхньої гілки і сумно погойдувались, обважнівши від дощових крапель. На зеленій поверхні озера легеньк тріпотів білими вітрилами маленький човен, похитуючись від вогкого вітерця. Він здавався легки і тендітним, немов срібляста квітка кульбаби, кинут на воду. Високо вгорі на Монте-Сальваторе якась пастушача хатина розплющила золоте око. Троянди, посхилявши голівки, дрімали під спокійними хмарами вересневого неба, а вода лагідно гомоніла й плескалась об прибережне, каміння.

— Це в мене остання нагода спокійно поговорити

з тобою,— почав Монтанеллі.— Ти вернешся до робот в коледжі і до друзів, у мене теж буде дуже багато

справ цієї зими. Я хотів би як слід з'ясувати наші

взаємини, а потім, якщо ти...Він спинився на мить, а тоді знову повільно загово: — Якщо ти почуваєш, що можеш іще вірити мені,

як вірив раніш, то розкажи мені докладніше, ніж тоді

увечері в саду семінарії, як далеко зайшов ти в цій

справі.

Артур спокійно слухав, дивлячись на воду, але нічоґ не відповів.

— Я хотів би знати, якщо ти можеш сказати мені, чи зв'язав ти себе клятвою або якомсь інакше?

— Мені нічоґо говорити, любий padre. Я не зв'язав себе, але я зв'язаний.

— Не розумію.. — Яка користь від клятви? Не вона зв'язує людей.
Коли ви почуваєте, що вами заволоділа ідея, то це вас

і зв'язує, а коли у вас цього почуття немає, то ніщо вас і не зв'яже. —
Ти хочеш сказати, що твоє почуття непохитне?

Артуре, чи подумав ти, що кажеш?

Артур обернувся і глянув прямо в очі Монтанеллі.

— Padre, ви питаєте мене, чи можу я вам вірити.

А хіба ви мені не вірите? Якби я мав що сказати, я б
вам сказав. Але про такі речі немає рації говорити.

Я не забув, що ви сказали мені того вечора, і ніколи
не забуду. Але я мушу йти своєю дорогою до того
світла, що я бачу перед собою.

Монтанеллі зірвав з куща троянду, обірвав по одні всі пелюстки і
кинув їх у воду.

— Цілком слушно, carino. Ми більше не будемо

говорити про це, бо, справді, слова тут не допоможуть... Ходімо...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Осінь і зима минули без будь-яких подій. Артур багато працював і
майже не мав вільного часу. Щоб побачитися з Монтанеллі, він раз або

двічі на тиждень уривав по кілька хвилин. Коли-не-коли він заходив до нього і просив допомогти розібратися в якій-небудь книзі, але під час таких побачень вони ні про що інше не розмовляли. Монтанеллі більше відчув, ніж помітив, що між ним і хлопцем виросла якась невидима перепона, і уникав усього, що могло б здатися спробою відновити їхню колишню близькість. Відвідини Артура завдавали йому тепер більше смутку, ніж радості: так тяжко було завжди удавати, що ти спокійний, що нічого не змінилось. Артур, не зовсім розуміючи, в чому справа, теж помітив легку зміну в поведженні padre і, невиразно почувуючи, що це має якийсь зв'язок з болючим питанням про "нові ідеї", боявся найменшого натяку на справу, якою сповнені були всі його думки. Проте він ніколи не любив Монтанеллі так глибоко, як тепер.

Від похмурого, невідступного почуття незадоволення, душевної порожнечі, яку він намагався заглушити упертим вивченням теології, не залишилось і сліду, як тільки він зіткнувся з "Молодою Італією". Зникли образи нездорової фантазії, породжені самотністю і постійним спогляданням кімнати, в якій лежала хвора, зникли сумніви,— щоб позбутись їх, він раніше вдавався до молитов. З новим захопленням, з новим, яснішим сприйняттям релігії або в студентському рухові (Артур бачив не стільки політичну, скільки релігійну основу) до нього прийшло відчуття спокою, закінченості, миру й доброзичливості до людей. В запалі урочистої і вразливої екзальтації все здавалось йому сповненим світлом. Він знаходив нові риси, варті любові, в тих людях, які раніше йому були противні, а Монтанеллі, якого протягом п'яти років він вважав ідеальним героєм, уявлявся йому тепер могутнім пророком нової віри з новим ореолом на чолі.

Артур пристрасно вслухався у проповіді padre, намагаючись знайти які-небудь сліди спорідненості їх з республіканськими ідеалами, зосереджено вивчав біблію, радіючи з демократичних тенденцій раннього християнства.

Якось у січні Артур пішов до семінарії віднести книжку, яку брав почитати.

Довідавшись, що отця ректора немає, він увійшов до кабінету Монтанеллі, поклав книжку на полицю і хотів уже вийти з кімнат, як раптом йому впала в око назва книги, що лежал на столі. Це був твір Данте "De monarchia". Він почав його читати і скоро так захопився, що не почу, як відчинилися й зачинилися двері в кабінеті. Від читання його одірвав голос padre.

— Я не сподівався побачити тебе сьогодні,— сказа Монтанеллі, мигцем глянувши на назву книги.— Оце хотів зараз послати по тебе і запросити на сьо вечір. — Щось важливе? Я сьогодні мав бути в одному місці, але я можу не піти, якщо...

1 "Молода Італія" — політична організація, що існувала в Швейцарії в 30-х роках XIX ст., складалась з італійських політичних емігрантів і прагнула до політичного об'єднання Італії і визволенн її від австрійців.

1 "De monarchia" ("Про монархію") — твір великого італійського поета Данте Аліг'єрі (1265 — 1321), в якому автор гостро виступає проти світської влади папи.

— Ні, приходь тоді завтра. Я хотів бачити тебе, бо у вівторок їду. Мене викликають до Рима.

— До Рима? Надовго?

— У листі сказано, що я зможу повернутися після великодня. Це з Ватікану. Я одразу ж хотів повідомит тебе, але багато часу забрали справи семінарії та готування до приїзду нового ректора.

— Padre, невже ви залишите семінарію?

— Очевидно, доведеться! Але я, мабуть, ще приїду до Пізи; принаймні на деякий час.

— Але чому ви їдете звідси?

— Це ще офіційно не оголошено, але мені пропонують єпископство.

— Padre! Де?

— Саме в цій справі я їду до Рима. Ще остаточно не вирішено, чи мені дадуть єпархію² в Апеннінах, чи я залишуся тут вікарієм³.

— А нового ректора вже призначено?

— Так, мене заступить отець Карді. Він завтра приїде.

— Як усе це несподівано!

— Так... рішення Ватікану іноді не оголошуються до останньої хвилини.

— Ви знаєте нового ректора?

— Особисто ні. Але про нього говорять з великою пошаною. Монсиньор Беллоні пише, що це людина з блискучою ерудицією.

— У семінарії дуже відчують ваш від'їзд.

— Не знаю, як семінарія, а от ти, сагіно, мабуть, відчуєш. Можливо, навіть так само, як я.

— Звичайно. І все ж я дуже радий за вас.

— Радий? А я не знаю, чи радіти мені, чи ні.

Монтанеллі сів до столу, і вигляд у нього був стомлени, зовсім не такий, як у людини, що чекає висо призначення.

— Сьогодні вдень у тебе теж якісь справи? — спита він, трохи помовчавши.—Якщо ні, то побудь зі

1 Ватікан — розкішний палац у Римі, місцеперебування па

пи, організаційний центр римсько-католицької церкви, поборник

міжнародної реакції.

2 Єпархія — у християн церковна округа на чолі з єпископом.

3 Вікарій (латинське — заступник) — 1. Помічник приходського попа.

2. Генеральний вікарій — помічник архієпископа.

мною трохи, якщо не можеш прийти ввечері. Мені

якось не по собі, і я хотів би до від'їзду якнайчастіше

бачитися з тобою. '

— Гаразд, я побуду трохи. Мене чекають о шості...

— Десь на зборах?

Артур хитнув головою, і Монтанеллі поспішно перевів розмову на інше.

— Я хотів поговорити про тебе. Поки мене не буде, тобі потрібен інший духівник.

— А коли ви повернетесь, мені знов можна буде приходити до вас на сповідь?

— Як ти можеш таке питати, любий мій хлопчику? Звичайно, я ж говорю лише про три-чотири місяці. Хочеш сповідатися в одного з отців братства святої Катерини?

— Гаразд, padre. .

Вони поговорили трохи про інше. Потім Артур під

вівся.

— Я мушу йти, padre. Товариші мене чекатимуть.

Лице в Монтанеллі знов похмурніло.

— Уже? А ти майже розвіяв мій поганий настрій. Ну, прощай!

— До побачення. Я, мабуть, прийду завтра.

— Приходь раніше, щоб я міг побути з тобою наодинц. Завтра приїде отець Карді. Артуре, любий мій хлопчику, будь обережний, коли я поїду. Не вплутайся в яку-небудь необачну справу, принаймні поки я не вернуся. Ти навіть не уявляєш, як я боюся поки тебе.

— Даремно, padre, не турбуйтеся. Усе спокійно, і так буде ще довго.

— Ну, прощай,— поспішно сказав Монтанеллі і сів писати.

Коли Артур увійшов до кімнати, де відбувалися невеличкі студентські збори, він насамперед побачив свою давню подругу, дочку доктора Уоррена. Вона сиділа в кутку біля вікна і уважно слухала, що їй говори

один з організаторів, молодий високий ломбардець у поношеному костюмі. За останні місяці вона дуже розвинулась і змінилась; тепер у неї був вигляд дорослої дівчини, і тільки дві товсті чорні коси ще нагадували недавню школярку. Вона була одягнена в чорне і на голову накинула чорний шарф, бо в кімнаті було холодно. На грудях у неї була пришпилен гілка кипариса — емблема "Молодої Італії". Студент із запалом описував їй злидні селян у Калабрії, а вона мовчки слухала його, спершись на руку підборіддям і дивлячись униз. Артурові вона здавалася сумним образом Свободи, що оплакує загибл Республіку. (А Джулі побачила б у ній лише не в міру високу дівчину з жовтим обличчям і неправильни носом, у занадто короткому, старому платті).

— І ти тут, Джім? — сказав Артур, підходячи до

неї, коли її співбесідника покликали на другий кінець

кімнати.

Джим — було дитяче скорочення її чудного імені Дженніфер. Подруги по італійській школі звали її Джеммою. Вона здивовано підвела голову. .
— Артур! Я не знала, що ти член цього союзу.

— А я не знав про тебе. Коли це ти?

— Та ні,— перебила вона.— Я не член союзу. Я тільки виконала якісь два маленькі доручення. Це сталося так: я зустріла Біні. Знаєш Карло Біні?

— Звичайно, знаю.

Біні був організатором Ліворнської групи, і його знали всі члени "Молодої Італії".

— Ну, він почав мені розповідати про все це, і я попросила його взяти мене на студентські збори. Другого дня він написав мені у Флоренцію... Ти ж, мабуть, знаєш, що я на Різдво була у Флоренції?

— Ні, мені тепер рідко коли пишуть з дому.

— Я їздила туди до Райтів, моїх приятельок по школі, які потім переїхали до Флоренції. Біні написав мені, щоб по дорозі додому я спинилася в Пізі і піш на ці збори. Та ось уже починають.

У доповіді говорилося про ідеальну республіку і про обов'язок молоді підготуватися до неї. Доповіда, видно, був не дуже обізнаний з цією темою, але Артур слухав його з щирим захопленням.

В той час він сприймав усе на віру і вбирав нові моральні ідеали, не задумуючись над ними.

1 Калабрія — гірська область у Неаполітанському королівстві.

Коли доповідь та довга дискусія після неї скінчилися і студенти почали розходитись, Артур підійшов до Джемми, яка все ще тихо сиділа в кутку.

— Я проведу тебе, Джим. Де ти спинилась?

— У Марієтти.

— Це стара економка твого батька?

— Так, вона живе далеко звідси.

Деякий час вони йшли мовчки. Потім Артур рапто спитав:

— Тобі вже минуло сімнадцять?

— У жовтні.

— Я завжди знав, що ти ніколи не будеш так, як інші дівчата, мріяти про бали та інші дурниці. Джим, люба, я так часто думав, чи будеш ти коли-небудь у наших лавах!

— А я те ж саме думала про тебе.

— г— Ти кажеш, що виконувала якісь доручення Біні. Я навіть не знав, що ти з ним знайома.

— Це не для Біні, а для іншого.

— Для іншого?

— Для того, хто розмовляв сьогодні зі мною, для Болли.

— Ти його добре знаєш? — спитав Артур з легкою ноткою ревності.

Йому взагалі боляче було згадувати Боллу. Вони були суперниками в одній справі, яку комітет "Молодо Італії" зрештою доручив Боллі, визнавши Артура занадто молодим і недосвідченим.

— Досить добре, і він мені дуже подобається. Він деякий час жив у Ліворно.

— Знаю. Він приїхав туди в листопаді.

— Так, бо тоді чекали пароплава. Артуре, як ти думаєш, чи не буде ваш дім безпечніший для цієї роботи, ніж наш? Кому спаде на думку запідозрити таку заможну родину судновласників, як ви. І ти з усіма знайомий у доках.

— Тихше, не так голосно, люба. Значить, це у вашом домі переховують літературу з Марселя?

— Тільки один день. Може, мені не слід було казат тобі про це?

— Ні, чому ж? Ти ж знаєш, що я член організації. Джеммо, мила, для мене це було б найвище щастя, якби до нас приєднались ти й... padre!

— Твій padre! Хіба він...

— Ні, переконання в нього інші. Але іноді мені здається... Я сподіваюсь... Я не знаю...

— Але, Артуре! Він священик.

— То що ж? У нашій організації є священики. Два з них пишуть у газетах.

Чому б ні? Адже призначенн духівництва вести народ до найвищих ідеалів і мет, а це ж і намагається робити наша організація. Зрештою, це більше релігійне і моральне питання, ніж політичне. Якщо люди почуватимуть себе в душі вільними і свідомими свого обов'язку громадянами, то ніхто не дасть себе в рабство.

Джемма нахмурила брови.

— Мені здається, Артуре, у твоїй логіці щось не так. Священик навчає релігійних доктрин. Я не розумі, що тут спільного з вигнанням австрійців.

— Священик проповідує християнство, а найбільши революціонером був Христос.

— Ти знаєш, одного разу я говорила батькові про священників, і він сказав...

— Джеммо, твій батько — протестант.

Після невеликої паузи вона по-дружньому глянул на нього.

— Знаєш, давай облишимо цю тему. Ти завжди стаєш нетерпимим, коли говориш про протестантів.

— Ні. Навпаки, протестанти стають нетерпимими, коли заходить мова про священників.

— Хай так. Але ми завжди стільки сперечались на цю тему, що не варто починати знову... Як тобі сподобалас доповідь? — раптом перевела вона розмову.

— Мені дуже, особливо остання частина. З якою силою говорив він про те, що треба жити для республік, а не мріяти про неї! Це відповідає вченню Христа "Царство боже в самих нас".

— А мені саме ця частина й не сподобалася. Він наговорив стільки пишних слів про те, що ми повинні думати й почувати і якими мусимо бути, і ні слова не* сказав, що саме нам треба робити.

— Прийде час, і нам усім вистачить роботи. Але треба мати терпіння.

Великі зміни не відбуваються за один день.

— Що складніше завдання, що більше часу треба на якесь діло, то більше рації починати його негайно.

Тобто в газеті "Молода Італія".

От ти говорив про тих, хто варті свободи. А хто більш був вартий свободи, як не твоя мати?' Це ж була ідеальна жінка з ангельською душею. А яку користь мала вона від своєї доброти? Вона до самої смерті була рабою, яку твій брат із дружиною кривдили, ображал й мучили. Для неї було б куди краще, якби вона не була такою лагідною і терпеливою. Тоді б вони не посміли так поводитися з нею.

Так само й з Італією. Тут треба не терпіти, а повстати й оборонятис...

— Джім, люба, якби гнів і злоба могли врятувати

Італію, вона давно вже була б вільна. Їй не ненависть

потрібна, а любов.

Вимовивши це слово, він раптом весь почервонів

і знову зблід. Джемма цього не помітила; вона дивилас прямо перед собою, насупивши брови і стиснувши губи. _

— Тобі, Артуре, здається, що я помиляюсь,— сказав вона, помовчавши...— Але я маю рацію, і ти колись переконаєшся в цьому. Ну, я вже дома. Може, зайдеш?

— Ні, вже пізно. Добраніч, Джім!

Він стояв коло дверей, стискаючи її руки в своїх.

— "За бога й народ..."

Поволі, урочисто вона договорила слова гасла:

— "...віднині й довіку".

Потім відняла свою руку і вбігла в будинок. Коли двері за нею зачинилися, Артур нахилився й підняв гілку кипариса, що впала у неї з грудей.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Артур повернувся додому немов на крилах. Його переповнювало безмежне, нічим не затьмарене щастя. На зборах натякали на готування до збройного повстанн.

Джемма стала їхньою спільницею, і він коха її "Вони будуть тепер разом працювати, можливо, навіть разом умруть за республіку. Настав час розквіт їхніх надій. Padre побачить це і повірить у їхню справу.

Однак уранці він прокинувся у тверезішому настро і пригадав, що Джемма їде до Ліворно, а padre до Рима.

Січень, лютий, березень — три довгі місяці до великодн. А що як Джемма підпаде під протестантський вплив? (У розумінні Артура "протестант" і "міщанин" було те саме). Ні, Джемма ніколи не стане кокетуват й полонити серця туристів та лисих судновласників, як інші англійські панночки в Ліворно. Вона зовсі інша. Але вона може бути дуже нещасною. Така молода, без друзів, зовсім самотня серед цих схожих на деревину людей... О, якби мати була жива!..

Увечері він пішов до семінарії. Монтаїнеллі розмовля з новим ректором. Вигляд у нього був стомлени і незадоволений. Побачивши Артура, він не зрадів, як звичайно, а ще більше похмурнів.

— Це той студент, про якого я вам говорив,—

сухо промовив Монтанеллі, знайомлячи нового ректор з Артуром.— Я вам буду дуже вдячний, якщо ви дозволите йому й надалі користуватися бібліотекою.

Отець Карді, літній, добродушний на вигляд священи, одразу ж почав говорити з Артуром про університе; з легкого, невимушеного тону видно було, що він добре обізнаний з життям студентства.

Розмова скоро перейшла в суперечку про університетськ порядки — пекуче питання тих днів. На велик задоволення Артура, новий ректор різко засуджува звичай університетської адміністрації вічно

докучати студентам безглуздими й дошкульними обмеженням. — У мене чималий досвід у вихованні молоді,— говори він,— і я взяв собі за правило ніколи нічого не

забороняти без поважної причини. Молоді люди рідко

завдають клопоту, якщо ставитися з належною по

шаною до їх особи. Але, звичайно, і найсмирніший

кінь буде брикатися, коли безперестану натягати

віжки.

Артур дивився на отця Карді широко розплющеним очима. Він ніколи не сподівався, щоб новий ректор так захищав інтереси студентів. Монтанеллі не брав участі в розмові, очевидно, ця тема не цікавил його. Вираз його обличчя був такий стомлений і пригнічений, що отець Карді раптом сказав:

— Боюся, що надто стомив "вас, отче. Пробачте за

балакучість. Мене ця тема дуже хвилює, і я забуваю,

що іншим вона може здатися нудною.

— Навпаки, мені дуже цікаво.

Монтанеллі не любив банальних формул чемност, і його тон неприємно вразив Артура.

Коли отець Карді пішов, Монтанеллі повернувся до Артура із зосередженим, занепокоєним виразом, який весь вечір не сходив з його обличчя.

— Артуре, любий мій хлопчику,— почав він по
вільно,— мені треба щось сказати тобі.

"Мабуть, до нього дійшли погані чутки",— промайнул в голові Артура, і він стурбовано глянув на за обличчя Монтанеллі.

Настало довге мовчання.

— Як тобі подобається новий ректор? — раптом
спитав Монтанеллі.

Питання було таке несподіване, що Артур у першу хвилину не знав, що відповісти...

— Мені?.. Мені він дуже подобається... Проте я й
сам ще не знаю. Це важко сказати, коли бачиш людин вперше.

Монтанеллі легенько постукав пальцями по ручці крісла — звичайна його манера, коли він був чимсь збентежений або стурбований.

— Я хотів поговорити з тобою про мій від'їзд до Рима,— почав він знов. Коли ти думаєш, що це... коли ти хочеш, Артуре, я напишу, що не можу виїхати.

— Padre! А Ватикан?

— Ватикан знайде когось іншого. Я попрошу вибаченн.

— Але чому? Я нічого не розумію.

Монтанеллі провів рукою по лобі.

— Я боюся за тебе. У голову приходять неодв'язні думки, і, зрештою, у цьому немає такої вже потреби...

— А єпископство?

— Ах, Артуре. Нащо воно мені, коли я ризкую втратити...

Він не докінчив. Артур ніколи не бачив його таки і був дуже схвильований.

— Я не розумію,— промовив він.— Padre, поясніть мені краще, що вас хвилює.

— Нічого. Мене гнітить невимовний страх. Скажи мені, тобі загрожує якась небезпека?

"Він щось чув",— знов подумав Артур, пригадавш чутки про майбутнє повстання.

Але це не була його особиста таємниця, і він відповів запитанням:

— Яка може бути небезпека?

— Не питай мене, а відповідай.— Від хвилювання голос Монтанеллі звучав майже різко.— Тобі нічого не загрожує? Я не хочу знати твоїх таємниць. Скажи мені тільки це.

— Всі ми в божій волі. Звичайно, все може трапитис. Але я не знаю, чому б мені не лишитися живим і здоровим, поки ви повернетесь.

— Коли я повернуся... Слухай, сагіно: я віддаю це на твою волю. Можеш нічого не пояснювати мені, скажи тільки "залиштесь", і я не поїду. Від цього ніхто нічого не втратить, а я почуватиму, що тобі безпечніше, коли я біля тебе.

Така хворобливість уяви була зовсім не властива вдачі Монтанеллі, і Артур дивився на нього з глибо тривоною.

— Padre, я певен, що ви нездужаєте. Вам обов'язков треба їхати до Рима. Постарайтеся там як слід відпочити і позбутись безсоння й головного болю.

— Гаразд,— перебив його Монтанеллі, немов стомившис від цієї розмови.— Я виїду завтра першим диліжансом.

— Ви щось хотіли мені сказати?

— Ні, більше нічого, нічого важливого.

На обличчі в нього була тривога, майже страх.

Через кілька днів після від'їзду Монтанеллі Артур зайшов до семінарії взяти в бібліотеці книжку і на сходах зустрів отця Карді.

— А, містер Бертон,— вигукнув ректор.— Саме вас

я й хотів бачити. Будь ласка, зайдіть до мене й допоможіть мені в одній важкій справі.

Він одчинив двері кабінету, і Артур увійшов за ним з прихованим почуттям досади.

Йому було тяжко бачити, що в дорогій для нього кімнаті, в особистому святилищі padre хазяйнувала стороння людина.

— Я страшенний книгоїд,— сказав ректор,— і перш, за що я" взявся, як приїхав сюди, це почав переглядат бібліотеку. Здається, вона дуже цікава, але я не розумію цієї системи каталога.

— Цей каталог не повний, багато найкращих книжок були додані пізніше.

— Чи маєте ви вільні півгодини, щоб пояснити

мені цю систему? —

Вони ввійшли в бібліотеку, і Артур докладно пояснив порядок каталога. Коли він підвівся, щоб іти, ректор, сміючися, спинив його:

— Ні, ні. Ви так легко від мене не втечете. Сього

дні субота, і ви можете відкласти свою роботу до

понеділка. Раз я вже вас так затримав, лишайтесь зі

мною вечеряти. Я зовсім один і радий буду вашому

товариству.

Отець Карді поводився так весело й приємно, що Артур одразу відчув себе з ним вільно. Після кількох незначних фраз ректор спитав Артура, чи давно він знає Монтанеллі.

— Майже сім років. Він приїхав з Китаю, коли мені було дванадцять років.

— А, так. Саме там він здобув славу доброго місіонер. І Зірого часу він керує вашою освітою?

— Він" почав працювати зі мною на рік пізніше, приблизно тоді, коли я вперше прийшов до нього на сповідь. А відколи я вступив до університету, він до мені з усіх предметів, що не входять у програм. Він дуже добрий до мене, ви навіть не уявляє, який він добрий.

— Охоче вірю. Ця людина всіх очаровує. Прекрасн, благородна натура. Я знаю священиків, які були разом з ним у Китаї, і вони не знаходять слів, щоб достойно описати його енергію, мужність при всякій скруті і безприкладне благочестя. Вам дуже пощастило, що ви замолоду маєте допомогу й керівництв такої людини. Він казав мені, що ви втратили батьків.

— Так, батько вмер, коли я ще був дитиною, а мат — рік тому. — Є у вас брати й сестри?

— Ні, є зведені брати, але вони були вже дорослим, коли я ще був малий.

— Ви, очевидно, були самотні в дитинстві і тому ще більше цінуєте добрість каноніка Монтанеллі. Між іншим, ви вже вибрали собі духівника на час його відсутності?

— Я хотів звернутися до одного з отців братства

святої Катерини, якщо у них не дуже багато на сповіданн.

— Хочете сповідатися у мене?

Артур здивовано розкрив очі.

— Преподобний отче, звичайно, я був би радий,

тільки...

— Тільки ректор богословської семінарії звичайно нікого не сповідав?

Цілком слушно. Але я знаю, що канонік Монтанеллі дуже цікавиться вами і, певно, навіть трохи турбується, так само, як турбувався б і я, покидаючи улюбленого учня. Він буде задоволений, коли дізнається, що ви під духовним опікуванням його колеги. І, Щиро кажучи, сину мій, ви мені подобаетес, і я буду радий допомогти вам, чим тільки зможу.

— Коли так, то я, звичайно, буду вам дуже

вдячний.

— Тоді приходьте до мене через місяць, гаразд?

І коли матимете вільний час увечері, заходьте до

мене. Перед самим Великоднем надійшло офіційне повідомленн, що Монтанеллі дано невеличку єпархію — в Брізігеллі, в Етруських Апеннінах. Він написав Ар-турові з Рима в бадьорому й спокійному тоні — очевидн, його пригнічений настрій уже минув. "Ти повине обов'язково

бути у мене всі канікули,— писав він,— а я буду часто приїздити до Пізи. Отже, я сподіваюс бачитися з тобою, хоч і не так часто, як хотів би".

Доктор Уоррен запропонував Артурові пожити під час великодніх канікул з його родиною, замість того щоб повертатися в похмурий, поточений щурами пала, де тепер повновладно панувала Джулі. У лист була вкладена коротенька записка, надряпана нерівни дитячим почерком Джемми; вона просила, якщо можна, обов'язково приїхати. "Мені треба про дещо поговорити з тобою",— писала вона.

Ще більше підбадьорювали Артура таємні чутки, що передавалися з уст в уста серед студентів університет. Всі чекали великих подій після свята. . Усе це створило в Артура такий піднесений, екзальтований настрій, що найнеймовірніші дивовижн речі, про які шепотіли студенти, здавалися йому можливими й цілком здійсненими протягом най двох місяців.

Він вирішив поїхати додому у страсний четвер і пробути там перші дні канікул, боячися, щоб радість побачення з Джеммою не порушила того урочистого благочестивого настрою, якого церква вимагає від своїх дітей у ці дні. Він написав Джеммі, що буде у них на другий день великодня, і в середу ввечері увійшов у свою спальню цілком спокійний.

Він став на коліна перед розп'яттям. Отець Карді обіцяв прийняти його вранці, і до цієї останньої своєї сповіді перед великоднім причастям він мусив підго себе довгою палкою молитвою. Стоячи на коліна із схрещеними руками й похиленою головою, він пригадував усе, що сталося з ним за останній місяц, і перераховував найдрібніші свої гріхи — нетерпінн, недбайливість, запальність, що ледь-ледь заплямувал чистоту його душі. Крім цього, Артур нічого не міг пригадати: в цей час він був занадто щасливий, щоб багато грішити.

Він перехрестився і, підвівшись, почав роздягатися.

Коли він розстебнув сорочку, на підлогу полетів якийсь папірець. Це був лист від Джемми, який він цілий день носив на грудях. Він підняв його, розгорну і поцілував дорогі рядки. Потім знов почав згортат записку з невизначеним почуттям, що робить щось дуже смішне, і раптом побачив на звороті листа при, якої раніше не помітив: "Приїжджай обов'язков і якнайшвидше, бо я хочу, щоб ти побачився з Боллою. Він тепер живе тут, і ми щодня разом читаєм".

Гаряча краска залила Артурові все обличчя.

"І скрізь цей Болла! Що він знов робить у Ліверн? І чого це Джеммі захотілося разом з ним читати? Чи він зачарував її своїми контрабандними пригодам? Ще тоді в січні на зборах ясно видно було, що він закоханий у неї. Тим-то він з таким запалом говори тоді. А тепер він так близько до неї, читає з нею щодня".

Артур рвучко кинув листа і знов став навколішки перед розп'яттям. І це душа, що хоче очиститися від гріхів і прийняти святе причастя, душа, примирена, з богом, собою і всім світом! Значить, вона здатна на низькі ревності і підозрілість, на егоїстичну злобу і ненависть, та ще проти кого — проти свого товариша! У гіркому самоприниженні він закрив руками лице.

Ще п'ять хвилин тому він мріяв про мученицький подвиг, а тепер підпав під владу таких низьких думок!..

...Коли в четвер уранці Артур увійшов у семінарськ каплицю, він застав там отця Карді самого. Прочитавш молитву, він одразу ж заговорив про свою провину.

— Отче, я грішний у ревнощах, злобі та недостойних думках проти того, хто не заподіяв мені ніякого

зла.

Отець Карді добре знав, з ким має справу. Він ласкав промовив:

— Ви мені не все сказали, сину мій.

— Отче, людину, проти якої я мав негідні християнин думки, я повинен особливо любити й пова.

— Ви зв'язані з нею узами крові?

— Ні, ще міцнішими.

— Якими, сину мій?

— Ми товариші.

— Товариші в чому?

— У великій святій справі.

Настало коротке мовчання.

— І ваша злоба, ваші ревнощі проти цього... товариш викликані його більшими успіхами в цій справі, ніж у вас?

— Так, почасти. Я заздрих його досвідченості? його вмінню бути корисним.

А потім я думав, боявся, що він забере у мене серце дівчини, яку я кохаю.

— А ця дівчина, яку ви кохаєте, дочка нашої свято церкви?

— Ні, вона протестантка.

— Єретичка?

Артур у відчаї стис руки.

— Так, єретичка,— повторив він.— Ми виховувалис разом, наші матері були подругами... і я заздрих йому, бо він теж її любить, і тому... тому...

— Сину мій,— з хвилину помовчавши, повільно й поважно промовив отець Карді,— ви ще не все сказав мені. У вас ще є щось на душі.

— Отче, я...— він запнувся.

Священик мовчки чекав.

— Я заздрих йому, бо організація... "Молода Італія", до якої я належу...

— Так?

— Доручила йому роботу, на яку я дуже сподівався, на яку вважаю себе особливо здатним.

— Що це за робота?

— Прийняти з пароплавів літературу... політичну літературу і сховати її у місті...

— І цю роботу організація доручила вашому суперникові?

— Боллі, і я заздрих йому.

— І він не дав вам приводу гніватися на себе? Ви не можете йому закинути, що він недбайливо поставивс до дорученої йому справи?

— Ні, отче. Він працював відважно й віддано. Він щирий патріот, і я повинен був би лише любити й по його.

Отець Карді замислився.

— Сину мій, якщо в душі вашій засяяло нове світл, мрія про великий подвиг ради ближніх своїх, наді полегшити тягар усім стомленим і пригнобленим, подумайте, що робите ви з найціннішим благом господні. Усі блага земні дав він, і нове народження — його дар. Якщо ви ступили на шлях жертви, шлях, що веде до миру, якщо ви об'єдналися з любими товаришами, щоб визволити тих, які знемагають у тайних сльозах і журбі, то звільніть вашу душу від злоби й заздрості і зробіть ваше серце олтарем, де вічно палатиме священний огонь.

Пам'ятайте, що це велика й свята справа і що серце, яке віддалос їй, має очиститись від усіх егоїстичних почуттів. Це покликання подібне до покликання священика — не за кохання жінки, не за мить короткочасно пристрасті, а "за бога й народ віднині й довіку".

— О-о! — Артур здивовано сплеснув руками. Він мало не заридав, почувши гасло "Молодої Італії".— Отче, ви даєте нам благословення церкви! Христос із нами.

— Сину мій, — урочисто відповів священик,— Христо вигнав міняйл із церкви, бо його дім має бути домом молитви, а вони зробили з нього злодійський вертеп.

Після довгої мовчанки Артур промовив тремтячим

шепотом: — І Італія буде його храмом, коли будуть вигнані...

Він не скінчив і почув лагідну відповідь: — "Земля і всі її багатства — мої",— сказав Господь.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Того дня Артурові захотілося далеко прогулятись. Віддавши свій багаж товаришеві-студентові, він пішов до Ліворно пішки.

День був хмарний, але не холодний, і низька рівнин здавалася йому сьогодні кращою, ніж звичайно.

Юнакові радісно було відчувати під ногами еластичність вогкої трави і заглядати в соромливі здивовані

очі весняних квітів, що росли обабіч шляху. На узлісс, у кущі жовтої акації, якась пташка звивала собі

гніздо; коли він проходив повз неї, вона злякано

скрикнула і, затріпотівши темними крилами, злетіла

в повітря. Він намагався зосередитись на побожних думках, необхідних напередодні страсної п'ятниці, але думки про Мснтанеллі і Джемму так заважали його благочестиви намірам, що він нарешті припинив марні зусилля і дозволив своїй уяві захопитися дивом і славою майбутнього повстання та роллю, яку мали відіграти в ньому два його ідеали. Padre мав бути проводире, апостолом, пророком; перед священним гнівом його зникнуть сили тьми, і біля його ніг молоді оборонці свободи заново пізнають старі істини, старі доктрини в їх новому, ще невідомому значенні.

А Джемма? О, Джемма битиметься на барикадах. Вона створена бути героїнею. Вона стане вірним товарише, чистою безстрашною дівочою, як ті, про яких мріяли поети.

Вона стоятиме поруч нього, пліч-о-пліч, з усмішкою дивитиметься в обличчя крилатій смертоносні бурі, і вони загинуть разом, може, в

хвилину перемоги, бо перемога, безперечно, прийде. Він нічого не скаже їй про своє кохання, не скаже жодного слов, яке б могло порушити її спокій або поспувати її товариське почуття. Вона для нього святиня, незаплямована жертва, що має згоріти на олтарі, принесена за визволення народу. Та й хто він такий, щоб насмілитис увійти в святилище душі, яка не знає іншої любові, крім любові до бога й Італії?

Бог і Італія..? Раптом з неба впала дощова крапля,

коли він увіходив у великий похмурий будинок на вулиці Палаців. Дворецький Джулі, бездоганний, спокійни і, як завжди, ввічливо ворожий, зустрів його на сходах.

— Добрий вечір, Джіббонс. Брати дома?

— Містер Томас дома, сер. І місіс Бертон. Вони у вітальні.

Артур увійшов до кімнати з тяжким почуттям. Який жахливий дім! Здавалося, потік життя плив мимо нього. Ніщо в ньому не мінялося: ні люди, ні фамільні портрети, ні важкі меблі, ні вульгарне чванств багатством, ні загальний неживий вигляд.

Навіть квіти на бронзових підставках здавалися металевим, немов вони ніколи не зазнавали буяння свіжого соку в теплі весняні дні. Джулі сиділа у вітальні, що була центром її існування, і чекала гостей. Вона була така, як завжди, із своєю дерев'яною усмішкою, лляним кучерями і болонкою на колінах.

— Як живеш, Артуре? — сухо спитала вона, про

стягаючи йому на мить кінчики пальців і зараз же від

водячи їх для приємнішого дотику до шовковистою

шерсті собачки.— Сподіваюся, ти здоровий і добре

вчишся у коледжі?

Артур пробурмотів першу банальну фразу, що спал йому на думку в ту хвилину, і поринув у неприємн мовчання. Не стало легше й від приходу чванливого Джеймса, що привів із собою підстаркуватого манірног корабельного агента. Коли Джіббонс доповів, що обід подано, Артур зітхнув з полегкістю й підвівся.

— Я не буду сьогодні обідати, Джулі. Якщо дозволит, я піду до себе в кімнату.

— Ти зловживаєш постом, хлопче,— сказав Тома— Я певний, що ти захворієш.

— О ні. На добраніч.

У коридорі Артур зустрів покоївку і попросив її постукати йому в двері о шостій годині.

— Синьйорино піде до церкви?

— Так. На добраніч, Терезо.

Він увійшов до себе в кімнату. Це була кімната його матері, і за час її довгої хвороби альков проти вікна був пристосований під божницю. Посередині олтаря стояло на чорному п'єдесталі величезне роз'яття, перед ним висіла маленька лампада. Тут вона вмерла. Над ліжком висів її портрет, а на столі стояла китайська ваза покійної з її улюбленими квітам — фіалками. Якраз минули роковини її смерті, і слуги-італійці не забули її.

Артур вийняв із саквояжа старанно загорнутий портрет у рамці. Це був зроблений пастеллю портрет Монтанеллі, одержаний кілька днів тому з Рима. Арту саме розгорнув цей скарб, коли слуга Джулі прині йому на підносі вечерю. Стара куховарка, що рані, поки не з'явилася нова сердита господиня, служил Гледіс, прислала деякі немудрі ласощі, які, на її думку, її любий синьйорино міг дозволити собі поїст, не порушуючи обіту церкви. Артур не взяв нічоґ, крім шматка хліба, і хлопець, племінник Джіббонса, який нещодавно прибув з Англії, багатозначно посміхнувся, виносячи піднос.

Артур увійшов в альков і, ставши навколішки пере розп'яттям, спробував настроїтися на молитву і благочестиві роздуми. Але це було не так легко. Як сказав Томас, він трохи перебрав міру, постивши, і тепер це вдарило йому в голову, немов міцне вино. По спині перебіг легкий дроз, і розп'яття попливло перед очима, мов у тумані. Тільки після довгої молитви, яку він механічно прочитав кілька разів, йому пощастило зосередитись. Нарешті фізична втома перемогл гарячкове збудження нервів, і він ліг спати в спокійному настрої, вільний од усіх тривожних думок.

Артур міцно спав, коли раптом хтось різко, нетерпляч застукотів у двері. "А, Тереза",—подумав він, сонно перевертаючись на другий бік. Стукіт залунав знову, і юнак прокинувся, як від удару.

— Синьйорино! Синьйорино! — кричав по-італійськом якийсь чоловічий голос— Швидше вставайте,

ради бога, швидше!

Артур схопився з ліжка.

— Що таке? Хто там? — Це я, Джіан Баттіста. Ради святої діви, швидше!

Артур швидко одягнувся і відчинив двері. Поки

він збентежено вдивлявся у бліде, пройняте жахом обличчя кучера, в коридорі почувся тупіт ніг і брязкі металу. Він враз зрозумів, у чому справа.

— По мене? — спокійно спитав він.

— Так. Синьйорино, поспішайте. Що вам треба

сховати? Давайте я...

— Мені нічого ховати. Брати знають?

Із коридора виринув перший мундир.

— Синьйора розбудили. Увесь дім на ногах. Яке лихо, яке страшне лихо! Та ще в страсну п'ятницю. Святі угодники, змилюйтесь над нами!..

Джіан Баттіста розплакався. Артур ступив трохи, вперед і став чекати жандармів, які з тупотом наближалися до нього разом з юрбою переляканих слуг, одягнених у що попало. Коли солдати оточили Артур, позаду дивної процесії з'явилися господар і господин дому. Він у халаті й туфлях, вона в довгому пеньюарі і з папільйотками в косах.

"Ніби надходить другий потоп, і звірі спішать до ковчега. Ось ще одна пара дивовижних звірів!"

Дивлячись на них, він ледве стримався від сміху, розуміючи його неприпустимість,— у таку хвилину годилося подумати про інше.

— Ave, Maria, Regina Coelil,— прошепотів він, відвертаючи очі від Джулі, щоб тріпотіння її папільйото знов не настроїло його легковажно.

— Прошу пояснити мені,— промовив містер Бер-тон, підходячи до жандармського офіцера,— що значит цей безцеремонний наскок на приватний дім?

Коли ви не маєте достатньої підстави, то я змушений буду звернутися до англійського посла.

— Я гадаю,— сухо відповів офіцер,— що ви визнаєт це за достатню підставу. В усякому разі англійськи посол напевне визнає.

Він витяг ордер на арешт Артура Бертон, студент філософії, і, даючи його Джеймсові, холодно до:

— Коли вам потрібні інші пояснення, зверніть
ся особисто до начальника поліції.

Джуні вихопила в чоловіка ордер, глянула на нього і накинлась на Артура з тією грубістю, яку може дозволити сэфёр добре вихована леді тільки в припадку шаленства.

— Ти збезчестив нашу сім'ю! — кричала вона.—

Це через тебе вся міська погань буде лупати на нас очима. Такий святий і став арештантом. Та цього й

треба було сподіватися від сина католички!

Ave, Maria, Regina Coeli (лат.) — "Радуйся, Маріє, царице небесна..." — слова молитви.

— З арештованим не можна Убворити чужою мово, пані,— зауважив офіцер, але його слова потонули в потоці обвинувачень англійською мовою, що лилися з уст Джулі.

Доктор Уоррен якось сказав, що Джулі нагадає сала, у який куховарка вилила цілу пляшку оцту. Артура дратував верескливий голос невістки, і в нього в пам'яті раптом сплигло це порівняння.

— Навіщо всі ці слова? — промовив він.— Вам нічого боятись неприємностей. Усі розуміють, що ви

тут ні при чому. Ви, панове, хочете переглянути мої

речі? Прошу, мені нічого ховати.

Поки жандарми обшукували кімнату, читали його листи, розглядали його університетські роботи і витрушували шухляди, він сидів на краю ліжка, трохи червоний від хвилювання, але аж ніяк не пригнічений. Обшук не турбував його.

Він завжди палив лист, які могли когось скомпрометувати, і крім кількох напівреволюційних, напівмістичних віршів у рукописі та двох чи трьох номерів "Молодої Італії", жандарм не знайшли нічого, що могло б винагородити їх за клопіт.

Після довгих суперечок Джулі, нарешті, послухала прохань дівера і пішла спати, пропливши мимо Артура з велично-зневажливим виглядом. Слідом за нею покійно вийшов Джеймс.

Коли вони пішли, Томас, який весь час ходив по кімнаті, удаючи, що його все це анітрохи не обходить, підійшов до офіцера і попросив дозволу погостити з арештованим. Коли той кивнув на "знак згод, він повернувся до Артура і пробурмотів трохи хрипким голосом:

— Страшенно неприємна історія! Мені так

шкода.

Артур глянув на нього, і лице в нього було ясне, немов літній ранок.

— Ти завжди був добрий до мене,— сказав він.— А шкодувати нічого. Мені нічого не загрожує.

— Слухай, Артуре...— Томас енергійно смикнув себе за вус і наважився поставити неприємне питанн.— Чи не пов'язана ця справа з грішми? Коли так, то я...

— З грішми? Звичайно, ні. При чому тут...

— Тоді, значить, це якась політична історія? Я так

і думав. Ну, ти не журись і не звертай уваги на дурні вибрики Джулі. Ти знаєш, який у неї лихий язик. А якщо тобі потрібна буде допомога, гроші чи щось інше, дай мені знати. Гаразд?

Артур мовчки подав йому руку. Томас вийшов з кімнати, старанно намагаючись надати своєму обличч байдужого виразу, від чого воно здавалося ще тупішим, ніж завжди.

Тим часом поліція закінчила обшук, і офіцер попроси Артура одягти пальто.

Збираючись уже вийти з кімнати, хлопець спинився. Йому було тяжко прощатися з материною кімнатою при жандармах.

— Ви не могли б вийти на хвилину? — попросив він.— Ви ж бачите, я не можу втекти, а ховати тут нічого.

— Мені дуже шкода, але лишати арештованих на самоті заборонено.

— Ну гаразд, не треба.

Артур увійшов в альков, став навколішки і, поцілувавши п'єдестал розп'яття, тихенько прошепотів:

— Боже, дай мені сили лишитися твердим до само смерті.

Коли він підвівся, офіцер стояв коло столу і розгляда портрет Монтанеллі.

— Це ваш родич? — спитав він.

— Ні, це мій духівник, новий єпископ Брізігелли.

На сходах його чекали стурбовані й засмучені слуги-італійці. Усі вони любили Артура, як колись любил його матір, і тепер товпились навколо нього, цілючи йому руки і одержу. Джіан Баттіста теж був тут, і сльози котились по його сивих вусах. Ніхто з Бертонів не вийшов попрощатись. Їхню холодність ще більше підкреслювала любов і співчуття слуг, і Артур мало не втратив самовладання, потискуючи простягнені йому руки.

— Прощай, Джіан Баттіста. Поцілуй за мене діте. Прощайте. Терезо.

Моліться всі за мене, і хай

допоможе вам Господь. Прощайте! Прощайте!

Він швидко збіг по сходах.

Ще хвилина, і на ганку зостався лише невеличкий гурт мовчазних чоловіків та заплаканих жінок. Вони дивились услід кареті.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Артура посадили до величезної середньовічної фортеці біля входу в гавань.

Життя в тюрмі здалось йому терпимим. У камері було неприємно, вогко і темно, але він виріс у палац на Віа Борра, і ні задушливе повітря, ні пацюки, ні тяжкий запах не були для нього новиною. Артурові призначили одиночне ув'язнення, і хоч нагляд був не такий пильний, як він сподівався, йому все ж не пощастило довідатись про причини свого арешту. Однак спокійний настрій, з яким він увійшов у фортець, не залишав його. Читати йому не дозволяли, і він весь час віддавав молитві та благочестивим роздума, спокійно чекаючи дальших подій.

Одного дня солдат відчинив двері його камери і сказав:

— Прощу йти за мною.

Після двох-трьох запитань, на які йому відповідав лише "розмовляти заборонено", Артур скорився неминучому і пішов за солдатом по лабіринту дворів, коридорів та сходів, які відгнали цвіллю. Нарешті вони ввійшли у велику світлу кімнату, де коло довгог, вкритого зеленим сукном і заваленого паперами стола сиділи троє людей у військовій формі і ліниво про щось розмовляли. Коли Артур ввійшов, вони враз стали поважні й ділові, і старший із них, франтувати чоловік із сивими вусами, в мундирі полковника, показав Артурові на стілець по той бік столу і роз попередній допит.

Артур гадав, що йому будуть загрожувати, ображат його й лаяти, і приготувався відповідати з гідністю й терпінням, але був приємно розчарований. Полковни поведився суворо, холодно й формально, однак з бездоганною ввічливістю.

Монотонно звучали запитанн про ім'я, вік, національність і походження, і послідовно записувалися відповіді. Артур ледь стримува нетерпіння й нудьгу, коли раптом полковник сказав:

— А тепер, містере Бертон, що ви знаєте про "Молод Італію"?

— Я знаю, що це політичне товариство, яке видає в Марселі газету і поширює її по всій Італії, маючи

на меті викликати серед народу повстання і вигнати з країни австрійську армію.

— Ви, очевидно, читали цю газету?

— Так, я цікавився нею.

— А коли читали, ви розуміли, що робите щось протизаконне?

— Звичайно.

— Де ви дістали номери, знайдені у вашій кімнат?

— Цього я не можу вам сказати.

— Містере Бертон, тут ви не маєте права говорити "не можу сказати". Ви повинні відповідати на всі мої запитання.

— Коли ви заперечуєте проти "не можу", то я відповідатим "не хочу".

— Ви пожалієте, якщо дозволитимете собі такі

слова,— зауважив полковник.

Артур нічого не відповів, і він вів далі:

— Ми маємо докази, що ваш зв'язок з цим товариство був значно більший, ніж просте читання заборонено літератури. Вам вигідніше щиро у всьому признатися. Правда однаково виясниться, і ви побачит, що ніякими відмовляннями та викручуваннями ви своєї вини не приховаєте.

— Я й не збираюся щось приховувати. Що ви хочет знати?

— Насамперед як ви, іноземець, вплутались у цю справу?

— Я думав про це, читав усе, що міг дістати, і зроби певні висновки.

— Хто умовив вас вступити до товариства?

— Ніхто, я сам захотів.

— Не морочте мені голови,— крикнув полковник. Терпіння, видно, почало його зраджувати.— Ні до якого товариства ніхто сам не вступає. Кому виговорили про своє бажання приєднатися до цієї орга?

Мовчання.

— Чи не будете ви ласкаві відповідати мені?

— Коли ви ставитимете мені такі запитання, тоні.

Артур говорив злісно. Його охопило якесь чудне

нервово роздратування. Він знав, що в Ліворно і Пізі проведено багато арештів, і хоч справжні розміри лиха були йому ще невідомі, він усе ж чув досить

багато, щоб турбуватися про долю Джемми та інших товаришів. Удавана ввічливість урядовців, докучлива гра в напад і відбивання удару, в підступні питання й ухильні відповіді набридли йому, а важкі кроки вартового за дверима болісно відгукувались у вухах. ‘

— Між іншим, коли ви востаннє бачилися з Джіованні Боллою? — спитав полковник після обміну кільком незначними фразами.—Перед самим від'їздом із Пізи, правда?

— Я не знаю, хто це такий.

— Як? Не знаєте Джіованні Боллу? Та ні, ви напевн знаєте його.

Високий, молодий хлопець, завжди чисто побритий. Це ж один із студентів вашого уні.

— В університеті є багато студентів, яких я не знаю.

— Але Боллу ви мусите знати. Гляньте, от його підпис. Бачите, він вас добре знає.

Полковник недбало простяг йому якийсь папір, де вгорі стояло: "Протокол", а внизу був підпис: "Джіованн Болла". Пробігши очима по документу, Артур побачив своє ім'я і здивовано глянув на полковника.

— Можна мені прочитати?

— Звичайно, можна. Це стосується вас.

Він почав читати, а офіцери мовчки стежили за його лицем. У документі були записані відповіді на багато різних запитань. Очевидно, Болла теж був арештований. Перші свідчення були звичайного стереотипног характеру, далі йшов коротенький звіт Болли про його зв'язок

з товариством, про поширення в Ліворно забороненої літератури, про студентські збори. Потім були записані такі слова:

"Серед тих, що приєдналися до нас, був молодий англієць Артур Бертон з багатої сім'ї судновласників".

Кров ударила в лице Артурові. Болла зрадив його! Болла,,який узяв на себе відповідальні обов'язки організатор. Болла, що завербував Джемму, що кохав її!

Артур поклав папір і втупив очі в землю.

— Сподіваюся, що цей невеличкий документ трохи

відсвіжив вам пам'ять? — в'їдливо зауважив полковни.

Артур покрутив головою.

— Я не знаю цієї людини, — суворо повторив він

глухим голосом.— Тут якесь непорозуміння.

— Непорозуміння? Який абсурд! Слухайте, містере

Бертон, рицарство й донкіхотство дуже похвальні, але

не треба ними зловживати. Молодь завжди робить цю

помилку. Та подумайте, нащо вам себе компрометуват і псувати своє майбутнє заради дрібниць? Ви жалієте людину, яка вас зрадила? Він, як бачите, не був такий делікатний щодо вас.

У голосі полковника вчувався легенький глум. Артур швидко глянув на нього. Його мозок раптом осяяло світло.

— Це брехня! — крикнув він.— Документ підроблени! Це видно з вашого обличчя. Ви підло... ви хотіли скомпрометувати якогось в'язня або ввіймати мене в пастку. Ви обманщик, брехун, негідник...

— Мовчіть! — загорлав полковник, люто схоплюючись з місця. Обидва його помічники, були вже на ногах.— Капітане Томмазі,— звернувся він до одного з них, — викличте, будь ласка, вартових і звеліть посадити цього юнака на кілька днів у карцер. Я бачу, його треба провчити, щоб він трохи порозумнішав.

Карцер був у підземеллі — темна, вогка, страшенно брудна діра. Замість того, щоб привести Артура до розуму, він вкрай розлютив його. Розкішна домашня обстановка зробила його дуже вимогливим до чистоти, і його перше враження від слизьких, укритих цвіллі стін, від підлоги, захаращеної купами сміття та всяких покидьків, від жахливого смороду стічних труб та гнилого дерева було досить сильне, щоб задовольнити ображеного полковника. Коли хлопця штовхнули туди і замкнули за ним двері, він обережно ступив три кроки з простягнутими вперед руками і, здригаючись від огиди, коли пальці його торкалися слизької стіни, почав шукати в густій пітьмі більш-менш чистого місця, де можна було б сісти.

Довгий день проминув у непроглядній /темряві й тиші, а ніч теж не принесла ніяких змін. Серед повно порожнечі, без ніяких зовнішніх вражень, Артур поступово втратив почуття часу; і коли другого ранку в дверях повернули ключ і повз нього з писком промчал перелякані щури, він схопився, охоплений страхом; серце шалено стукотіло, у вухах гуло, немов його продержали далеко від світла й звуків не години, а цілі місяці.

Двері відчинилися, пропустивши млявий відблиск

ліхтаря, який здався йому потоком сліпучого світла, і в карцер увійшов старший наглядач, несучи шматок хліба і кухоль води. Артур ступнув крок уперед; він був певен, що прийшли його випустити. Але перш ніж він встиг заговорити, наглядач сунув йому в руки_ хліб та воду, круто повернувся і вийшов, не промовивш й слова. Двері знов зачинилися.

Артур тупнув ногою. Вперше в житті він відчув

дику лють. Але знов минали години, і помалу відчуття

місця й часу відпливало десь далі й далі. Питьма здавалась безмежною, без початку й" кінця. Життя для

нього ніби спинилося. Увечері третього дня; коли знову відчинилися двері і на порозі з'явився старший наглядач із солдатом, Артур глянув на них, засліплений і розгублений, і, прикривши від незвичного світла очі, намагався підрахуват, скільки годин чи тижнів просидів він у цій могилі.

— Прошу йти за мною,— промовив наглядач холодни діловим тоном.

Артур підвівся і машинально пішов, почувавши якусь нудну розслабленість, похитуючись і спотикаючис, немов п'яний. Артур відсторонив руку нагляда, коли той хотів допомогти йому зійти по крутих вузьких сходах, але коли він уже ступив на останню приступку, у нього раптом запаморочилось у голові, і він упав би, якби наглядач не піддержав його за плечі.

— Ну, тепер усе гаразд,— промовив веселий голо— Це майже з кожним буває, хто виходить на повітря.

Артур з усіх сил намагався вдихнути повітря, коли йому в обличчя хлюпнули водою.

Темрява, здавалось, опадала від нього, з гуркотом розбиваючись на скалк.

Потім він враз прийшов до пам'яті і, відштовхнувш руку наглядача, пішов, майже твердо ступаючи, по коридору і сходах. На хвилину вони спинились перед якимись дверима; коли двері відчинились, Арту опинився в яскраво освітленій кімнаті, де його допитували. Вкрай збентежений, він дивився здивованими очима на стіл, папери й офіцерів, які сиділи на своїх звичайних місцях.

— А, містер Бертон,— промовив полковник.— Сподіваюс, тепер ми можемо поговорити спокійніше.

Ну, як вам сподобався карцер? Трохи не такий розкішний, як вітальня вашого брата, правда ж?

Артур глянув в усмінене обличчя полковника. Його охопило шалене бажання кинутись на цього франта з сивими бакенбардами і вчепитися йому зубам в горло.

Мабуть, це почуття відбилося в нього на обличчі, бо полковник поспішно додав зовсім уже іншим тоном:

— Сідайте, містере Бертон, і випийте води. Ви

схвильовані.

Відштовхнувши простягнуту йому склянку з водо, Артур сперся об стіл і, приклавши до лоба руку, намагався дати лад думкам. Полковник-пильно вдивлявс в нього і відмічав досвідченим оком легке тремтінн рук і губ, мокре від води волосся і затуманений погляд, що говорило про фізичне виснаження і нервов перевтому.

— Ну, містере Бертон,— сказав він через кілька хвилин,— ми почнемо з того, на чому спинилися минулог разу. Між нами трапилась маленька неприємніст, але мушу сказати з самого початку, що я особист ставлюсь до вас дуже вибачливо. Якщо ви поводитиметесь пристойно й розумно, ми не будемо вдаватись до надто суворих заходів*

— Чого ви од мене хочете?

Артур говорив різким сердитим голосом, зовсім не схожим на його звичайний тон.

— Я тільки хочу, щоб ви щиро, просто й чесно сказали нам усе, що знаєте про це товариство і його членів. Насамперед відколи ви знайомі з Боллою?

— Ніколи в житті не бачив його і нічого про нього не знаю.

— Невже? Ну, ми'ще вернемося до цього. А Карло Біні ви, певно, знаєте?

— Ніколи не чув про такого.

— Дуже дивно. Ну, а Франческо Кері?

— Уперше чую це ім'я.

— Але ж ось лист до нього; писаний вашою рукою. Гляньте!

Артур недбало глянув на лист і відклав його.

— Ви пізнаєте цей лист?

— Ні.

— Ви заперечуєте, що це написано вашою рукою?

— Я нічого не заперечую. Я не пам'ятаю такого листа.

— Тоді, може, ви пригадаєте цей лист?

Йому дали ще один лист, і він побачив, що це був лист, який він писав восени одному товаришеві-студентові.

— Ні.

— А того, кому писали?

— Теж ні.

— У вас надзвичайно коротка пам'ять.

— Цей дефект властивий мені здавна.

— Справді? А я чув якось від одного з професорів університету, що вас зовсім не вважають там за не, а швидше навпаки.

— Ви, мабуть, судите про здібності з погляду поліцейськ-шпигунського.

Професори університету вживають це слово в іншому розумінні.

У голосі Артура виразно вчувалося чимраз більше роздратування. Він знесилився від голоду, важкого повітря й безсоння; здавалося, кожна кістка в його тілі боліла окремо. Голос полковника дратував його вимучені нерви, як дряпання грифелю по дошці.

— Містере Бертон,— поважно промовив полковни, відкидаючись на спинку стільця,— ви знов забуваєтесь, і я ще раз попереджаю, що такий тон не

доведе вас до добра. Здавалося б, ви вже досить на

терпілися в карцері, щоб мати бажання вдруге туди

попасти. Кажу вам одверто, що я змушений буду вжит суворих заходів, коли ви не припините свого опор. Майте на увазі, у мене є докази, переконливі

докази, що деякі з цих молодих людей таємно провозил в наш порт заборонену літературу і що ви теж

допомагали їм. Ну, чи скажете ви мені по добрій волі,

що ви знаєте про цю справу?

Артур ще нижче схилив голову. У ньому, немов щось живе, ворушилася сліпа, нестямна, звіряча лютя. Почуття, що він от-от утратить владу над собою, лякало його більше, ніж будь-які загрози. Вперше в житті він почав розуміти, скільки таємних інстинктів може ховатися під культурною оболонкою людини

і під благочестям християнина. Жах перед самим собою опанував його з страшенною силою.

— Я чекаю вашої відповіді,— сказав полковник.

— Мені нічого вам відповідати.

— Ви рішуче одмовляєтесь відповідати?

— Я нічого не скажу,

— Тоді я просто звелю зараз одвести вас до карцера і держатиму там доти, поки ви не зміните своїх думок. А коли ви здумаєте ще більше бунтувати, вас закують у кайдани.

Артур глянув на нього, тремтячи з голови до ніг.

— Робіть що хочете,— повільно промовив він,—

а як поставиться англійський посол до ваших витів з британським підданим, злочину якого не дове, то вже його справа.

Нарешті Артура відвели до його першої камери. Він кинувся на ліжко і проспав аж до ранку. У кайдан його не закували, і жахливого карцера він теж більше не бачив. Але ворожнеча між ним і полковником розгорялася з кожним допитом.

Даремно молився Артур у своїй камері, щоб бог допоміг йому перебороти свою злобу, даремно розмірковував над милосердям і терпінням Христа. Тільк-но його приводили в довгу порожню кімнату до встеленого сукном стола і він бачив перед собою нафабрен вуса полковника, як його враз опановував нехристиянський дух, підбиваючи на ущипливі" запереченні і презирливі відповіді. Ще не минуло й місяць, як Артур сидів у в'язниці, а взаємна ненависть їх так загострилася, що ні він, ні полковник не могли бачити один одного без гніву.

Постійне напруження під час цієї маленької війни починало тяжко позначатися на нервах Артура. Знаюч, як пильно за ним наглядають, і пригадуючи жах розповіді про те, що в'язням іноді підмішують у їжу белладонну і потім записують їх марення, він став боятись їсти і спати. Коли вночі повз нього пробігал миша, він схоплювався, обливаючись холодним потом і тремтячи від жаху; йому здавалось, що хтось заховався в камері і підслуховує, що він говорить у сні.

Жандарми, очевидно, хотіли всякими підступами вирвати в нього яке-небудь свідчення, що могло б

скомпрометувати Боллу. І його так гнітив вічний страх попасти через необачність у пастку, що саме через таке напруження нервів йому й справді загрожувал ця небезпека. Вдень і вночі дзвеніло в нього у вухах ім'я Болли, заважаючи його молитвам і злітаюч з уст замість імені діви Марії, коли він перебира чотки.

Але найгірше було те, що його віра, як і зовнішній світ, з кожним днем все більше одпливала від нього. Він з гарячковою упертістю хапався за цю останню опору, щодня вистоюючи по кілька години на молитві, але думки його все частіше вертались до Болли, і слова молитви він повторював машинальн.

Найбільшою його втіхою був старший наглядач тюрми. Це був маленький дідусь, товстий і лисий, який спочатку докладав усіх зусиль, щоб зберегти суворий вигляд. Але поступово природна добродушність, що виглядала з кожної ямки його пухлого обличч, перемогла службовий обов'язок, і він почав передавати з камери до камери записки від ув'яз.

Якось у середині травня цей наглядач увійшов у камеру з таким похмурым і сердитим лицем, що Ар-тур аж зацікавився від здивування.

— Що таке, Енріко? — вигукнув він.— Що це з вам сьогодні?

— Нічого,— сердито буркнув старий і, підійшовш до ліжка, почав стягати ковдру, прислану Артуру-ві з дому.

— Нащо ви забираєте мої речі? Хіба мене переводят до іншої камери?

— Ні, вас випускають.

— Випускають? Сьогодні? Зовсім? Енріко!

Схвильований Артур схопив старого за руку. Той

сердито вирвав її.

— Та що з вами, Енріко? Чому ви не відповідаєте?

Нас усіх випускають?

Зневажливе бурмотіння було єдиною відповіддю.

— Слушайте,— Артур, сміючися, знов узяв нагляд за руку,— вам аж ніяк не пощастить посваритися зі мною, бо я однаково не ображуся. Я хочу знати про інших.

— Про інших? — буркнув Енріко і раптом кинув сорочку, яку складав.
— Сподіваюся, не про Боллу?

— І про Боллу, і про всіх інших. Та що з вами таке?

— Ну, його, бідолаху, так швидко не випустять, коли його зрадив товариш.

У-у!

І Енріко з жестом огиди знов узяв сорочку.

— Зрадив? Товариш?

Очі Артура розширились від жаху. Енріко швидко повернувся до нього.

— А хіба це не ви виказали його?

— Я? Та ви збожеволіли! Я?

— В усякому разі, так йому вчора сказали на допит. Я дуже радий, що це не ви, бо завжди — вважав вас за порядного хлопця. Ходімо.

Енріко вийшов у коридор, Артур пішов за ним. Раптом збентежений його мозок осяяло світло.

— Вони сказали Боллі, що я його зрадив? Ну, звичайн. А мені вони сказали, що він зрадив мене. Але, сподіваюся, Болла не такий дурний, щоб цьому пові.

— То це справді брехня?

Енріко спинився біля сходів і пильно глянув на Артура. Той лише низав плечима.

— Звичайно, брехня.

— Ну, я дуже радий і перекажу йому ваші слова. Але, бачите, вони сказали йому, що ви донесли на нього з ревнощів, бо ви обидва упали за однією дівчиною.

— Це брехня! — повторив Артур уривчастим шепото. Його паралізував раптовий жах. "Одна дівчин... ревнощі. Звідки вони могли знати? Звідки?"

— Чекайте, голубе.— Енріко спинився в коридорі, що вів до кімнати допитів, і лагідно промовив: — Я вам вірю, але скажіть мені одну річ. Я знаю, ви ка. Чи не сказали ви чого-небудь на сповіді?

— Це брехня! — На цей раз голос Артура піднісся до здавленого крику.

Енріко знизав плечима і рушив далі.

— Звичайно, вам краще знати.. Але хіба ви пер

ший? Хіба мало нерозумної молоді отак попадалося?

Тепер якраз усіх дуже схвилювали чутки про одного

священника в Пізі, якого викрили ваші товариші. Вони

навіть випустили листівку з повідомленням, що він

шпигун.

Енріко відчинив двері до кімнати допитів і, побачивш, що Артур завмер на місці, втупивши перед собою нерухомий погляд, легенько штовхнув його через поріг.

— Добрий день, містере Бертон,— сказав полковни, люб'язно вискаливши зуби.— Дуже радий вітати вас. Із Флоренції прибув наказ про ваше звільнення.

Будь ласка, розпишіться.

Артур підійшов до нього.

— Я хотів би знати,— мовив він глухим голосом,—

хто доніс на мене.

Полковник, усміхаючись, звів брови.

— Хіба ви не догадуєтесь? А подумайте хвилинку.

Артур похитав головою. Полковник розвів руками

з виглядом здивування.

— Не догадуєтесь? Невже? Та ви ж самі, містере

Бертон. Хто ж, крім вас, міг знати ваші любовні діла?

Артур мовчки відвернувся. На стіні висіло велике дерев'яне розп'яття, і він повільно звів очі на лице Христа, не з мольбою, аз похмурим подивом перед цим безтурботним, терпеливим богом, що не вразив громом священика, який порушив таємницю сповіді.

— Будь ласка, розпишіться в одержанні ваших документі,— ласкаво промовив полковник,— і я не затримуватиму вас. Ви, певно, поспішаєте додому, а я зараз дуже зайнятий справою цього навіженого Болли, який так жорстоко зловживав нашим християнськи терпінням. Боюся, що йому загрожує суворий присуд.

Прощайте.

Артур розписався і, забравши свої документи, вийшо у похмурому мовчанні. Він пішов за Енріко до масивної брами і, не сказавши на прощання жодного слова, спустився до берега каналу, де його чекав перевізни. Коли він піднявся по камінних сходах, що вели на вулицю, до нього підбігла дівчина в ситцевом платті й солом'яному брилику; вона простягла йому обидві руки.

— Артуре! Я така рада! Така рада!

Він здригнувся від несподіванки і сховав руки за спину.

— Джім! — промовив він нарешті якимсь чудним, не своїм голосом.—
Джім!

— Я вже з півгодини чекаю тебе. Мені сказали, що тебе випустять о
четвертій. Чому ти так Дивишся

на мене? Щось трапилось? Артуре, що з тобою? Чекай!

Він одвернувся і повільна пішов по вулиці, ніби забувши про неї.
Страшенно перелякана його поведінко, вона кинулася за ним і схопила
за руку.

— Артуре!

Він спинився і глянув на неї розгублено. Джемма взяла його під рук/, і
кілька хвилин вони йшли мовчки.

— Артуре, любий,— лагідно почала вона,— та не бери так близько до
серця цієї злочасної історії. Я знаю, що тобі страшенно тяжко, але
кожний розумі, що це неправда.

— Якої історії?

— Я маю на увазі лист Болли.

Лице Артура болісно скривилося, коли він почув це ім'я.

— Я думала, що ти нічого не чув про це,— говорив далі Джемма, —
але, видно, тобі хтось сказав. Болла просто збожеволів, подумавши таке.

— Що саме?

— Значить, ти нічого не знаєш? Він прислав жахливого листа, де пише, що ти розповів про пароплави з літературою і через те його арештували. Це, звичайн, безглуздя, і це ясно кожному, хто знає тебе.. Хвилюються лише ті, що не знають тебе. Я прийшла тобі сказати, що ніхто в нашій групі не вірить жодного слову.

— Джеммо! Але ж це... це правда.

Вона відсахнулась од нього й застигла на місці. Очі в неї розширились і потемніли від жаху, лице стало біле, як пов'язана навколо шії хустка. Величезна льодова хвиля мовчання набігла на них, відділивши їх од життя й руху вулиці.

— Так,— прошепотів він нарешті,— пароплави...

я говорив про них... і назвав його ім'я... Боже, боже,

що мені робити?

Раптом він опам'ятався, усвідомивши її присутність і побачивши на її обличчі смертельний жах. Зви, вона думає...

— Джеммо, ти не розумієш! — кинувся він до неї. Але вона відскочила з криком:

— Не торкайся до мене!

Артур з несподіваною силою схопив її за руку.

— Вислухай мене ради бога. Я не винен. Я..,

— Пустити! Пустити мене!

Ще мить, і вона вирвала свою руку і вдарила його по щоці.

Очі йому заволокло туманом. Хвилину він нічого не розумів, бачив лише бліде, повне відчаю лице Джемми та її праву руку, яку вона витирала об платт. Потім в очах його знову прояснилось... Він озирнувся і побачив, що лишився сам.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Уже давно стемніло, коли Артур подзвонив біля дверей великого будинку на вулиці Віа Борра. Він пригадував, що довго блукав по вулицях, але де, чому і скільки часу — не знав. Слуга Джулі, позіхаючи, відчинив йому двері і, глянувши на похмуре кам'яне обличчя Артура, багатозначно посміхнувся. Йому здавалося дуже забавним, що молодий хазяїн вернувся додому з тюрми, немов якийсь п'яний бродяга. Артур пішов по сходах нагору. На першому поверсі зустрів Джіббонса, який сходив униз з виглядом зневажливи і осудним. Артур спробував пройти мимо, про "добрий вечір", але Джіббонса не так легко було обминати; коли він цього не хотів.

— Містера Томаса й містера Джеймса немає дома,

сер, — сказав він, оглянувши критичним поглядом

брудний одяг і розпатлане волосся Артура.— Вони

разом з місіс Бертон поїхали в гості і повернуться не

раніш як о дванадцятій.

Артур глянув на годинник. Було тільки дев'ять. У нього ще був час, багато часу.

— Місіс Бертон веліла спитати вас, чи будете ви вечеряти, і передати, щоб ви її почекали, бо їй неодмінн треба сьогодні поговорити з вами.

— Я нічого не хочу, дякую. І скажіть місіс Бертон, що я до її приходу не лягатиму.

Він пішов до своєї кімнати. Там після його арешт нічого не змінилося. Портрет Монтанеллі стояв на столі на тому самому місці, де він його залишив, а в алькові, як і раніш, виднілось розп'яття. Він постоя хвилину на порозі, прислухаючись. У домі не чути було ні звуку. Очевидно, його ніхто не турбуватим. Він тихенько ввійшов у кімнату і замкнув двері.

Отже, він дійшов до краю. Нема про що думати, нема про що турбуватись. Треба лише збутися докучливи непотрібних думок, і всьому кінець. А все-таки як це безглуздо й безцільно!

Про самогубство він навіть багато не думав. Це й так було очевидно й неминуче.

Він навіть як слід не уявляв, як саме заподіяти собі смерть. Аби тільки швидше покінчити з цим і забутись. У нього в кімнаті не було ніякої зброї, навіть складаного ножа. Та дарма — можна взяти рушник або подерти на довгі шматк простиню.

Прямо над вікном стирчав великий цвях. От і чудов. Аби тільки він витримав.

Артур виліз на стілець і спробував. Цвях трохи хитався, і Артур дістав із шухляди молоток. Забивши глибше цвях, він хотів зняти з ліжка простиню, але раптом пригадав, що ще не молився. Звичайно, перед смертю треба помолитис; усі християни так роблять. Є навіть особливі молитви на відхід душі.

Він увійшов до алькова і став навколішки перед розп'яттям.

— Милостивий, всемогутній боже! — почав він уголос, але раптом змовк.

Світ йому став такий немили, що він не знав, чого молити в бога, від чого бламати визволення.

Та й що Христос знає, про такі страждання — Христос, який ніколи не страждав?

Його тільки зрадили, як Боллу, а сам він не був зрадником.

Артур підвівся, перехрестившись за старою звичкою. Підійшовши до столу, побачив листа на своє ім'я і впізнав руку Монтанеллі. Лист був написаний олівцем.

"Любий мій хлопчику! Я страшенно засмучений, що не можу побачитися з тобою в день твого звільненн. Мене покликали до вмираючого. Я повернусь аж пізно вночі. Приходь до мене завтра рано-вранці. Дуже поспішаю. Л. М."

Зітхнувши, він поклав листа. "Padre, мабуть, буде дуже тяжко".

А на вулиці сміялись і гомоніли люди. Усе було таке саме, як— у ті дні, коли він ще був сповнений життя. Ні одна з найменших дрібниць повсякденного життя не змінилася від того, що людська душа, жива

людська душа була вражена на смерть. Навколо було так само, як завжди. У фонтанах плескотіла вода, під дахами цвірінькали горобці, так само, як було вчора, так само, як буде завтра. А він... він мертвий.

Він сів на край постелі і, поклавши на спинку ліжк руки, схилив на них голову.

Ще сила часу, а в нього нестерпно болить голов — болить середина мозку; все трапилось так по-дурному, безглуздо...

Біля вхідних дверей різко подзвонили. Артур, задихаючис від жаху, зірвався з місця і схопився рукам за горло. Вони повернулись! А він сидів тут, дримаючи, і прогаяв дорогоцінний час. Тепер доведетьс знов дивитись на їхні обличчя, вислухувати жорсток слова, терпіти їхні насмішки й пересуди. Якби в нього був ніж!..

Він безнадійно оглянувся навколо. У маленькій шафі його матері стояв її кошик для роботи. Там, мабуть є ножиці. Можна було б перерізати артерію. Ні, простиня і цвях—певніше, аби тільки був час.

Він стягнув з постелі простиню і з несамовитою поспішністю почав розривати її на довгі шматки. На сходах почулися кроки. Ні, цей шматок занадто широки, його не зав'яжеш, та ще треба зробити петлю. Чуючи, що кроки наближаються, він ще більше поспіша. У скронях стукотіло, у вухах гуло. Швидше, швидше!. О боже! Ще хоч би п'ять хвилин.

У двері постукали. Відірваний шматок простині випав з рук; він тихенько сів, затамувавши подих. Хтось повернув ручку дверей, почувся голос Джулі:

— Артуре!.

Він підвівся, задихаючись.

— Артуре, відчини, будь ласка. Ми чекаємо.

Він схопив розірвану простиню, кинув її в шухляд і похапцем поправив постіль.

— Артуре! — це вже гукав Джеймс, нетерпляче

смикаючи за ручку.— Ти спиш?

Артур оглянув кімнату і, побачивши, що все схован, відімкнув двері.

— Я сподівалася, що ти принаймні вволиш мов

бажання і почекаєш нас,— кинула вкрай розлютована Джулі, впливаючи в кімнату.— Ти, мабуть, вважаєш, що нам дуже подобається півгодини танцювати коло твоїх дверей.

— Чотири хвилини, люба,— лагідно поправив її Джеймс, входячи в кімнату слідом за рожевим шовкови шлейфом дружини.— Звичайно, Артуре, було б далеко пристойніше, коли б...

— Чого ви хочете? — перебив його Артур.

Він стояв, тримаючись за ручку дверей, і скося погляда то на Джеймса, то на Джулі, немов загнаний у пастку звір. Але Джеймс був занадто тупий, а Джул занадто роздратована, щоб звернути увагу на його вигляд.

Містер Бертон подав стілець Джулі і сів сам, дбайлив підтягнувши на колінах нові штани.

— Ми з Джулі,— почав він,— вважаємо за свій обов'язок серйозно поговорити з тобою про...

— Я не можу сьогодні говорити. Я... нездужаю... У мене болить голова...

Може б, ви почекали до зав.

Артур говорив якимсь чудним, невиразним голосом, якимось розгублено й недоладно.

Джеймс глянув на нього здивовано.

— Що з тобою? — спитав він стривожено, враз пригадавши, що Артур прийшов прямо з розсадника зарази.— Сподіваюся, ти не захворів? Здається, в тебе жар.

— Дурниці! — різко перебила Джулі.— Це ж звичайн його комедіанство.

Просто йому соромно дивитися нам в очі. Йди сюди, Артуре, і сідай.

Артур повільно перейшов кімнату і сів на ліжку.

— Ну? — стомлено кинув він.

Містер Бертон кашлянув, прочистив горло, пригладив і без того причесану бороду і знов почав старанно підготовану промову.

— Я вважаю за свій обов'язок... тяжкий обов'язок... серйозно поговорити з тобою *про твою чудну

поведінку, про зв'язок з... порушниками закону й бунтівникам і... безчесними людьми. Я сподіваюся, що

ти більше нерозсудливий, ніж зіпсований.

— Він спинився.

— Ну? — знову промовив Артур.

— Я не хочу бути з тобою занадто суворим,— провадив Джеймс далі, мимоволі пом'якшавши від стомленог і безнадійного вигляду Артура.— Я готовий повірити, що тебе збили з доброї путі погані товариш, і взяти до уваги твою молодість, недосвідченість і... легковажність та вразливість, які ти, боюся, дістав у спадщину від своєї матері.

Артур поволі повів очима на портрет матері і знов опустил їх, не промовивши й слова.

— Але ти, очевидно, й сам розумієш,— говорив Джеймс,— що для мене цілком неможливо тримати далі в своєму домі особу, яка зганьбила таке високошановн ім'я, як наше.

— Ну? — ще раз повторив Артур.

— Що це значить? — гнівно вигукнула Джулі, з тріском складаючи віяло і кладучи його на коліна.— Чи не зробиш ти ласку сказати нам ще що-небудь, крім цього "ну"?

— Робіть як знаєте,— повільно відповів він, навіт не ворухнувшись.— Мені байдуже.

— Байдуже? — вражений цією відповіддю, перепита Джеймс.

А дружина його підвелася з місця сміючися.

— Звичайно, байдуже. Ще б пак не байдуже. Ну, Джеймс, тепер ти вже бачиш, якої вдячності можна тут сподіватися. Я ж казала, яку подяку ти матимеш за всю свою добрість до католицьких авантюристок та до їх...

— Мовчи, мовчи, люба, не треба.

— А, все це дурниці, Джеймсе! Досить уже з нас сентиментальності. Якийсь незаконнонароджений вважа себе за члена родини. Пора вже йому знати, хто була його мати. З якої речі ми будемо морочитися з сином католицького попа? От, на — читай!

Вона витягла з кишені зім'ятий листок паперу і кинула його через стіл Артурові.

Той розгорнув його. Це був лист, писаний рукою його матері за чотири місяці до його народження, в якому вона визнала свою провину перед чоловіком. Унизу стояло два під.

Артур поволі провів очима по сторінці мимо нетверди літер її імені і спинився на упевненому знайомом підписі "Лоренцо Монтанеллі". З хвилину він нерухомо дивився на лист, потім, не промовивши ні слова, згорнув його і поклав на стіл.

Джеймс підвівся і взяв за руку свою дружину.

— Ну, Джулі, годі вже. Йди вниз. Уже пізно, а

в мене до Артура є ще маленька справа. Тобі це не

цікаво.

Вона глянула на чоловіка, потім на Артура, який мовчки втупив очі fr землю.

— Він як божевільний,— прошепотіла вона.

Коли Джулі підбрала свій шлейф і вийшла з кімнат, Джеймс старанно причинив двері і знов сів коло столу.

Артур сидів так само нерухомий, мовчазний.

— Артуре,— почав Джеймс м'яким тоном, бо Джул вже не могла його чути,— мені дуже шкода, що так

сталось. Ти міг би цього й не знати. Ну, та тепер уже

нічого не вдієш. Я дуже радий, що ти поводишся так

стійко. Джулі тррхи... схвильована. Жінки часто...

В усякому разі, я не хочу бути до тебе занадто сувори.

Він спинився, щоб подивитись,, яке враження справил на Артура його м'якість.

Але той навіть не по.

— Звичайно, мій любий,—провадив далі Джеймс,—

це дуже сумна історія, і найкраще було б зовсім про

неї не згадувати. Мій батько був досить великодушний і не розвівся з твоєю матір'ю, коли вона призналася йому в своїй зраді. Він тільки зажадав, щоб чоло

вік, який спокусив її, зараз же покинув країну, і, як

ти сам знаєш, він поїхав місіонером До Китаю. Коли

він повернувся, я особисто був дуже проти того, щоб ти зустрічався з ним. Але батько згодився на те, щоб він учив тебе, при умові, що він

ніколи не буде бачитис з твоєю матір'ю. Мушу віддати їм належне, вони до кінця чесно додержували цієї умови. Усе це дуже прикро, але...

Артур підвів голову. Усе живе зникло з його лица. Воно нагадувало воскову маску.

— Чи н-не з-дається т-обі,— стиха промовив він, якимось чудно запинаючись на кожному слові,— що все ц-Це д-дуже с-смішно?

— Смішно? — Джеймс одсунув свій стілець далі від столу і пильно глянув на Артура, занадто вражени, щоб розсердитися.— Смішно? Артуре, ти при своєму розумі?

Артур раптом закинув назад голову і вибухнув несамовитим реготом.

— Артуре,— вигукнув судновласник, з гідністю

підводячись з місця.— Мене дивує твоя легковаж.

Замість відповіді лунали лише вибухи сміху, таког голосного й нестримного, що Джеймс навіть почав підозрювати, що це щось серйозніше, ніж проста лег.

— Як істерична жінка,— пробурмотів він, презирлив знизавши плечима, і почав нетерпляче ходити

по кімнаті.— Ну, знаєш, Артуре, ти ще гірший, ніж

Джулі. Та перестань ти сміятися. Не можу ж я сидіт тут цілу ніч!

З таким самим успіхом він міг попросити розп'ятт зійти з п'єдесталу. До Артура не доходили ні докор, ні умовляння. Він тільки сміявся, сміявся й сміявс без кінця.

— Ну, це ж абсурд,— сказав Джеймс, нарешті припиняюч своє нервові бігання по хаті.— Ти сьогодні,

очевидно, надто схвильований, щоб спокійно мене ви

слухати. Не можу ж я говорити з тобою про справу,

коли ти в такому стані. Приходь до мене завтра післ сніданку. А зараз лягай краще спати. На добраніч.

Він вийшов, грюкнувши дверима.

— А тепер почнеться істерика внизу,— бурмотів

він, тупаючи по коридору.— Без сліз не обійдеться.

Безумний сміх завмер на губах Артура. Він схопив із стола молоток і кинувся до розп'яття. Почувся тріск; він враз отямився і побачив, що стоїть перед порожнім п'єдесталом з молотком у руці, а коло ніг його лежать уламки розбитого бога.

Він кинув молоток.

— Як просто! — промовив він, одвертаючись.— Який же я був ідіот!

Важко дихаючи, він сів до столу і схилив на руки голову. Потім підвівся і, підійшовши до умивальника, Облив холодною водою голову й лице. Тоді, зовсім заспокоївшись, повернувся до столу і знову сів.

І ради них, ради цих брехливих негідних людей,

ради німих бездушних богів він витерпів такі муки сорому, гніву й відчаю!..

Приготував собі мотузок і мало не повісився тільки через те, що якийсь священик — брехун. Ніби не всі вони брехуни! Ну, тепер з цим покінчено. Він порозумнішав.

Треба тільки скинут з себе весь цей бруд і почати нове життя.

У доках повнісінько суден, і так легко помандруват на одному з них десь до Канади, Австралії, Південно Африки — куди завгодно. Байдуже, куди саме, аби далі звідси. А там видно буде. Не сподобається в одному місці, можна поїхати в інше.

Він вийняв гаманець. Лише тридцять три паоло. Але в нього дорогий годинник. На деякий час це його виручить. А взагалі це пусте — він уже якось виб'ється. Та вони шукатимуть його, напевне, кинуться розпитуват в доках. Ні, треба навести їх на невірний слід, хай думають,, що він умер. Тоді він буде вільни, зовсім вільний. Він тихенько засміявся, уявивши, як Бертони шукатимуть його труп. Яка комедія!

Він узяв листок паперу і написав перше, що спал йому на думку:

"Я вірив у вас, як у бога. Але бог — це глиняний ідол, який можна розбити молотком; а ви брехала мені все життя".

Він згорнув записку, написав ім'я Монтанеллі і, взявши ще один листок, черкнув на ньому:

"Шукайте мій труп у Дарсені".

Тоді надів капелюх і вийшов з кімнати. Проходячи повз материн портрет, він глянув на нього і посміхнувся, знизавши плечима. Вона теж брехала йому!

Він тихенько прослизнув по коридору і, відсунувш на дверях засув, вийшов на великі, темні, лункі мармурові сходи. Коли він сходив униз, йому здавалося, що під ним розступилася чорна безодня.

Перейшов двір, обережно ступаючи, щоб не збудит Джіана Баттісту, який спав на першому поверсі. У сараї для дров у задній стіні було маленьке заґратоване вікно, що виходило на канал щось футів на чотир над землею. Він пригадав, що іржаві ґрати з одного боку були поламані. Якщо трохи розхитати їх, то можна вилізти на вулицю.

Однак ґрати були досить міцні. Він подряпав собі

1 Паоло — дрібна італійська монета.

і руки і розірвав рукав. Але це дурниці. Він глянув (уздовж вулиці. Не видно було ні душі, лише простягався чорний безмовний канал — огидний рів між двома прямими слизькими стінами. Можливо, що невідомо йому світ — це мерзена яма, але навряд чи він знайде там більше безглуздя й підлоти, ніж у тому, що залишив позаду. Йому нема про що шкодувати, нема на що оглядатися. То був зіпсований світ, повний гидкої брехні, грубого обману,— стояче болото, навіть не досить глибоке, щоб можна було втопитись.

Артур подався вздовж каналу і вийшов на маленький майдан коло палацу Медічі. Це тут підбігла до нього Джемма з радісним лицем і простягнутими руками. Тут були невеличкі сходи з мокрим кам'яним приступками, що вели вниз до каналу. А далі чере смугу брудної води похмуро дивилась фортеця. Він ніколи раніш не помічав, який у неї незграбний убогий вигляд.

Прямуючи вузькими вулицями, він дійшов до корабельної бухти і, знявши капелюх, кинув його у воду. Вони, певно, знайдуть капелюх, коли шукатимуть його труп.

Потім пішов понад "берегом, стурбован міркуючи, як бути далі. Треба заховатися на якому-небудь судні, хоча це дуже важко. Єдине, що йому лишилося,— це пройти на самий край величезног старого молу Медічі, де стояла поганенька таверн. Може, пощастить підкупити там якогось матроса.

Але ворота до доків були зачинені. Як пройти туди, як обминути митних дозорців?

Його грошей не вистачить на той величезний хабар, якого вони зажадають за дозвіл пройти вночі та ще без паспорта. А крім усього, можуть ще й пізнати.

Коли він проходив повз бронзову статую "Чотирьо маврів", із старого будинку по той бік бухти вийшл якась постать і наблизилась до моста. Артур сховався в глибоку тінь за статуєю і причаївся в пітьм, обережно виглядаючи з-за п'єдесталу.

Була тиха весняна ніч, зоряна й тепла. Вода лизал кам'яні стіни бухти і стелилась ніжними кружкам коло приступок, тихенько сміючись. Десь поблизу, поволі гойдаючись, рипів ланцюг. У пітьмі стримів величезни залізний кран, високий і сумний. На мерехтливом просторі зоряного неба і перлистого мере легких хмар чорніли силуети чотирьох закутих

рабів, що застигли в марному шаленому протесті прот безжалісної долі.

Невідомий ішов непевними кроками понад берегом і співав на весь голос вуличну англійську пісню. Очевидн, це якийсь матрос повертався з гульні в таверні.

Більше не видно було нікого. Коли матрос підійшов ближче, Артур вийшов із тіні і став йому поперек дорог. Матрос з лайкою урвав пісню і спинився.

— Мені треба поговорити з вами,— звернувся до

нього Артур по-італійському.— Ви мене розумієте?

Той похитав головою.

— Ні, це ґерґотіння мені невтямки,— пробурмотів він. Потім, перейшовши на зіпсовану французьку мову, спитав: — Чого вам треба? Чому ви мене не пу?

— Ходім на хвилинку в тінь. Мені треба з вами поговорити.

— Он як? У тінь? Мабуть, десь заховав ножа?

— Та ні, ні, чоловіче. Хіба ви не бачите, "що мені потрібна ваша допомога? Я заплачу.

— Ага! От воно що! А ще такий франт! — перейшо матрос на англійську мову. Вій увійшов у тінь і сперся на огорожу пам'ятника.

— Ну,— сказав він, знов безжалісно калічачи французькі слова,— чого ж вам треба?

— Мені треба виїхати звідси."

~— Ага! Зайцем? Хочете, щоб я вас заховав? Натворил чогось? Мабуть, штрикнули когось ножем? Усі ви тут однакові. А куди ж ви хочете їхати? Дума, що не до поліції?

Він п'яно засміявся і підморгнув Артурові.

— З якого ви судна?

— З "Карлотти". Плаває між Ліворно й Буенос-Айресом. В один бік везе олію, а в другий шкури. Он вона,— показав він пальцем в бік молу.— Стара ка.

— Буенос-Айрес? Сховайте мене десь на судні.

— А скільки дасте?

— Не дуже багато. У мене лише кілька паоло.

— Ні, менше як за п'ятдесят не можу. Та й то ще дешево для такого франта, як ви.

— Що ви хочете цим сказати? Якщо вам подобаєтьс мій одяг, давайте поміняємося. Але не можу ж я вам дати більше, ніж у мене є.

— У вас є ще годинник. Ану покажіть.

Артур витяг золотий жіночий годинник, прикрашени тонкою різьбою і емаллю з ініціалами "Г. Б.". Це був годинник його матері, але що з(того?

— А! — вигукнув матрос, швидко глянувши на годинни.— Крадений, звичайно. Дайте я подивлюся..

Артур одвів назад руку.

— Ні,— сказав він.— Я дам вам його, коли ми будем на судні. Не раніш!

— А! Ви не такий дурний, як здається. Хоч, присягаюс, ви вперше попали в біду. Правда?

— Це вже моя справа. Чекайте. Іде вартовий. —

Вони причаїлися за пам'ятником і почекали, поки

вартовий пройде мимо. Тоді матрос підвівся і, звелівш Артурові йти за ним слідом, пішов уперед, безглузд сміючись сам до себе. Артур мовчки пішов за

ним. Матрос привів його на маленький майдан коло палац Медічі і, спинившись у темному закутку, пробурмоті, як йому здавалось, обережним шепотом:

— Почекайте тут, а то вас побачать солдати.

— А що ви хочете робити?

— Дістати для вас який-небудь одяг. Не можу ж

я взяти вас на борт із закривавленим рукавом!

Артур глянув на розірваний об грати рукав. На ньому було кілька плям крові з роздряпаної руки. Очевидно, матрос вважав його за вбивцю. Та йому байдуже, що про нього думають люди!

Незабаром матрос повернувся страшенно задоволені, несучи під пахвою якийсь вузол.

— Переодягайтесь,— прошепотів він.— Та швидше.

Мені вже час на судно, а цей старий барахольник

змусив мене півгодини торгуватися з ним.

Артур скорився, інстинктивно здригнувшись від огиди, коли вперше торкнувся до одягу з чужого плеч. На щастя, речі були хоч і грубі, але

досить чисті. Коли Артур вийшов на світло в новому своєму вбранні, матрос глянув на нього з п'яною поважністю і кив головою на знак схвалення.

— Добре,— сказав він.— Ідіть за мною, тільки

тихо.

Артур, несучи скинутий одяг, пішов за ним через лабіринт покручених каналів та темних вузьких проходів. Вони йшли по середньовічній глухій околиці,

яку жителі Ліворно називали "Новою Венецією". Де-не-де серед убогих халуп та брудних дворів самотньо височів похмурий давній палац, сумно намагаючись зберегти стародавню велич попри всю марність своїх зусиль Артур знав, що на деяких із цих вулиць були всім відомі кубла злодіїв, убивць та контрабандистів, а на інших просто жила біднота.

Коло одного з маленьких мостів матрос спинився і, озирнувшись навколо, чи не бачить їх хто, зійшов по кам'яних сходах на вузьку пристань. Під мостом стояв старий брудний човен. Коротко наказавши Артуру стрибати в човен і лягати на дно, він сам сів на весла і почав гребти до гавані. Артур лежав нерухомо на дірявих мокрих дошках, позираючи з-під накинутого на нього одягу на знайомі вулиці й будинки.

Пропливши під мостом, вони опинилися в тій частині каналу, що оточує фортецю.

Із води підіймалися масивні мури, широкі внизу і вузькі вгорі. Вони скидалися на похмурі башти. Якими грізними здавалися вони йому ще кілька годин тому! А тепер...

Він стиха засміявся, лежачи на дні човна.

— Ану, тихше! — прошепотів матрос— Та при

крийте голову. Ми підпливаємо до митниці.

Артур натяг на голову одяг. Через кілька метрів човен спинився перед рядом зчеплених ланцюгом щогл, які лежали поперек каналу, перетинаючи вузький прохід між митницею та муром фортеці. До них вийшов, позіхаючи, сонний дозорець і схилився над водою з ліхтарем у руці.

— Паспорт, будь ласка.

Матрос подав йому свої документи. Артур, задихаючись під купою одягу, причаївся і слухав.

— Знайшов час, коли повертатися на судно,— пробурмоті митник.— Добре, мабуть, погуляв. Що там у тебе в човні?

— Старий одяг. Дешево купив.

Матрос узяв жилет, щоб показати. Дозорець опустил ліхтар і, напружуючи зір, глянув у човен.

— Здається, все гаразд. Можеш їхати.

Він відкрив прохід, і човен поволі поплив по чорній хвилястій воді. Трохи згодом Артур скинув з себе купу одягу і сів. Матрос деякий час грів мовчки.

— От вона, "Карлотта",— прошепотів він нарешт.— Держіться ближче до мене й мовчіть.

Він видряпався на борт величезного чорного страхітт, пошепки лаючи свого супутника за неповороткіст, хоч від природи спритний Артур і на цей раз був не такий уже незграбний, як це здалося матросов. Вибравшись на судно, вони почали прокрадатися поміж темних снастей та машин і нарешті добралися до люка в трюм.

Матрос обережно відхилив його.

— Лізьте сюди,— прошепотів він.— Я зараз.

Трюм був не тільки вогкий і темний, але й невимовн смердючий. Спочатку Артур інстинктивно відсахнувся назад, задихнувшись од нестерпного духу сирої шкури та згірклої олії, але враз пригадав "ар-цер і, знизавши плечима, почав сходити вниз. Життя, вдається, скрізь однакове: огидне, повне бруду, ганебни таємниць та темних кутків. Проте життя є житт, треба його використати якнайкраще.

Через кілька хвилин матрос повернувся, тримаючи щось у руках, але Артур у пільмі не міг розгледіти.

— Ну, давайте мені Гроші й годинник. Та швидше.

Користуючись пільмою, Артур залишив собі кільк монет.

— Дайте мені чого-небудь поїсти,— сказав він.— Я страшенно голодний.

— Я приніс. Ось нате.— Матрос передав йому глек з водою, кілька твердих, як камінь, сухарів та шматок солонини.— Тепер слухайте. Коли завтра вранці сюди прийдуть митники, заховайтесь у цій порожній бочці. Сидіть тихо, як миша, аж поки вийдемо ь море. Я тоді скажу, коли можна буде вилізти. Стережіться, щоб вас не побачив капітан. Ну, все! Воду добре заховали? На добраніч.

Люк зачинився, і Артур, поставивши дорогоцінну воду в безпечне місце, виліз на бочку з олією і взявся за солонину й сухарі. Потім згорнувся клубком на брудній підлозі і вперше з часів дитинства ліг спати, не помолившись. Щури бігали навколо нього в п'ятьмі. Але ні їхній писк, ні гойдання корабля, ні огидний сморід олії, ні перспектива морської хвороби не завадил йому заснути. До всього цього йому було так само байдуже, як до розбитих знеславлених кумирів, яким він ще вчора поклонявся.

ЧАСТИНА ДРУГА

Через 13 років

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Одного вечора в липні 1846 року в домі професора Фабріцці у Флоренції зібралося кілька його знайомих обміркувати план майбутньої політичної роботи.

Деякі з них належали до партії Мадзіні і твердо стояли за демократичну республіку й об'єднану Італі. Інші були прихильники конституційної монархії та ліберали різних відтінків. Але в одному пункті панувал цілковита згода — усі були незадоволені тоскансько цензурою. І всіма шанований професор скликав ці збори, сподіваючись, що принаймні в цьому питанні представники різномудрих партій дійдуть згоди без особливих сперечань.

Минуло лише два тижні після оголошення славетно амністії, яку папа Пій IX, вступивши на престол, дарував усім політичним злочинцям у Папській області, але хвиля ліберального ентузіазму вже прокотилася по всій Італії. Навіть тосканський уряд був вражений цією гідною подивою подією. Професору Фабріцці й деяким іншим передовим флорентійцям здавалося, що настав слушний момент для сміливої спроби реформувати закон про пресу.

— Звичайно, — сказав драматург Лега, коли з ним уперше заговорили на цю тему,— починати видання газети неможливо, поки не зміняться закони про прес.

Ми не випустимо жодного номера. Але й тепер уже можна протягти через цензуру кілька памфлетів,

1 Мадзіні — керівник організації "Молода Італія".

і чим раніш ми візьмемося за це, тим швидше доб'ємося реформи.

Тепер він пояснював у кабінеті Фабріцці, яку, на його думку, лінію мусили проводити ліберальні письменники в даний момент.

— Немає сумніву,— зауважив один із присутніх, сивий адвокат, трохи розтягуючи слова,— що цей момен треба якось використати. Навряд чи ще трапитьс така добра нагода провести серйозні реформи. Але я щось не дуже вірю в користь памфлетів. Вони тільки роздратують і залякають уряд, замість схилити його на наш бік, як ми того хотіли б. А раз власті дивитимуться на нас, як на небезпечних агітаторів, нам нічого сподіватися від них допомоги.

— Що ж тоді, по-вашому, треба робити? — Подати петицію.

— Великому герцогові?

— Так. Просити в нього більшої свободи друку.

Чорнявий чоловік з гострим поглядом, що сидів

коло вікна, сміючись повернувся до розмовників.

— Багато ви доб'єтеся петиціями! Здається, справ Ренці² повинна була бвилікувати вас од таких мрій.

— Мені, як і вам, синьйоре, дуже прикро, що ми не змогли перешкодити видачі Ренці. Але в дійсност,— я не хочу образити почуття декого,— я не можу не думати, що ми зазнали невдачі в цій справі через поспішність і нетерпеливість окремих членів нашої групи.

— Так нерішуче діють тільки п'ємонтці,— різко перервав чорнявий чоловік.— Я не знаю, в чому поляга нетерпеливість" і поспішність. Чи не в цілій низці обережних петицій, що їх ми послали? Може, для Тоскани або П'ємонту це й поспішність, але в Неаполі міркують по-іншому.

— На щастя,— зазначив п'ємонтець,— неаполітанськ поспішність властива тільки Неаполю.

— Досить, синьйори: Неаполітанські звичаї хорош по-своєму, а п'ємонтські по-своєму; але тепер ми в Тоскані, а тосканський звичай — братися за справу.

¹ Памфлет — вид політичної літератури — сатира або гостр критика якого-небудь політичного діяча.

Ренці — вождь повстання, організованого в Ріміні (Папськ область) у 1846 р., був виданий тосканським урядом папі.

— Ну, годі, годі, синьйори,— втрутився в суперечк професор.— Отже, Грассіні висловлюється за петиці, а Галлі проти. А якої ви думки, докторе Рікардо?

— Я не бачу ніякої шкоди від петиції і, коли Грассіні здумає подати її, охоче підпишуся. Тільки не думаю, щоб самими петиціями можна було багато зробити. Чому б нам не використати обидва способ—і петицію і памфлет?

— Та тому, що памфлети так настроять проти нас уряд, що він не захоче задовольнити петицію,— від Грассіні.

— Він її-однаково не задовольнить.— Неаполітанец підвівся і підійшов до столу.— Синьйори, ви на неправильному шляху. Примиренська політика з урядом нам нічого не дасть. Нам треба організувати народне повстання.

— Це легше сказати, ніж зробити. З чого ви почнете?

— Смішно питати таке у Галлі. Звичайно, він почне з того, що стукне цензора по голові.

— Зовсім не з того,— рішуче запротестував Галл.— Ви думаєте, що коли людина народилася на півдні, то в неї немає інших аргументів, крім ножа?

— Ну, а що ж ви пропонуєте? Тихше, синьйори. Галлі має якусь пропозицію.

Усі присутні, що групами сперечалися на різні теми, зібралися навколо столу.

Галлі заперечливо під руки.

— Ні, синьйори, я нічого не пропоную, я хочу лише висловити одне міркування,— почав він.— Мені здається, що в усіх цих radoщах з приводу поведінки нового папи криється велика практична небезпека. Багато хто думає, що коли він розпочав нову політику і дарував амністію, то всі ми, вся Італія, повинні кинутися йому в обійми і він поведе нас до землі обітованої. Я, звичайно, теж не менше, ніж усі, захоплюю поведінкою папи. Амністія — прекрасний вчи.

— Якої честі удостоївся його святість! — глузливо зауважив Грассіні.

— Облиште, Грассіні. Дайте людині висловитис,—обірвав його Ріккардо.—І вічно ви гризетесь, як кіт з собакою. Галлі, ми вас слухаємо.

— Я тільки ось що хотів сказати,— провадив Галл.— Безперечно, святий отець керується найкращими намірами, а от чи матиме він успіх у проведенні своїх реформ — це ще невідомо. Тепер усе йде гладенько, і, звісно, реакціонери припишуть на місяць або два, поки не вгамується хвилювання з приводу амністії.

Але без боротьби вони нізащо не випустять влади із своїх рук, і я певний, що не мине й половини зими, як знов не буде просвіту через єзуїтів, грегоріанців, санфедистів і всю цю зграю, яка облутуватиме нас своїми інтригами і труїтиме кожного, кого не можна підкупити.

— Це дуже можливо.

— Ну, от бачите, нащо ж нам посилати смиренні петиції і чекати, поки Ламбруччіні 2 та його компанія переконають великого герцога віддати нас гуртом під опіку єзуїтів, накинувши ще кількох австрійських гусарі, щоб держати нас у покорі? Хіба не краще буде випередити їх і, скориставшись з їхньої тимчасової поразки, самим завдати першого удару?

— Скажіть нам насамперед, чим ви пропонуєте бити?

— Я пропоную розпочати організовану пропаганду й агітацію проти єзуїтів.

— Тобто оголосити їм війну на папері?

— Так. Викривати їхні інтриги, вивідувати їхні таємниці й закликати народ до спільної боротьби про них.

— Але ж тут немає єзуїтів.

— Немає? Почекайте місяців зо три, то де вони й візьмуться. Тільки тоді вже буде пізно починати з ними війну.

— Але щоб підняти місто проти єзуїтів, треба говорити відкрито. Як же тоді обминути цензуру?

— Я б не обминав її, я б її просто ігнорував.

1 Єзуїти, грегоріанці, санфедисти — чернечі ордени й союзи католицької церкви, що були могутнім знаряддям реакційного впливу пап на громадсько-політичне життя країни,

а також на особисте життя католиків. Найголовніший з цих орденів і найвпливовіший— єзуїтський, заснований 1534 року Ігнатієм Лойолою.

2 Ламбруччіні — римський державний секретар Папської

області при папі Григорії XVI; сприяв австрійцям і сам опирався

на них у боротьбі проти італійського народу.

— То ви хочете друкувати памфлети анонімно? Все це чудово, але всі ми вже мали справу з підпільно літературою і знаємо, як...

— Я не те мав на думці. Я друкував би памфлети відкрито з нашими іменами й адресами, і хай вони нас переслідують, коли посміють.

— Це ж божевілля! — вигукнув Грассіні.— Це однаков, що з пустотливості покласти голову в лев'ячу, пащу.

— Та вам нічого боятися! — різко відповів йому Галлі.— Ми не попросимо вас сісти в тюрму за наші памфлети.

— Замовчіть, Галлі! — сказав Ріккардо.— Справа не в тому, що хтось боїться. Усі ми, як і ви, готові піти в тюрму, коли є за що. Але наражатися на небезеку без ніякої потреби — це ж по-дитячому. Я хочу якраз внести до вашої пропозиції поправку.

— Яку саме?

— Мені здається, що ми могли б при певній обачност боротися проти єзуїтів без конфліктів з цен.

— Не розумію, як ви це зробите.

— Я гадаю, що завжди можна сказати те; що треб, не одверто, а в такій формі...

— Що цензор не зрозуміє? Значить, ви сподіваєтес, що простий ремісник чи селянин збагне таємний зміст ваших слів тільки тому, що він неук? Ні, це нездійсненно.

— Мартіні, що ви на це скажете? — звернувся професо до широкоплечого чоловіка з великою темною бородою, який сидів біля нього.

— Я почекаю, поки набереться більше фактів. Тут треба зробити кілька спроб і подивитися, що з цього вийде.

— А ви, Сакконі?

— Я хотів би послухати, що скаже синьйора Болла. її зауваження завжди цінні.

Всі повернулися до єдиної в кімнаті жінки, яка сиділа на софі, спершись на руку підборіддям, і мовчк слухала суперечки. У неї були

глибокі серйозні чорні очі, але коли вона глянула на всіх, у них блища глузливий вогник.

— Боюся,— промовила вона,— що я ні з ким не

згодна.

— Ви завжди не згодні і, на жаль, завжди маєте рацію,—вставив Ріккардо.

— Я вважаю, що нам, безперечно, треба якось боротис з єзуїтами, і коли ми не можемо цього зробити однією зброєю, треба вжити іншої. Просте ігноруванн — ненадійна зброя, а ухильна тактика — занадт важка. Щодо петиції, то це дитяча іграшка.

— Сподіваюся, синьоро,—поважно запитав Грассіні,— що ви не запропонуєте таких методів, як убив?

Мартіні смикав себе за великі вуса, а Галлі одверто сміявся. Навіть серйозна молода жінка не могла стримати посмішки.

— Повірте,— сказала вона,— що коли б я навіть

була досить жорстока, щоб думати про такі речі, то

я б не стала, як дитина, говорити про низи По-моєму,

найстрашніша зброя — це сміх. І коли нам пощастить так висміяти Єзуїтів, щоб увесь народ сміявся з них, ми переможемо їх, не проливаючи крові.

— Це безперечно так,—промовив Фабріцці,—тільк я не уявляю собі, як ви думаєте здійснити ваш план?

— А що ж тут нездійсненого? — зауважив Мартін.— Сатиру легше провести через цензуру, ніж серйозні твори. А раз нам доведеться приховувати зміст, то середній читач швидше зрозуміє його в простом жарті, ніж у науковій чи економічній статті.

— Значить, ви, синьоро, пропонуєте випустити сатиричні памфлети або спробувати видати сатиричну газету? Але цього цензура нізащо не дозволить.

— Ні, я думала трохи інакше. По-моєму, було б дуже добре видавати цілі серії маленьких сатиричних листівок віршами й прозою і продавати їх за дешеву ціну, а то й зовсім безплатно роздавати на вулицях. Якби нам пощастило знайти талановитого художника, який би пройнявся духом цієї роботи, ми могли б їх ілюструвати.

— Ідея чудова, тільки чи пощастить провести її в життя? Коли вже братися за це, то треба зробити добр. Нам потрібний першорядний сатирик. А де його взяти?

— Бачите,— додав Лега,— більшість із нас пишуть лише в серйозному тоні, і, при всій моїй пошані до товариства, я дуже побоююся, що, намагаючись бути

гумористом, кожен із нас нагадуватиме слона, який пробує танцювати тарантелу.

— Я й на думці не мала, щоб ви бралися до роботи, на яку не здатні.

Звичайно, треба пошукати талановитог сатирика— у цілій Італії можна ж знайти хоч одного — і запропонувати йому відповідний гонора. Звичайно, нам треба дещо знати про цю людин і бути певними, що вона працюватиме в бажаном для нас напрямку.

— Але де ж ви думаєте знайти його? Я по пальця можу перелічити всіх наших талановитих сатириків, і ні один з них не підходить. Джусті не погодиться, бо він дуже зайнятий. Є ще кілька чоловік у Ломбарді, але вони пишуть міланським діалектом.

— Крім того,— додав Грассіні,— на тосканський народ можна вплинути кращими засобами, ніж ці. Я певен, що флорентійці вважали б це принаймні за брак політичного такту, коли б ми серйозні питання громадянської і релігійної свободи обернули у предме жартів. Флоренція не просто нагромадження фабрик та комерційних підприємств, як Лондон, і не притулок марної розкоші, як Париж. Це місто з великим історичним минулим...

— Такими були й Афіни,— перебила, сміючись, Болла.— Але громадяни Афін були занадто млявими, і потрібен був Овід, щоб вони прокинулись.

Ріккардо раптом стукнув рукою по столу.

— Овід, як це ми забули про нього? Якраз його нам і треба.

— А хто це?

— т Овід — Феліче Ріварес. Хіба ви не пам'ятаєте його?

— Це з групи Мураторі, що приїздив сюди з Апенні три роки тому.

— Ви, значить, знали цю групу? Здається, ви проводжали їх, коли вони їхали до Парижа?

— Так. Я проводжав Рівареса до Ліворно, а звідт він поїхав до Марселя.

Не захотів лишатись у Тоскан. Тут, каже, після провалу повстання нічого робит, хіба тільки сміятися, поїду краще до Парижа. Без сумніву, він погодиться з Грассіні, що Тоскана — погане місце для сміху. Але я майже певен, що коли ми його запросимо, він приїде — адже ж тепер є що робити в Італії.

— Як, ви сказали, його прізвище?

— Ріварес. Здається, бразілець. В усякому разі, я знаю, він там жив.

Надзвичайно дотепна людина. Того нещасливого тижня в Ліворно нам було зовсім невесело. На сердешного Ламбертіні боляче було дивитис. Але коли приходив Ріварес, ніхто не міг удержатис від сміху. Його розмова — безперервний фейєрверк блискучих дотепів. У нього на лиці жахливи шрам від удару шаблею.

Пригадую, я зашивав його. Дивна він людина... "Але я певний, що якби не він із своїми жартами, то бідолашні хлопці зовсім би занепали духом.

— Це не той самий, що пише на політичні теми у французьких журналах за підписом "Le Taon"?

— Так, здебільшого коротенькі замітки та гумористичн фейлетони.

Контрабандисти в Апеннінах за злий язик прозвали його Оводом, і він використав це прізвисько як псевдонім.

— Я дещо знаю про нього,— промовив Грассіні, як завжди повільно й поважно,— але те, що я чув, навряд чи говорить на його користь. У нього, безперечно, є показовий, дещо Поверховий розум, але мені здається, що таланти його перебільшено. Можливо також, що це відважна людина, але репутація його в Парижі і Відні далеко не бездоганна. Життя його повне авантю, минуле невідоме.

Кажуть, що його з милості підібрав експедиція Дюпре десь у тропіках Південної Америки, знайшовши його в стані неймовірної здичавілоост. Здається, він ніколи не міг до ладу пояснит, як він дійшов до такого занепаду. Що ж до не повстання в Апеннінах, то ні для кого не секре, що в ньому брав участь усякий набрід. Усім відомо, що страчені в Болоньї були звичайнісінькі карні злочинці, а про репутацію тих, що повтікали, краще й не говорити. Безперечно, деякі з учасників повстання були люди цілком гідні.

— Деякі з них були близькими друзями присутніх у цій кімнаті,— перебив Рікардо з гнівними нотками в голосі.— Дуже добре, Грассіні, бути вимогливим і суворим, тільки не забувайте, що ці "звичайнісінькі злочинці" вмерли за ідею, а це далеко більше, ніж ми з вами досі зробили.

Le taon (франц.) — овід.

— І якщо вам ще коли-небудь передаватимуть застарілі паризькі плітки,— додав Галлі,— то скажіть вашим інформаторам, що в них невірні відомості щодо експедиції Дюпре. Я знаю особисто ад'ютанта ' Дюпре, Мартеля, і всю цю історію чув від нього самог. Це правда, що вони знайшли Рівареса в безпо стані. Під час війни, захищаючи Аргентінську республіку, він попав у полон і втік. Потім довго блукав по країні під чужими іменами, сподіваючис пробратися до Буенос-Айреса. А те, що вони підібрали його з милості, чистісінька вигадка. У них захворів перекладач і мусив повернутися назад, а чере те що ніхто з французів не знав тамтешніх мов, то вони запропонували цю посаду Ріваресові.

Отже, він пробув з ними три роки, досліджуючи притоки Амазонки. Мартель казав мені, що якби з ними не було Рівареса, вони б нізащо не виконали до кінця плану експедиції.

— Хто б він там не був,— зауважив Фабріцці,— але в людині, що зуміла прихилити до себе таких бувальці, як Мартель і Дюпре, має бути щось незви. Як ви гадаєте, синьйоро?

— Я нічого не знаю про цю справу. Коли втікачі проїздили через Тоскану, я була в Англії, але мені здається, що коли товариші по трилітній експедиції в диких країнах і співучасники повстання доброї думки про нього, то це вже достатня рекомендація, щоб спростувати бульварні плітки.

— Не може бути сумніву в ставленні його товариші до нього,— сказав Ріккардо. Йому віддані всі, починаючи від Мураторі і кінчаючи дикими горцями.

Крім того, він особистий друг Орсіні. Звичайно, в Парижі про нього розповідають безліч пліток і небилиць, але коли людина не хоче мати ворогів, вона не повинна бути політичним сатириком.

— Я точно не пам'ятаю,— приєднався до розмови Лега, — але, здається, я його якось бачив, коли втікач були в наших краях. Він чи то горбатий, чи то кри.

Професор витяг шухляду в своєму столі і почав перегортати якісь папери.

1 Орсіні Феліче (1819—1858) — відомий італійський революціонер, скараний після невдалого замаху на життя Наполеона III.

— У мене десь був поліцейський опис його прикме,— пояснив він.— Пригадуєте, коли вони переховувались у горах, скрізь були вивішені їхні портрет, і кардинал — як він зветься, цей негідник? — ага,

Спінола — запропонував нагороду за їхні голови.

В зв'язку з цим розповідають дуже цікаву історію. Ріваре переодягся у стару солдатську форму і блукав

по країні, вдаючи з себе пораненого в бою карабінер, який нібито шукає свою частину. Надібавши на

загін Спіноли, який розшукував його, Ріварес попроси, щоб вони його трохи підвезли, і цілий день їхав

на одному з їхніх возів, розповідаючи їм жахливу

історію, як повстанці захопили його в полон і затягли

до себе в гори і яких страшних мук довелося йому

там зазнати. Солдати' показали Ріваресу опис його

прикмет, і він наплів їм усякої всячини про "цього

чорта Овода". Потім уночі, коли всі поснули, він ви

лив їм у порох відро води й утік, набравши повні кишен харчів та патронів.

—Ага, ось цей документ,— вигукнув Фабріцці.— "Феліче Ріварес, на прізвисько Овід, вік — приблизно тридцять; місце народження і походження невідомі, але за деякими даними — Південна Америка; професі — журналіст. Малий на зріст, чорне волосся, чорн борода, смуглявий, блакитні очі, широкий лоб... Ніс, рот, підборіддя..." Ага, ось воно, "Особливі прикмет: кривий на праву ногу, ліва рука покалічена, на ній немає двох пальців. На обличчі свіжий шрам від шаблі.

Заїкається". А далі примітка: "Дуже вправний стрілець; при арешті треба бути обережним".

— Але дивна річ, як йому пощастило обдурити

загін, що мав при собі такий жахливий список його

прикмет.

— Безперечно, його врятувала надзвичайна сміливість. Якби його хоч на мить запідозрили, він загину би. Та його вміння набирати, коли треба, вигляду довірливої невинності завжди його виручить. Ну, синьйори, як ви ставитесь до пропозиції? Рівареса, як бачите, знають кілька чоловік з нашого товариства. Що ж, може, пошлемо йому листа з просьбою допо нам?

— Я гадаю,— зауважив Фабріцці,— що спочатку

треба було б дізнатись, якої він думки про наш план.

— О, раз справа йде про боротьбу з єзуїтами то

він, безперечно, погодиться. Це такий запеклий ворог церкви, яких я ще не бачив.

Він ненавидить їх до не.

— То ви напишете йому, Ріккардо?

— Звичайно. Зараз пригадаю, де він тепер. Здається, у Швейцарії.

Страшенно непосидюча людина. Вічно перелітає з місця на місце. А щодо памфлетів...

І вони заглибились у довгу палку суперечку. Коли нарешті товариство почало розходитись, Мартіні пі до молодій жінки.

— Я хотів би вас провести, Джеммо.

— Дякую. В мене є до вас справа.

— Щось не гаразд з адресами? — запитав він м'яко.

— Нічого серйозного, але мені здається, що треба було б деякі змінити.

На цьому тижні на пошті затриман два листи. В них не було нічого важливого, і, може, це просто випадок, але ми не маємо права ризикуват. Як тільки у поліції з'являться підозріння до деяких наших адрес, їх треба негайно змінити.

— Я зайду до вас завтра поговорити про це. А сьогодні мені не хотілося б говорити з вами про справи. У вас такий стомлений вигляд.

— Ні, я не стомилася.

— Тоді, значить, знову чимсь засмучені?

— Ні, так, нічого особливого.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— Місіс Болла дома, Кетті?

— Так, сер, вона одягається. Почекайте у вітальні, вона через кілька хвилин вийде.

Кетті провела відвідувача до вітальні з веселою приязню справжньої девоншірки.

Мартіні користувався в неї особливою прихильністю. Він розмовляв по-англійськи, звичайно, як чужоземець, але цілком пристойно, крім того, ніколи не засиджувався до пізньої ночі, коли господиня була вже стомлена, на весь голос сперечаючись про політику, як це робили інші. А коли у господині померла дитина і лежав при смерті чоловік, він приїхав до Девоншіра допомогти їй у ту лиху годину. З тієї пори великий, незграбний мовчазний чоловік став для Кетті таким же членом

1 Девоншірка — народжена в Девоншірі, області в південн-західній частині Англії.

родини, як і ледачий чорний кіт Пашт, що зараз уместився в нього на колінах.

Пашт, з свого боку, дивився на Мартіні як на корисну частину домашніх меб.

Цей гість ніколи не наступав йому на хвіст, не пускав його в очі тютюнового диму, одним словом, ніколи не дратував його, як це робили інші двоногі особи.

Він охоче підставляв зручне коліно, на якому так приємно було лежати й муркотіти, а коло столу ніколи не забував, що котам не тільки цікаво дивитися, як люди їдять рибу. Їхня дружба почалася здавна. Коли Пашт був ще кошеням і господиня надто тяжко захворіла, щоб думати про нього, Мартіні привів його сюди з Англії в кошику. Відтоді довгий досвід переконав Пашта, що цей незграбний чоловік-ведмідь був надійним другом.

— Ач, як затишно влаштувалася ця пара,— промовив Джемма, входячи в кімнату.

Мартіні обережно зняв kota з колін.

— Я прийшов раніш, сподіваючися, що, перш ніж ми підем, ви почастиєте мене чаєм,— сказав він.— Там, мабуть, буде сьогодні дуже багато народу, і Грассін не дасть нам путньої вечері. У цих аристократичних домах ніколи не вміють як слід нагодувати.

— От, маєте! — засміялася вона.— Ви такий злий, як і Галлі. Бідному Грассіні цілком вистачить його власних гріхів, щоб іще валити йому на голову не його дружини господарювати. А чай нам зара подадуть. Кетті спеціально для вас напекла девоншірських пиріжків.

— Кетті — добра душа, правда, Пашт? А ви таки наділи це гарне плаття. Я боявся, що забудете.

— Я ж обіцяла вам. Хоч для такого вечора, як сьогоднішній, воно занадто тепле.

— У Ф'єзоле буде набагато холодніше. А вам ніщ так не личить, як білий кашемір. Я приніс вам і квітів для цього туалету.

— Які чудові троянди! Я так люблю їх. Але кращ поставити їх у воду. Я ніколи не ношу квітів.

— Це один з ваших забобонів.

— Зовсім ні. Просто мені здається, що їм буде страшенно тоскно провести цілий вечір пришпиленим до такої нецікавої особи, як я.

— Боюся, що сьогодні нам усім буде тоскно. Розмов будуть нестерпно нудні.

— Чому?

— Почасти тому, що до чого Грассіні не торкнетьс, все робиться таким нудним, як і він сам.

— Не будьте злим. Недобре так говорити про людин, до якої йдуть у гості.

— Ви завжди маєте рацію, мадонно! ‘ Ну, тоді буде нудно тому, що більшість цікавих людей не при.

— Що це значить?

— Не знаю. Хто виїхав, хто захворів, а хто ще чомусь. У всякому разі, буде два або три послы, кілька вчених німців, звичайна різношерстна юрба туристів, російських князів, клубних літераторів та ще кілька французьких офіцерів. Більше, здається, нікого, крім, звичайно, нового сатирика, який "буде принадою ве.

— Новий сатирик? Невже Ріварес? Але ж Грассіні ставився до нього не зовсім приязно.

— Так. Але коли він уже приїхав і про нього, напевн, багато говоритимуть, то Грассіні, звичайно, захотіло, щоб оглядини нового лева відбулись у нього в домі. Будьте певні, що Ріварес нічого не знав про думку Грассіні, хоч, правда, при своїй проникливості міг би й догадатись.

— Я навіть не знала, що він приїхав.

— Він приїхав тільки вчора... А от і чай. Не турбуйтес, не вставайте, я подам вам чайник.

Мартіні ніде не почував себе таким щасливим, як у цій маленькій кімнаті. Приязнь Джемми, цілковита її несвідомість своєї влади над ним, щира й проста її дружба були найяскравішим променем, що осявав його не дуже радісне життя. І коли йому ставало особливо сумно, він

приходив сюди після роботи, і здебільшого мовчки дивився, як вона вишивала або наливала чай. Вона ніколи не питала його про турбот, ніколи не висловлювала співчуття. Але він завжд йшов від неї дужчим і спокійнішим, почувавши, як говорив він, що "тепер цілком можна протягти тижнів зо два". Сама того не знаючи, вона володіла рідкісним даром утішати, і коли два роки тому в Калабрії його найкращі друзі були зражені й розстріляні,

1 Мадонна— (ітая.) — пані, добродійка.

мов вовки, її непохитна віра була єдиною опорою, що врятувала його від розпачу.

Часом у неділю вранці він приходив до неї "поговорит про справи", тобто про все, пов'язане з практично діяльністю мадзініанської партії, в якій обоє вони були відомі як активні й віддані працівники. Тоді вона ставала зовсім інша:

холодна, прониклива й логічна, надзвичайно пунктуальна і цілком безсторонн.

Ті, хто знав цю жінку лише по політичній робот, вважали, що це досвідчений, дисциплінований конспіратор, вірний і мужній, з усіх поглядів цінний член партії, але що в ній мало індивідуальності, "Це природжений конспіратор, вартий десятих з нас, але більше про неї не скажеш нічого",— якось мовив про неї Галлі. Однак ту "мадонну Джемму", яку знав Мартін, розгадати було не так легко.

— Який же він, ваш новий сатирик? — спитала вона, відчиняючи буфет і дивлячись через плече на Мартіні.— От вам, Чезаре, ячмінні цукерки й цукати. І чому це революціонери так люблять солодке?

— Інші теж люблять, тільки не признаються, бо бояться принизити свою гідність. Ви питаєте про новог сатирика? Це чоловік, яким безмірно

захоплюютьс звичайні жінки, а вам він не сподобається. Тип професійного дотепника, що блукає по світу з сентиментальни виглядом і красивою танцівницею.

— Ви справді вірите в танцівницю чи просто хочет відтворити його дотепи?

— Хай бог милує! Танцівниця цілком реальна і досить красива для тих, хто любить крикливу красу. Я — ні. Говорив Ріккардо, вона угорська циганка чи щось подібне, з провінціального театру. Він, здається, досить безсоромний і знайомить дівчину з усіма, ніби вона його незаміжня тітка.

— То це ж добре, що він вирвав її з такого середовищ.

— Ви, дорога мадонно, дивитесь на речі так, а суспільств по-іншому. Я думаю, більшість людей обурюєтьс, коли їх знайомлять із жінкою, котру знають як чиюсь коханку.

— Звідки вони знають, якщо він нічого не розповіда?

— Це й так видно; ви побачите, коли зустрінете її.

— Але мені здається, що навіть у нього не вистачить сміливості привести її до Грассіні.

— Вони й не прийняли б її. Синьйора Грассіні належит до тих жінок, які ще не позбулися світських умовностей. Але я хотіла почути про Рівареса-сатирика, а не про його особисте життя.

— Фабріцці казав мені, що йому написали листа і він згодився приїхати й розпочати кампанію проти єзуїтів. Оце й усе, що я чув. На цьому тижні була така сила роботи. Не знаю, що я міг би ще додати. Грошових труднощів, яких ми так боялися, здається не буде. Він цілком забезпечений і хоче працювати безплатно.

— Значить, у нього є свій капітал?

— Здається. Хоч це якось чудно. Пригадуєте, що говорили тоді у Фабріцці про становище, в якому його знайшла експедиція Дюпре? Але в нього є пай у копальнях десь у Бразилії, і потім він мав надзвичайні успіхи як фейлетоніст у Парижі, Відні й Лондоні.

Її чудово знає приблизно шість томів і ніщо не завадить йому, живучи-тут, підтримувати зв'язки з іноземними газетами. Адже не весь свій час витратить він на метання стріл в єзуїтів.

— Ну, звичайно. Пора вже йти, Чезаре. Почекай

те хвилину, я пришпилю квіти.

Вона пішла до себе нагору і незабаром повернулася з квітами на грудях, а на голову накинула довгий шарф з чорного іспанського мережива. Мартіні окину її схвальним поглядом художника.

— Ви, мадонно, немов королева, немов велика й мудра цариця Савська.

— Який невдалий комплімент! — сміючись відповіла вона. — Коли б ви знали, яких я докладаю зусиль, щоб надати собі вигляду справжньої світської дами! Хіба можна конспіраторові скидатися на царицю Савську? Він тоді нізащо не уникне шпигунів.

— Скільки б ви не старалися, вам ніколи не пощастить удати з себе пустоголову світську даму. Та це байдуже, ви занадто прекрасні, щоб виправдати шпи, навіть якщо ви й не можете сміятися й ховатися за віялом, як синьйора Грассіні.

— Ах, Чезаре, облиште бідну жінку. Візьміть трох ячмінних цукерок, щоб підсолодити свій настрій. Ви готові? Тоді краще підемо.

Мартіні мав цілковиту рацію, кажучи, що на вечор буде занадто людно й скучно.

Літератори обмінювалис пустими фразами й безнадійно нудьгували, а туристи та російські князі тинялися по кімнатах, розпитуюч один одного про присутніх знаменитостей і намагаючись вести високоінтелектуальні розмови.

Чемність, з якою Грассіні зустрічав своїх гостей, була так само вилощена, як його черевики. Та його холодне лице просяяло, коли він побачив Джемму. Грассіні не любив її, навіть потай боявся, але розумі, що без неї його вітальня втратить половину своєї привабливості. Він зробив собі щасливу кар'єру як адвокат і тепер, маючи багатство й ім'я, плекав ще одну честолюбну мрію — створити з свого дому центр ліберального інтелігентного суспільства. Він з болем розумів, що обмежена, занадто пишно вбрана жінка, з якою він необачно одружився в ранній молодості, з її пустими розмовами і змарнілою миловидністю не здатна була для ролі господині великого літературног салону. Коли йому щастило запросити Джемм до себе, він завжди був певен, що вечір буде цікави, її спокійні і витончені манери добре впливали на настрої гостей, і від самої її присутності десь зника дух вульгарності, що, як йому здавалося, завжди витав у його домі.

Синьйора Грассіні зустріла Джемму з неширою ра.

— Яка ви сьогодні чарівна,— голосно прошепотіла вона і пронизала її біле кашемірове плаття злісно-критичним поглядом.

Вона страшенно ненавиділа Джемму саме за те, за що Мартіні любив її: за спокійну силу характеру, за прямодушність, за урівноваженість розуму, за сами вираз обличчя. А коли синьйора Грассіні ненавиділ жінку, вона виявляла до неї перебільшену люб'язніст. Джемма знала ціну її компліментам та приязні і не звертала на них уваги. Те, що зветься "бувати в товаристві", вона вважала за нудний неприємний обов'язок,

який кожен член партії мусить сумлінно виконувати, щоб не привертати до себе уваги шпигуні. Для неї це було такою ж складною справою, як і писання шифрованих листів, але, знаючи, як захища від підозрнь репутація гарно одягненої жінки,

вона вивчала журнали мод так само старанно, як і ключі до шифрів.

Знеможені нудьгою меланхолійні літературні леви трохи пожвавішали, почувши ім'я Джемми. Вона користувалася серед них великою популярністю, і жур радикальної партії одразу ж потяглися на той кінець кімнати, де вона сіла. Але Джемма була занадто досвідченим конспіратором, щоб дозволити їм монополізувати себе. Радикалів вона могла бачити щодня, і тепер, коли вони стовпилися навколо неї, вона з лагідною усмішкою нагадала їм, що не варто на неї марнувати час, коли тут є так багато туристів, з якими треба поговорити. А сама вона звернула всю свою увагу на члена англійського парламенту, в прихильність якого республіканська партія була дуже зацікавлен. Знаючи, що він спеціаліст у фінансових справах, вона втягла його в розмову, спитавши про якусь технічну особливість австрійської грошової систем, а потім вміло перейшла до стану ломбардсько-венеціанських прибутків. Англієць, який сподівався нудної пустої балачки, скося глянув на неї, очевидно злякавшись, що потрапив у пазури синьої панчохи. Але, побачивши, що вона приємна на вигляд і цікава в розмові, поринув у таке серйозне обговорення італійськи фінансів, немов перед ним сидів сам Меттерніх. Коли Грассіні підвів до Джемми француза, який хотів спитати у синьйори Болли дещо з історії "Молодої Італії", член парламенту здивувався. Йому здавалося, що, можливо, в італійців є більше підстав бути незадоволеними, ніж він гадав.

Пізніше Джемма непомітно пройшла на терасу; їй хотілося посидіти трохи на самоті серед великих камелі та олеандрів. Від душного повітря й невпинно сновигання гостей у неї розболілася голова. На одному кінці тераси, у великих діжках, прихованих лілеями та іншими квітами, стояли, пальми й папороть. Уся ця зелень утворювала густу заслону, за якою був

затишний куточок з чудовим видом на долину. Над вузеньким проходом, між рослинами, звисали віти гранатового дерева, вкриті пізнім цвітом.

1 Меттерніх (1773 —1859) — австрійський дипломат, канцле, відомий представник європейської реакції першої половини ХІХ століття.

У цьому кутку і сховалася Джемма, сподіваючись, що перш ніж догадаються, де вона, у неї від тиші й спокою перестане боліти голова. Ніч була тепла й напрочу тиха, але, вийшовши з душних кімнат, вона відчула легку прохолоду і накинула на голову свій мереживний шарф.

Вона поринула в якийсь мрійливий стан, який порушил кроки і чиїсь голоси. Вона посунулася глибш в тінь, сподіваючись, що її не помітять і вона матим ще кілька золотих хвилин, перш ніж почати знову мучити стомлений мозок нудними розмовами. Але, на велику її досаду, кроки затихли коло зеленої заслони, і тоненький пискливий голос синьйори Грассіні защебетав нестримно.

Другий голос, чоловічий, був на диво м'який і музикальний, але його псувала якась чудна звичка розтягуват слова — можливо, це була манірність, або, скоріше, зусилля перемогти якусь хибу в мові; в усяком разі, це справляло неприємне враження.

— Англійка, ви кажете? — спитав цей голос. — Але прізвище чисто італійське. Як воно? Здається, Болла?

— Гак, вона вдова бідолахи Джіованні Болли, що помер в Англії чотири роки тому, пам'ятаєте? Ах, я забула, що у вас таке мандрівне життя. Де ж вам знат всіх мучеників нашої нещасної країни. Їх так багат!

Синьйора Грассіні зітхнула. З іноземцями вона завжди говорила в такому тоні.

Роль патріотки, що уболіває за долю безталанної Італії, дуже ефектно сполучалася в ній з манерами пансіонерки і наївним виразом обличчя.

— Помер в Англії,— повторив другий голос — Значить, він був емігрант?

Здається, я колись чув це прізвище. Чи не належав він до "Молодої Італії" на початку її діяльності?

— Так, це один з тих нещасливців, що були арештовані тридцять третього року. Пригадуєте цю сумну подію? Через кілька місяців його випустили, але через два чи три роки, коли йому знов загрожувала небезпек, він утік до Англії.

Потім ми почули, що він там одружився. Це дуже романтична історія, але бідолах Болла завжди був романтиком.

— Ви кажете, він помер в Англії?

— Так, від туберкульозу. Не витримав жахливого

англійського клімату. І якраз перед його смертю по

мерла від скарлатини їхня дитина. Яке нещастя,

правда? Ми всі так любимо милу Джемму. Вона, бідна, трохи суха, але ви ж знаєте, всі англійки такі.

Хоч мені здається, це горе зробило її такою сумно і...

Джемма підвелась і розсунула гілки гранатового дерева. Слухати, як у пустій салонній балачці перебирал лихі години її життя, було нестерпно, і, коли вона вийшла на світло, лице в неї було потьмарене гнівом.

— А, от і вона! — вигукнула господиня, зовсім

не зніяковівши.—Джеммо, люба, де ж це ви зникли?

Синьйор Феліче Ріварес хоче з вами познайомитись.

"От який цей Овід!" — подумала Джемма, глянувш на нього з деякою цікавістю.

Він уклонився їй досит чемно, але очі його окинули її лице й постать поглядом, який здався їй нескромним і надто допит.

— Ви обрали собі ч-ч-чудовий куток,— промовив він, глянувши на заслону з густої зелені.— І який тут р-р-озкішний краєвид.

— Тут справді дуже гарно. Я вийшла подихати свіжим повітрям.

— Це просто гріх сидіти в таку ніч у кімнаті,— промовила господиня, підводячи до неба очі (у неї були гарні вії, і вона любила їх показувати).— Гляньт, синьйоре, хіба наша люба Італія не була б земним раєм, коли б їй дати волю? Подумати тільки, що вона раба — з такими квітами, з таким небом!

— І з такими патріотками,— томно додав Овід своїм м'яким тягучим голосом.

Джемма глянула на нього майже злякано: його зухвальство було надто очевидне, щоб кого-небудь обманути. Але вона недооцінила

жадобу синьйори Грассіні до компліментів. Бідна жінка, зітхнувши, опустила очі.

— Ах, синьйоре, що може зробити, жінка? Але, хто

знає, може, колись я все ж доведу своє право називатис італійкою. Ну, а поки що я мушу повернутися

до громадських обов'язків. Французький посол проси мене познайомити його вихованку з усіма нашими

знаменитостями. Обов'язково приходьте подивитись

на неї. Чарівна дівчина. Джеммо, люба, я привела сюди синьйора Рівареса, щоб показати йому наші гарн краєвиди. Залишаю його на ваше піклування. Я певн, що ви за нього подбаєте і познайомите з усіма. А, от і симпатичний російський князь! Ви його знаєт? Кажуть, він улюбленець імператора Миколи. Він військовий начальник якогось польського міста з тако назвою, що й не вимовиш. *Quelle nuit magnifique! N'est-ce pas, mon prince?*

Вона пурхнула, щебечучи щось до чоловіка з волячо шиєю і важкою щелепою, в осипаному орденами мундирі. її плаксиві жалкування з приводу "*notre malheureuse patrie*"², перемішуючись з "*charmant*"³ і "*mon prince*"⁴, завмерли далі в кімнатах.

Джемма мовчки стояла коло гранатового дерева, їй шкода було маленької дурної жінки і брала досад на Овода за його зухвалість. Погляд, яким він прові постаті господині і князя, теж роздратував її.

— Ось ідуть італійський і російський патріотиз,— сказав він, насмішкувато повернувшись до

Джемми,— рука в руку і надзвичайно задоволені один

одним. Який вам більше до вподоби?

Вона злегка насупила брови й не відповіла.

— Звичайно,— говорив він далі,— це справа смаку. Але я віддаю перевагу російському — він послідовни. Коли б Росія засновувала свою владу на квітах і небесах замість гармат,— то, як ви думаєте, чи довг б "mon prince" удержав би польську фортецю?

— Мені здається,— холодно сказала вона,— що коже з нас може висловлювати свої погляди, не висміююч жінки, в якої ми в гостях.

— Ах, так, я й забув, як високо цінують гостинність італійці.

Надзвичайно гостинний народ, і я певе, що й австрійці такої думки. Може, ви сядете?..

Шкутильгаючи він пішов на другий кінець тераси і приніс їй стілець, а сам сів навпроти, спираючись на балюстраду. Світло з вікна падало йому прямо в обличчя, і вона могла як слід його розглянути.

Джемма була розчарована. Вона сподівалася побачит якщо не симпатичне, то принаймні визначне

1 Яка чудова ніч! Правда, князю? (франц.) 2 Бідної нашої батьківщини.

3 Чудово.

4 Мій князю.

лице, з владним поглядом. Але в ньому найбільше впадали в око деяка чепуристість у костюмі і ледве прихована зухвалість у манерах і

виразі обличчя. Він був смуглявий, як мулат, і спритний, мов кіт, дарма що мав покалічену ногу.

Усім своїм виглядом він якось чудно нагадував чорног ягуара. Лоб і ліва щока були жахливо спотворен довгим кривим шрамом від удару шаблею, і Джемма помітила, що коли він починав заїкатися, ця половина обличчя нервово тіпалась.

Якби не ці дефект, він був би навіть красивий якоюсь неприємно бентежною красою. Але в усякому разі його лице не було привабливе.

Він знов заговорив своїм м'яким, співучим голосом. "Точнісінько як ягуар, коли б він міг говорити і був у гарному настрої",— подумала Джемма, почував чимраз більше роздратування.

— Я чув, що ви цікавитесь радикальною пресою і пишете в газетах.

— Пишу трохи. Щоб писати більше, немає часу.

— "Ну, звичайно. Синьйора Грассіні казала мені, що ви виконуєте й іншу серйозну роботу.

Джемма злегка повела бровами. Маленька дурна жінка, очевидно, набалакала зайвого цьому непевном створінню, до якого вона почувала все більшу антипатію.

— У мене справді багато роботи,— сухо відповіла вона,—але синьйора Грассіні перебільшує важливість моїх обов'язків. Здебільшого вони дуже не.

— А погано жилось би на світі, якби всі ми тільки й знали, що співати панахиди по Італії. Мені здається, що в товаристві нашого господаря і його дружин кожен настроюється легковажно, хоча б із почутт самозахисту... Я знаю, що ви хочете сказати, і безперечно, маєте рацію, але обоє вони

такі смішні з своїм патріотизмом. Ви вже хочете йти?.. Тут так гарно. — Так, я вже йду. Де ж це мій шарф?.. Дякую.

Піднявши шарф, він став перед Джеммою і гляну на неї широко відкритими очима, синіми й невин, мов незабудки.

— Я знаю, ви сердитесь на мене за жарти над

цією розмальованою восковою лялькою. Але хіба можна не сміятися з неї?

— Раз ви питаєте мене, то я скажу. Негарно і на

віть... нечесно глузувати з інтелектуально вбогих люде. Це однаково, що сміятися з каліки або...

Йому враз боляче перехопило дихання, і, відсахнувшись, він глянув на свою покалічену ногу і знівечен руку. Але вмить опанував себе і розсміявся.

— Це навряд чи вдале порівняння, синьйоро. Ми,

каліки, не виставляємо своєї потворності напоказ, як

ця жінка свою дурість. Принаймні визнайте, що мати

криву спину анітрохи не краще, ніж кривити душею.

Тут приступка... Візьміть мою руку.

Джемма ввійшла в кімнату мовчки, почувавши себе дуже ніяково. Його несподівана вразливість вкрай збентежила її.

Як тільки Овід одчинив двері у вітальню, Джемма помітила, що за її відсутність трапилось щось неспо.

У більшості чоловіків був сердитий, обурений вигляд, розчервонілі жінки зібралися в кінці кімнати, старанно вдаючи з себе спокійних; господар, стримуюч гнів, поправляв окуляри, невеличка група туристів стояла в кутку і, весело посміхаючись, поглядал на протилежний кінець вітальні. Очевидно, там відбувалось те, що здавалось їм таким забавним, а для більшості гостей обурливим. Тільки синьйора Грассіні нічого не помічала; вона кокетливо обмахувалась віяло і цокотіла з секретарем датського посольства, який слухав її, широко посміхаючись.

Джемма на мить зупинилась на дверях і поглянул на Овода — чи й він помітив занепокоєння товариств? В його очах безсумнівно промайнув вираз лука торжества, коли він перевів погляд з господині, яка нічого не підозривала, на диван в кінець вітальні.

Джемма одразу зрозуміла: Овід привів сюди свою коханку.

Циганка сиділа, відкинувшись на спинку дивана, оточена групою усміхнених денді і люб'язно-іроніч кавалерійських офіцерів.

На ній було розкішне плаття, червоне з жовтим. Багатство яскравих східних відтінків, надмір цінних прикрас різко впадали в очі. В цьому флорентійськом літературному салоні вона здавалась тропічною

пташкою серед зграї горобців і шпаків. Очевидно, вона й сама почувала себе незручно і поглядала на ображених дам з похмурым презирством.

Помітивши Овода, коли він проходив з Джеммою, вона схопилась і підійшла до нього.

— Мосьє Ріварес, я вас скрізь шукала,— швидко заговорила вона дуже неправильною французькою мовою.— Князь Салтиков хоче дізнатися, чи ми зможем прийти до нього завтра на вечір. Там будуть танці.

— Дуже шкодую, але не можу, та коли б і приїхав, я танцювати не зміг би.

Синьоро Болла, дозвольте мені познайомити вас з мадам Зітою Рені.

Циганка майже з викликом глянула на Джемму і сухо вклонилась.

Вона справді була досить гарна, але, як казав Мартін, грубою, тваринною, неінтелігентною красою; чарівна гармонійність і свобода рухів викликала захопленн, але лоб був низький і вузенький, а в лінії ніжних ніздрів було щось несимпатичне, майже жор.

Пригнічення, яке почувала Джемма в товаристві Овода, ще більше посилилось, і коли через кілька хвили до них підійшов господар і попросив синьору Боллу допомогти йому розважити туристів у сусідні кімнаті, вона згодилася з почуттям полегкості.

— Ну, мадонно, як вам сподобався Овід? — спитав Мартіні, коли вони пізно вночі їхали назад до Флоренці.— Чи ви бачили щось безсоромніше за те, як він підвів бідну дружину Грассіні?

— Ви говорите про танцівницю?

— Він переконав синьору Грассіні, що дівчина буде зіркою сезону, а та все зробить для знаме.

— Я думаю, що це було нечесно-і некрасиво з його боку. Він поставив Грассіні у фальшиве положенн, а по відношенню до дівчини це просто жор.

Переіюшана, що вона почувала себе незручно.

— Ви, здається, розмовляли з ним? Що ви про нього скажете?

— О Чезаре, я страшенно рада, що вже не бачу його. Мене ніхто ще так не стомлював. За десять хвили у мене розболілася голова. Це демон якийсь.

— Я так і знав, що він вам не сподобається. І, сказат правду, він мені теж не сподобався. Слизький, мов вугор,— я не довіряю йому.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Овід оселився за містом, недалеко від Римських воріт, тут же мешкала й Зіта.

Він, видно, був сибаритом, і хоч у квартирі не помітно було особливого марнотратства, усе ж в окремих дрібницях почувалас любов до розкоші, а в загальному тоні оточенн — вибагливість смаку. Галлі й Ріккардо це дуже вразило. У людини, яка жила десь на безлюдних берега Амазонки, вони сподівалися знайти більше простот і дивувалися бездоганним галстукам Овода, безлічі його черевиків і силі-силенній усяких квітів, що завжди стояли в нього на письмовому столі. А взагал вони з ним ладили. Він до всіх ставився привітно й по-дружньому, особливо до місцевих членів мадзініанської партії. З однією лише Джеммою він поведивс інакше. Здавалося, він незлюбив її з першої зустрічі і старанно уникав її товариства. Кілька разів він був навіть грубий з нею і цим збудив до себе щиру ненависть Мартіні. Ці двоє чоловіків не сподобалис один одному з самого початку. Їхні характери були такі різні, що між ними, крім неприязні, нічого не могло й бути. Але неприязнь Мартіні перейшла тепер в одверту ворожість.

— Мені байдуже, що Ріварес мене не любить, сказав він якомсь Джеммі ображеним тоном,— я його

теж не люблю, отже, ми з ним квити. Але мене страшенн обурює його поведження з вами. Якби це не

загрожувало скандалом в організації,— бо незручно ж

самим запросити людину, а потім сваритися з нею,—

я б зажадав від нього пояснень.

Сибарит — первісне: житель старовинного міста Сибариса

в південній Італії. Пізніше це слово стало означати людину, що

зросла в розкошах або що любить розкоші і особисті задоволення;

в цьому розумінні й вживає слово автор.

— Дайте йому спокій, Чезаре. Це не має значення, та й, зрештою, я сама винна.

— Чим ви винні?

— Тим, що він мене так не любить. При першій нашій зустрічі у Грассіні я його образила.

— Ви образили? Щось не віриться мені, мадонно...

— Звичайно, я зробила це не навмисне і потім дуже жаліла, що так вийшло.

Я сказала, що люди сміються з калік, а він побачив у цьому натяк на себе. А я не вважаю його калікою. Він не такий уже й поніве.

— Звичайно, ні. У нього, правда, одне плече вище від другого і сильно пошкоджена ліва рука. Але не горбань же він клишоногий. Шкутильгання його таке непомітне, що про це не варто й говорити.

— В усякому разі, він тоді весь затремтів і зблід. Безперечно, я зробила страшенну безтактність, але все ж таки його вразливість здивувала мене.

Очевидн, йому вже доводилось терпіти від подібних жорстоки глузувань.

— Не думаю: таких жартів більше можна сподіватис від нього самого. Під витонченими манерами цієї людини вчувається якась внутрішня брутальність. Я його не терплю за це.

— Ви несправедливі, Чезаре. Мені він подобається не більше як вам, але нащо ж виставляти його в гіршом світлі, ніж він є в дійсності? Його трохи неприродн поведження справді дратує, але, очевидно, з ним занадто багато носилися; страшенно стомлюют і його нескінченні дотепи. Але не думаю, щоб у нього були якісь лихі наміри.

— Не знаю, які там у нього наміри, але раз людин з усього глузує, то тут не все гаразд. Мені гидко було слухати, як він під час дебатів у Фабріцці громи реформи нового папи, намагаючись у всьому знайти низькі мотиви.

Джемма зітхнула.

— Боюся, що .в цьому я більше згодна з ним ніж

з вами,— сказала вона.— Такі добряги, як ви, завжди

сповнені рожевих надій. Ви готові вірити, що коли на

папському престолі опинився добродушний літній па

нок, то все буде гаразд. Треба йому лише повідчиняти

двері тюрем і роздати направо й наліво своє благословенн, як ви вже певні, що через які-небудь три місяці

на землі настане золотий вік. І ви ніяк не можете зрозуміт, що сам папа не може виправити стан речей, хоч би він і хотів цього, що все лихо у невірному принципі, а не в поведінці окремої людини.

— У якому принципі? У світській владі папи?

— Чому тільки в цьому? Це лише частина загально несправедливості.

Корінь же зла в тому, що одном дано владу поневолювати інших, і це створює між людьми ненормальні взаємини.

Мартіні зняв угору руки.

— Годі, годі, мадонно,— вигукнув він сміючись.—

Раз ви вже починаєте розвивати такі теорії, не буду

сперечатися з вами. Я, власне, прийшов сьогодні до

вас не сперечатись, а поговорити з приводу одного

рукопису.

Він витяг з кишені згорнутий папір.

— Що це, новий памфлет?

— Нова дурниця цього горезвісного Рівареса, яку він учора прислав до комітету. Я знав, що таки до з ним посваритися.

— Та в чому ж справа? Слово честі, Чезаре, ви до Рівареса упереджені.

Він може й несимпатичний, але зовсім не дурний.

— Я й не заперечую, що ця штука теж по-своєму розумна. Але краще прочитайте самі.

Це була сатира на дикий ентузіазм, який супроводжува обрання нового папи і досі ще не вщух в Італії. Як усе, що писав Овід, насмішка була різка й дошкульна, та хоч стиль автора дратував Джемму, вона не могла не визнати справедливості такої кри.

— Я цілком згодна з вами, що це написано в огидном, злому тоні,— сказала вона, кладучи рукопис на стіл,— проте, на жаль, усе це правда.

— Джеммо!

— Так, нічого не вдієш. Хай Ріварес — бездушний в'юн, але правда на його боці. І нічого нам переконуват себе, що цією сатирою він не влучив у ціль,— він влучив.

— То ви вважаєте, що її треба надрукувати? — Це вже зовсім інше питання. Звичайно, в такому вигляді її друкувати не слід. Ми тільки б усіх образил і відштовхнули од себе, а користі для діла не було б. Але якби він міг переробити цю річ і викинути всі нападки особистого характеру, вона справді стала б дуже цінною. Взагалі це прекрасний зразок політичної сатири. Я ніяк не сподівалася, що він може так гарно писати. Він каже якраз те, що треба, а ні в кого з нас не вистачило б на це мужності. Особливо блискуче написано те місце, де він порівнює Італію з

п'яницею, який, ніжно пригорнувшись до злодія, що обкрадає його кишені, плаче в нього на грудях.

— Джеммо! Та це ж найгірше місце в усій сатирі. Я ненавиджу цей скажений гавкіт на всіх і на кож.

— Я теж, але не в цьому річ. У Рівареса дуже неприємни стиль, і він несимпатичний як людина. Але коли він каже, що ми сп'яніли від урочистих процесі, обіймів та закликів до любові і згоди і що єзуїти та санфедисти використовують наше засліплення, він тисячу разів правий. Шкода, що я вчора не була на засіданні комітету. Що ж ви вирішили робити?

— От саме в цій справі я й прийшов до вас. Ми просимо вас піти до Рівареса і переконати його, що памфлет треба трохи зм'якшити.

— Мене? Але я його майже не знаю. Крім того, він мене ненавидить. Чому з усіх вибрали саме мене?

— Та просто тому, що сьогодні більше нікому піти. До того ж ви з усіх нас найрозважливіша і не будете марно сперечатися та сваритися з ним, як могл б статися з кимсь іншим.

— Від цього я, звичайно, утримаюсь. Ну, гаразд, я піду, тільки в мене щось дуже мало надії на успіх.

— А я певен, що коли ви схочете, то переконаєте його. Скажіть йому, що весь комітет захоплений його сатиною як літературним твором. Це піднесе його настрої, і до того ж це щира правда.

Овід сидів коло заставленого квітами стола і замислен дивився в підлогу, держачи на колінах розгорнути лист. Кудлата вівчарка, що лежала на кили біля його ніг, підвела голову й загарчала, коли Джемма

постукала в двері. Овід схопився з місця і сухо, церемонно вклонився гості. Лице в нього стало суворе й байдуже,

— Ви надто люб'язні,— промовив він льодовим тоно.— Якби ви дали мені знати, що я потрібний, я й

сам прийшов би.

Бачачи, що він щиро бажає їй провалитися крізь землю, Джемма поспішно пояснила, в якій справі вона прийшла. Він знову вклонився й подав їй стілець.

— Комітет доручив мені піти до вас,— сказала вон,— бо думки з приводу вашого памфлета поді.

— Я так і знав,— посміхнувся він і сів проти неї, присунувши велику вазу з хризантемами, щоб засло своє лице від світла.

— Більшість членів комітету вважає, що хоч з літературног погляду памфлет дуже цінний, його в такі формі друкувати не можна. Вони бояться, що його різкий тон може образити й відштовхнути од нас деяких осіб, допомога яких дуже потрібна партії.

Він витяг із вази хризантему і почав повільно обриват пелюстки. Погляд Джемми спинився на його тонкій руці, що ронила одну по одній ніжні пелюстк, і її пройняло якесь тривожне почуття, немовби вона бачила вже колись такий самий рух.

— Як літературний твір,— промовив він м'яким байдужим голосом,— цей памфлет нічого не вартий і може подобатися лише тим, хто нічого не розумів в літературі. А що він когось ображає, то я ж саме цього й хотів.

— Я вас цілком розумію. Але справа в тому, що він може образити не того, кого треба.

Овід знизав плечима і прикусив зубами зірвану пелюстку.

— Гадаю, що ви помиляєтеся,— сказав він.— Для чого, власне, запросив мене ваш комітет? Мені здається, для того, щоб я викривав і висміював єзуїтів.

Ну, я й стараюсь виконувати свій обов'язок, як тільки вмію.

— Смію вас запевнити, що ніхто й на мить не мав сумніву у ваших здібностях і добрих намірах. Але коміте боїться, що може образитись ліберальна партія і що ми втратимо моральну підтримку міських робітників. Ви, пишучи цей памфлет, думали дошкулити санфедистам, але багато читачів зрозуміють це як напад на церкву й нового папу. З погляду ж політичної тактики комітет цього не хотів би.

— Я починаю розуміти. Поки я виступатиму проти

групи духовних осіб, з якими партія тепер не ладить,

я можу казати правду скільки захочу. Але як тільки

я зачеплю її улюблених пастирів церкви, тоді виявляється, що "правда — собака, якого треба держати на ланцюгу". Блазень був правий, але я згоден бути ким хочете, тільки не блазнем. Звичайно, я мушу скоритис постанові комітету, проте мені здається, що він дивиться то в один бік, то в другий і не бачить прямо перед собою головного: м-монсиньора М-мон-танеллі...

— Монтанеллі? — перепитала Джемма.— Я вас не ррзумію. Ви говорите про брізігелльського єпископа?

— Так, новий папа зробив його кардиналом. Мені якраз пише про нього один приятель, що живе по той бік кордону. Хочете послухати?

— Якого кордону? Папської області?

— Так. От що він пише.

Він став читати листа, що лежав у нього на коліна, коли ввійшла Джемма, і вже з перших рядків по сильно заїкатися.

"В-ви неза-б-баром м-мати-м-мете щ-щастя п-поб-бачити од-одного з най-з-запекліших н-наших ворогів, к-кардинала Л-лоренцо М-монтанеллі, єпископа Б-брі-зігелли... Він з-збир-р..."

Овід раптом спинився і з хвилину помовчав, а поті знову почав читати страшенно повільно, нестерпн розтягуючи слова, але вже не заїкався.

"Він збирається в тому місяці відвідати Тоскану в ролі миротворця. Спочатку він проповідуватиме у Флоренції, де пробуде тижнів зо три, потім поїде до Сієни й Пізи і через Пістойю повернеться в Романью. Монтанеллі відкрито належить до ліберальної партії серед духовенства; до того ж він особистий друг папи і кардинала Феретті. При папі Григорії він був у немилост, його тримали в глухій дірі в Апеннінах. Тепе він одразу пішов угору. Звичайно, він така ж маріонетк в руках єзуїтів, як і всякий санфедист. Місію миротворця запропонував йому теж якийсь з єзуїтськи отців. Монтанеллі один з найблискучіших проповідникі і небезпечний, як сам Ламбруччіні. Його завдання —т— не дати прохолонути народному захопленн папою і зосередити на своїх проповідях загальну увагу, поки великий герцог не підпише проект, який

йому збираються підсунути агенти єзуїтів. Що це за проект — я не міг дізнатися".

А далі він пише:

"Чи розуміє Монтанеллі, нащо його посилають у Тоскану, чи він сліпе знаряддя в руках єзуїтів, не знаю. Він або надзвичайно розумний шахрай,

або найбільший осел на світі. Чудно тільки те, що, наскільки мені відомо, він ніколи не бере хабарів і не має коханок. Вперше чую про таке диво".

Овід поклав лист і мовчки дивився на Джемму напівзаплющеним очима, очевидно чекаючи, що вона скаже.

— Ви певні, що ці відомості правдиві? — спитала вона.

— Щодо бездоганності особистого життя монсиньйора Монтанеллі? Ні, але й автор листа теж у цьому не певний. Ви ж бачите, він робить застереження — "наскільки мені відомо".

— Я не про це,— холодно відповіла вона,— а про місію, з якою він їде сюди.

— У цьому я цілком довіряю своєму кореспондентов. Це мій давній друг, один з товаришів по сорок третьому році. До того ж його громадське становище дає йому виключні можливості діставати такі інфор.

"Якийсь чиновник у Ватикані,— майнуло у голов Джемми.— От які він має зв'язки.

А втім, я при так і думала".

— Звичайно, це лист приватного характеру,— провади Овід далі,— і ви розумієте, що про нього можуть знати лише члени вашого комітету.

— Про це ви могли б мене не попереджати. Ну, а тепер вернімося до памфлета. Можна мені передати комітетові, що ви згодні зробити в ньому деякі зміни і трохи зм'якшити тон, чи...

— А чи не здається вам, синьйоро, що ці зміни можуть попсувати його як літературний твір і позба гостроти як сатиру?

— Ви питаєте про мою особисту думку, а я прийшл переказати вам думку цілого комітету.

— Чи можна з ваших слів зробити висновок, що ви з думкою комітету не погоджуєтесь?

Поклавши листа в кишеню, він нахилився вперед і дивився на неї пильним зосередженим поглядом, що зовсім змінив його обличчя.

— Ви гадаєте...

— Ви хочете знати, що думаю я особисто? Я не згодна з більшістю в обох пунктах. Я не надаю вашом памфлетові великої ціни з літературного погляду, але вважаю, що в ньому правдиво подано факти і взят вірну тактику.

— Тобто?

— Ви цілком праві, що блукаючі огні цього бурхливого ентузіазму й радощів заведуть Італію в жахлив трясовину. І я б дуже хотіла відкрито, сміливо сказати правду, хай навіть це образило б і відштовхнул деяких наших прибічників. Але як член корпораці, більшість якої має інший погляд, я не смію об свою особисту думку. В усякому разі, я гада, що коли все це й треба висловити, то стримано й спокійно, а не в такому різкому тоні, як тут.

— Ви не зможете хвилину почекати, поки я переглян рукопис?

Він швидко перебіг очима по сторінках, і лице в нього похмурніло від незадоволення.

— Звичайно, ви маєте цілковиту рацію. Це дешеві фейлетон, а не політична сатира. Але що ж робити? Коли написати пристойно, ніхто не зрозуміє.

Раз памфлет не буде злий, скажуть, що нудно.

— А коли в ньому буде занадто багато злоби, то хіба це не нудно?

Він кинув на неї швидкий, допитливий погляд і враз розсміявся:

— Очевидно, синьоро, ви належите до тієї жахливо категорії людей, які завжди мають рацію. Ви

ходить, що, піддавшись спокусі бути злим, я ризикую

стати таким нудним, як синьора Грассіні. Ой, не

доведи господи! Ну, не гнівайтесь. Я знаю, що вам

мої жарти не подобаються, і знову переходжу до

справи. Висновок, власне, такий. Якщо я тільки викину нападки на окремих осіб, а по суті нічого не змін, то комітет побоїться відповідальності і відмовить

ся надрукувати мій твір; коли ж я викину політичну

правду і не буду лаяти нікого особисто', а всіх ворогів

партії гуртом, комітет підноситиме цю писанину до

неба, а ми з вами будемо знати, що друкувати її не

варто. От вам чудова метафізична задача: що краще — бути надрукованим і не бути вартим друку чи

бути вартим друку і не бути надрукованим? Що порадит, синьоро?

— Ви зовсім не обмежені подібним вибором. Мені

здається, що коли ви викинете нападки на окремих

осіб, комітет згодиться надрукувати цей памфлет, хоч

більшості він, звичайно, й не подобатиметься. Я ж

певна, що він буде для нас дуже корисний. Тільки

вам обов'язково треба кинути цей злосливий тон.

Коли ви хочете сказати щось таке, що читач має проковтнути, як велику пілюлю, нащо ж вам одразу залякувати його її виглядом?

Він зітхнув і покірно знизав плечима.

— Я здаюся, синьоро, тільки з однією умовою.

Раз ви тепер не дозволяєте мені посміятися, то мусит дати мені змогу зробити це іншим разом. Коли

його преосвященство бездоганний кардинал з'явиться

у Флоренції, тоді вже ні ви, ні ваш комітет не заважайт мені злословити стільки, скільки я хочу. Це

моє право.

Він говорив недбайливим, байдужим тоном, висмикуюч з вази хризантеми й дивлячись на світло крізь прозорі пелюстки.

"Чому це в нього так трусяться руки? — подумала Джемма, помітивши, як тремтіли квіти.— Невже він п'є?"

— Краще поговоріть з іншими членами комітету,— сказала вона, підводячись.— Я не знаю, як вони на це подивляться.

— А ви? — Він теж підвівся і стояв, притуливши до лица ніжні квіти.

Вона вагалася. Питання схвилювало її, викликало давні гіркі спогади.

— Я й сама не знаю,— промовила вона нарешті.—

Багато років тому я знала дещо про монсиньора

Монтанеллі. Тоді він був ще тільки каноніком і ректоро духовної семінарії у провінції, де я росла.

Я про нього багато чула від... особи, яка знала його

дуже близько, і чула тільки гарне. Я певна, що принаймн тоді він був справді надзвичайною людиною.

Але це було так давно, і він міг за цей час змінитися.

Безконтрольна влада псує людей.

Підвівши лице од квітів, Овід подивився на Джем-му суворим поглядом.

— В усякому разі,— промовив він,— якщо сам мон-синьйор Монтанеллі і не негідник, то він знаряддя в руках негідників. Для мене і для моїх друзів по той бік кордону це однаково. Камінь на дорозі може мати найкращі наміри, але все ж краще його відкинути. Дозвольте, синьйоро...— Він подзвонив і, прошкутильгавш до дверей, відчинив їх перед Джеммою.— Це дуже мило, що ви зайшли, синьйоро.

Може, послати по екіпаж? Ні? Ну, до побачення.

Джемма вийшла на вулицю, повна тривожних думок.

"Друзі по той бік кордону". Хто вони? І як відкинут камінь з дороги? Якщо тільки сатирою, то чому в нього так грізно спалахнули очі?"

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Монсиньйор Монтанеллі прибув до Флоренції на початку жовтня. Його приїзд викликав у місті помітн хвилювання. Він був не тільки відомий проповідни, а й представник нової течії в католицьких кола, і народ з нетерпінням чекав від нього викладу "нових доктрин" євангелія любові і примирення, які повинні були вилікувати Італію від усіх нещасть. Призначення кардинала Гіцці на посаду римського державного секретаря замість Ламбруччіні, якого всі ненавиділи, підняло загальний ентузіазм на найвищий рівень. І Монтанеллі був якраз людиною, що могла легко підтримати цей настрій. Бездоганна суворість його життя була надзвичайно рідкісним явищем серед вищих сановників римської церкви і притягала до нього симпатії народу, який звик дивитися на шанта, казнокрадство й брудні інтриги як на необхідні додатки до кар'єри прелата '. Крім того, надзвичайни талант проповідника, чудовий голос і особиста принадність скрізь і завжди робили його популярним.

Грассіні, як звичайно, напружив усі сили, щоб залучит нову знаменитість до себе. На 'всі його запрошенн Монтанеллі щоразу чемно, але рішуче відмов тим, що здоров'я в нього погане та й часу мало.

1 Прелат — вищий духовний сановник католицької церкви, переважно той, що мав посаду при Ватикані.

— Ну, і всеїди ж це подружжя Грассіні,— презирлив мовив Мартіні, коли вони з Джеммою ясного

холодного недільного ранку переходили майдан Синьйор.— Ви бачили, як улесливо вони вклонились, коли

підїхала карета кардинала? їй байдуже, яка ця людин, аби про неї говорили. Я ще зроду не бачив таких

стрільців за знаменитостями. У серпні полювання на

Овода, тепер на Монтанеллі. Його преосвященство

повинен пишатися такою увагою: адже ж він ділить

її з неабиякою зграєю пройдисвітів.

Вони слухали в соборі проповідь Монтанеллі, але величезна будівля була так переповнена жадібними слухачами, що Мартіні, боячись, щоб у Джемми не розболілась голова, умовив її піти, не чекаючи кінця відправи. Це був перший сонячний ранок після цілого тижня безперервних дощів, і він запропонував їй про по вкритих садами пагорках.

— Ні,— відповіла вона, — я з охотою пройдуся, коли у вас є вільний час, тільки не по горбах. Ходім по мосту. Монтанеллі повертатиметься з церкви цією дорогою, а я — така сама, як і Грассіні,— теж хочу подивитис на знаменитість.

— Та ви ж його тільки-но бачили.

— То здалека. У соборі така сила люду, а коли під'їхала карета, він сидів до нас спиною. Коли ми гулятимемо поблизу мосту, то напевне добре розглянемо його. Ви ж, мабуть, знаєте, що він оселився на Лунг-Арно?

— Але чому це вам раптом заманулося подивитися на Монтанеллі? Я щось не помічав, щоб ви цікавилися славетними проповідниками.

— Мене цікавить не славетний проповідник, а сама людина. Хочу подивитися, чи дуже змінився він з того часу, як я його бачила востаннє.

— А коли це було?

— Через два дні після смерті Артура.

Мартіні стривожено глянув на неї. Вони вийшли на міст, і вона байдуже дивилася на воду з тим виразом обличчя, який завжди так турбував його.

— Джеммо, люба,— сказав він, трохи помовчавш,— невже ви все життя будете мучити себе спогадом про цю сумну подію? У сімнадцять років усі ми

робили помилки.

— Але не всі у сімнадцять років убивали найкращого друга,— стомлено відповіла вона і сперлась

рукою на кам'яну балюстраду, дивлячись униз, на

річку.

Мартіні мовчав. Він боявся говорити з Джеммою, коли на неї находив такий настрій.

— Коли я дивлюся на воду, я завжди згадую,—

промовила вона, повільно зводячи на нього очі, і, рапто здригнувшись, додала:

— Давайте трохи походим, Чезаре. Холодно тут стояти.

Вони мовчки перейшли міст і попростували понад берегом. Через кілька хвилин Джемма знов заго:

— Який у Монтанеллі чудовий голос! У ньому бринить щось таке, чого я ніколи не чула ні в одному людському голосі. Мені здається, що в цьому секрет його впливу.

— Голос у нього справді чудовий, — погодився Мартін, ухопившись за нову тему для розмови, щоб одвернут Джемму від жахливих спогадів, які викликав в ній річка.— Та хіба тільки голос? Це найкращий проповідник з усіх, що я чув. Але я гадаю, що секрет його впливу криється десь глибше, — очевидно, в без його житті, що робить його таким несхожи на інших прелатів.

Навряд чи серед вищого італійського духовенства, крім папи, є ще людина з такою незаплямованою репутацією. Коли я торік був у Романьї і проїздив через його єпархію, то бачи, як суворі горяни чекали свого єпископа під дощем, щоб хоч раз глянути на нього або торкнутися його одежі. Він у них мов святий, а це неабищо серед романіців, які взагалі ненавидять усіх, хто носить рясу. Я якось сказав одному старому селянинові, типовом контрабандистові, що вони там, очевидно, дуж віддані своєму єпископові, а він каже: "Ми не любимо єпископів, усі вони брехуни, але ми любимо монсиньора Монтанеллі. Він ніколи не сказав не і нікого не скривдив".

— Цікаво знати,— промовила Джемма, немов сама до себе,— чи знає він, що думає про нього народ?

— А чому б йому не знати? Хіба це неправда?

— Неправда.

— Звідки ви знаєте?

— Він мені сам сказав.

— Він сказав вам? Монтанеллі? Джеммо, що це значить?

Вона відкинула з лоба волосся і повернулася до Мартіні. Вони знов спинилися.

— Чезаре, ми з вами такі вже давні друзі, а я вам так і не розповіла, що саме сталося з Артуром.

— І не треба, голубко,— поспішно перебив він її,— я все знаю.

— Вам сказав Джіованні?

— Так, перед смертю. Якось уночі, коли я сидів коло нього, він мені все й розповів. Він... Джеммо, голубк, раз ми вже заговорили про це, я вам скажу правду. Він розповів мені, як вас мучить ця сумна історія, і просив мене бути вам щирим другом і відвертат вас од тяжких спогадів. Я старався як міг, хоч може й марно...

— Я знаю,— лагідно відповіла вона, на мить підводяч очі.— Якби не ваша дружба, мені було б дуже тяжко. Але Джіованні нічого не казав вам тоді про монсиньйора Монтанеллі?

— Ні, я не знав, що він причетний до цієї події. Він розповів мені тільки про історію з шпигуном і про те...

— Як я вдарила Артура і він утопився. Ну, то я вам розкажу про Монтанеллі.

Вони знов повернули до мосту, по якому мала проїхат карета кардинала.

Оповідючи, Джемма весь час пильно дивилась на воду.

— Тоді Монтанеллі, ще тільки канонік, був ректоро духовної семінарії в Пізі і давав Артурові уроки

філософії, а коли той вступив до університету, допомага йому в навчанні. Вони дуже любили один одног і більше скидалися на добрих друзів, ніж на учител й учня. Артур боготворив землю, по якій ступав

Монтанеллі, і, пригадую, якось сказав мені, що коли

б він утратив свого радне, як він завжди називав Монтанелл, то втопився б...

Ну, про історію з шпигуном

ви знаєте... Другого дня мій батько й Бертони, зведені

брати Артура — дуже бридкі люди,— цілісінький день

шукали в Дарсені труп, а я сиділа сама у своїй кімнат і думала про те, що я наробила.

Вона трохи помовчала, а тоді вела далі:

— Пізно ввечері до мене прийшов батько і сказав: "Джеммо, зійди вниз, тебе хоче бачити якийсь хлопець". У вітальні мене чекав один студент з нашої організації. Він був страшенно блідий і весь тремтів. Він прийшов сказати мені, що від Джіованні з тюрми одержано ще одного листа, де він пише про все, що чув од дозорця про Карді, який зрадив тайну Артурової сповіді. Пригадую, той студент сказав мені: "Щаст, що ми хоч дізналися, що він не винен". Батько взяв мене за руку і старався заспокоїти. Він тоді ще не знав, що я вдарила Артура. Я знов пішла до себе і просиділа сама всю ніч. Уранці батько знов пішов з Бертонами до гавані шукати тіло. Вони все ж сподівалис знайти його.

— Але так і не знайшли?

— Ні, очевидно, його понесло в море; але вони все сподівались. Я сиділа сама у своїй кімнаті, коли ввійшла покоївка і сказала, що приходив якийсь "преподобни отець", але, довідавшись, що батька нема дома, пішов. Я догадалася, що то був Монтанеллі, вибігч через задні двері і наздогнала його коло садової хвіртки. "Отче Монтанеллі, мені треба з вами поговорит",—звернулась я до нього. Він спинився і мовчк чекав. Чезаре, якби ви бачили, яке в нього було лице! Воно кілька місяців стояло в мене перед очима.

Я сказала: "Я дочка доктора Уоррена. Це я вбила Артур". І розповіла йому все, а він стояв мов кам'яний і мовчки слухав. Коли я скінчила, він промовив:

"Заспокойтес, дитино моя. Убивця не ви, а я. Я обманув його, а він дізнався про це". Тоді повернувся і вийшов із саду, не додавши жодного слова.

— А потім?

— Не знаю, що сталося з ним потім. Того самого

вечора мені розказали, що з ним на вулиці був якийсь випадок і його непритомного занесли в чийсь будинок поблизу гавані. Це все, що я знаю. Батько робив усе що міг, щоб полегшити моє горе. Коли я йому все розповіла, він кинув практику і повіз мене до Англії, щоб ніщо не нагадувало мені про минуле. Він боявся, що я теж кинусь у річку, і, здається, тоді я й справді могла це зробити. Потім батько захворів на рак, і я мусила взяти себе в руки, бо більше нікому було його

доглядати. А коли батько вмер, мені довелось піклуватися про малих дітей, аж поки старший брат не зміг узяти їх до себе. Потім приїхав Джіованні. Ми спо боялися зустрічатися, бо між нами був страшні спогад. Він так гірко каявся, що написав тоді з тюрми того злочасного листа. Мабуть, спільне горе і з'єднало нас.

Мартіні, всміхнувшись, похитав головою.

— Вас, можливо, справді потягло до нього це спільне горе,— сказав він,— але Джіованні збожеволів ще тоді, як уперше побачив вас. Пригадую, коли він повернувся в Мілан після першої поїздки до Ліворно,

то так шалено марив про англійку Джемму, що мені

ставало аж млосно, коли я чув ваше ім'я. Я тоді мало

не зненавидів вас... О! вже їде!

Карета переїхала міст і спинилась коло великого будинку на набережній.

Монтанеллі сидів, відкинувшись на подушку, видно, занадто стомлений, щоб звертат увагу на сповнену захоплення юрбу, яка товпилася біля під'їзду, бажаючи подивитися на нього хоч краєм ока. Натхнення, що осявало його лице в соборі, погасло, і сонячне світло викривало сліди турбот і втоми. Коли він вийшов з екіпажу і пройшов у будино важкою, млявою ходою старої людини, знеможеної тяжкою журбою, Джемма повернулась і повільно пішла до мосту. На обличчі її, здавалося, відбився згаслий, безнадійний погляд Монтанеллі.

— Я часто питала себе,— промовила вона після короткого мовчання,
— про який обман говорив він тоді. Іноді мені спадало на думку...

— Що?

— Бачите, дуже дивно, але вони були такі схожі один на одного...

— Хто?

— Артур і Монтанеллі. І це не тільки я помітила. Крім того, і у взаєминах між членами їхньої родини вчувалась якась таємниця. Місіс Бертон, мати Артура, була чудова жінка. Я й досі пам'ятаю її лице, таке одухотворене, як і в Артура, та й характером вони, мабуть, були схожі... Але вона завжди здавалась якоюсь заляканою, немов викрита злочинниця. Жінка її пасинк поводитися з нею так, як порядні люди не поведуться з собакою. А сам Артур був зовсім не схо на грубих Бертонів.

Звичайно, дитиною сліпо віриш усьому, що тобі кажуть, але пізніше, коли я

перебирала в пам'яті минуле, мені часто здавалося, що Артур не з їхнього роду.

— Тоді, можливо, він узнав що-небудь про матір,

і це було причиною його смерті, а не зрада Карді,—

зауважив Мартіні; більше він нічого не міг придумат, щоб заспокоїти Джемму.

Джемма похитала головою.

— Якби ви бачили лице Артура, коли я вдарила

його, ви б цього не подумали, Чезаре. Можливо, всі

мої... догадки про Монтанеллі правильні, очевидно,

так воно й є, але що я зробила, то зробила.

Вони кілька хвилин ішли мовчки.

— Любий друже,— нарешті промовив Мартіні,—

якби була хоч найменша можливість повернути назад

те, що зроблено, то варто було б подумати над старим помилками. Але раз це непоправно, лишімо мертви мертвим. Це жахлива історія, але принаймні

для бідолахи вже все скінчилось, і він, певно, щасливіши від тих, що
конають по тюрмах та у вигнанні.

Ми з вами повинні думати про цих нещасних, а не

побиватися за мертвими. Пригадуєте, що сказав ваш

улюбленець Шеллі: "Минуле — смерті, майбутнє —

тобі". Отож беріть його, поки воно ваше, і думайте не

про те, що ви колись зробили поганого, а про те, що

можете ще зробити доброго.

Схвильований цими словами, Мартіні узяв Джемму за руку. Але
раптом випустив її і відсахнувся, почувш за спиною холодний
муркотливий голос:

— Монсиньор Монтан-неллі, безперечно, такий, як ви кажете, любий
докторе. Він, власне, занадто гарни для грішної землі, і його слід було б
чемно спровадит до кращого світу. Я певний, що він там справит таку
саму сенсацію, як і тут. Є, мабуть, чимало древніх духів, яким ніколи не
доводилось бачити таке чудо, як чесний кардинал. А духи найбільше в
світі люблять новинки.

— Звідки ви це знаєте? — почувся голос Ріккардо, в якому було ледве
приховане роздратування.

— Із святого письма, любий докторе. Якщо вірити євангелію, то навіть
найповажнішим духам подобаютьс химерні сполучення. Ну, а чесність і
карди — сполучення досить химерне і так само неприємн на смак, як
раки з медом... А, синьор Мартіні

й синьйора Болла! Правда, чудова погода після дот? Ви теж ходили слухати нового Савонаролу?

Мартіні круто обернувся. Овід, з сигарою в зубах і оранжерейною квіткою в петлиці, простягав йому тонку руку в елегантній рукавичці. Сонце грало на його бездоганно блискучих черевиках і осявало усміхнене обличчя відбитим у річці світлом. Він здався Мартіні не таким бридким, як завжди, і особливо са-мовдоволе-ним. Вони привіталися за руку — один дуже чемно, а другий похмуро.

Раптом Ріккардо вигукнув:

— Синьйорі Боллі, здається, недобре.

Обличчя в неї було таке бліде, що здавалося з-під капелюха аж синюватим, а зав'язані на шиї стрічки тріпотіли — так калаталося серце.

— Я поїду додому,— ледве чутно вимовила вона.

Покликали екіпаж, і Мартіні сів поруч Джемми,

щоб провести її додому. Коли Овід нахилився, щоб поправити їй пальто, що звисало на колесо, він зненацьк глянув їй в очі, і Мартіні побачив, як вона від, немов охоплена жахом.

— Джеммо, що з вами? — спитав він її по-англійськом, коли коляска рушила.— Що сказав вам цей негідник?

— Нічого, Чезаре. Він тут ні при чому. Я... Я злякалася.

— Злякалися?

— Так, мені здалося...

Вона прикрила рукою очі, і він мовчки чекав, поки вона заспокоїться. Лице її поступово набирало при кольору.

— Ваша правда, Чезаре,— промовила вона нарешті

своїм звичайним тоном,— ні в якому разі не треба заглядат в жахливе минуле. Це розхитує нерви, ввижаютьс неймовірні речі. Чезаре, ми більше ніколи не

будемо говорити про все це, а то я вбачатиму схожість

з Артуром у кожному обличчі. Це якась галюцинація,

кошмар серед білого дня. От зараз, коли до нас підійшо цей відразливий ферт, мені здалося, що це

Артур.

1 Савонарола Джіроламо (1452 — 1498) —знаменитий флорентійськи проповідник, що викривав розпусту духівництва і уряд. Переслідувався владою, у 1498 р. був обвинувачений в єресі і скараний.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Овід таки вмів наживати собі ворогів. Він приїхав до Флоренції в серпні, а наприкінці жовтня три чверт членів комітету, що запрошували його, були про нього тієї самої думки, що й Мартіні, Дикі нападки на Монтанеллі не подобались навіть його прихильника. Сам Галлі, який спочатку вихваляв усе, що робив і казав дотепний сатирик, зрештою почав засмучено визнавати, що Монтанеллі краще було б дати спокій. "Порядних кардиналів не так багато, і треба обходитис з ними ввічливо".

Єдиною особою, на яку дощ карикатур та сатир Овода не справив ніякого враження, був Монтанеллі. Здавалось, як казав Мартіні, не варто було витратити стільки енергії на висміювання людини, яка ставилася до цього так добродушно. У місті розповідали, що Монтанеллі, обідаючи якось з флорентійським архієпископом, знайшов у себе в кімнаті один з дошкульних пасквілів Овода, спрямованих особисто проти нього, прочитав його і, показуючи архієпископові, сказав:

— А правда, дотепно?

Одного разу в місті з'явилась листівка під назвою "Тайна благовіщення". Коли б навіть на ній і не був намальований овід з розпростертими крилами, більшість читачів і так пізнала б його по злому гострому стилю. Сатира була написана у формі діалога між Тосканою в образі діви Марії і Монтанеллі, який був уподіблений увінчаному оливковою гілкою миру ангелом, що держав у руці емблему чистоти — лілію і провіщав світові пришествя єзуїтів. Памфлет був насичений образливими натяками й ризикованими припущеннями щодо особи кардинала, і вся Флоренція визнала сатиру за несправедливу й негарну. І все ж уся Флоренція сміялася. В абсурдних, але висловлених серйозним тоном вигадках автора було стільки непереможно комічного, що навіть ті, хто ставився до Овода з осудом й неприязню, сміялися з його дотепів так само нестримно, як і найпалкіші прихильники. І, незважаючи на свій відразливий тон, листівка справилася на враження на флорентійців. Репутація Монтанеллі була надто бездоганною, щоб якийсь там пасквіль, хоч і дуже дотепний, міг їй серйозно пошкодити, але

все ж настала хвилина, коли громадська думка була майже проти нього. Овід знав, куди вжалити. І хоч коло дому кардинала ще збиралась юрба палких прихильників, подивитись, як він сідає в карету або входить у двері будинку, серед хору благословень та привітів часто лунали зловісні вигуки: "Єзуїт!", "Санфедистський шпигун!"

Але Монтанеллі не бракувало й заступників. Через два дні після того, як вийшов пасквіль, у місцевій газеті "Клерикал" з'явилась блискуча

стаття під назво "Відповідь авторові "Тайни благовіщення", під якою був підпис "Син церкви". Це була палка оборон Монтанеллі проти наклепницьких обвинувачень Овода. Анонімний автор красномовно й завзято виклада учення про мир на землі й благовоління в людя, пророком якого був новий папа, а наостанку вимага від Овода, щоб той довів хоч одно з своїх тверджень, і врочисто закликав народ не вірити негідном наклепникові. Сила оборони і неабияка літературн вартість статті притягли загальну увагу міста, тим більше, що сам редактор газети не міг догадатис, хто її автор. Незабаром ця стаття вийшла окремою брошуркою, і про анонімного захисника заговорили в усіх кофейнях Флоренції.

Овід відповів лютим нападом на папу з усіма його прихильниками і особливо на Монтанеллі, тонко натякаюч, що панегірики ' його преосвященству співа, очевидно, за його згодою. На це анонімний оборонец знов відгукнувся на сторінках "Клерикала" гнівним протестом. Поки Монтанеллі був у Флоренці, скажена суперечка між двома авторами захоплювал флорентійців навіть —більше, ніж сам славетний проповідник.

Дехто з членів ліберальної партії наважився закинут Овові непотрібно злий тон його нападок на Монтанеллі, але з цього нічого не вийшло. Він тільки чемно посміхнувся і протяг, трохи заїкаю:

— Спр-р-равді, панове, ви трохи несправедливі. Поступаючись в одній справі перед комітетом, я умовивс з синьорою Боллою, що ви дасте мені змогу побавитись іншим разом. Татсий у нас був договір.

Панегірики — похвальні статті, надмірне вихваляння.

Наприкінці жовтня Монтанеллі повернувся до своє єпархії у Романьї, але, перш ніж покинути Флоренці, прочитав прощальну проповідь; у ній він згадав про полеміку, м'яко засуджуючи запальність обох авторі, і просив невідомого свого оборонця подати приклад терпимості і

припинити непотрібну й негожу словесну війну. Другого дня у "Клерикалі" з'явилася замітка про те, що, виконуючи публічно висловлене бажання монсиньора Монтанеллі, "Син церкви" відмовляється од дальшої полеміки.

Останнє слово лишилося за Оводом. Він випустив маленьку листівку, в якій об'явив, що він, обеззброєни християнською лагідністю Монтанеллі, змінив свій характер і ладен пролити сльози примирення на шії першого ж санфедиста, якого зустрине.

"Я навіть готовий,— закінчував він,— прийняти вчення і пропозиції анонімного автора, і коли б мої читачі знали — так, як ми з його преосвященством знаємо,— які в нього наміри і чому він лишається невідоми, вони повірили б у щирість мого каяття".

У другій половині листопада Овід об'явив комітетов, що він хоче два тижні відпочити на березі моря. Усі були певні, що він подався до Ліворно; але коли незабаром туди поїхав доктор Ріккардо і хотів з ним побачитися, він даремно шукав його по всьому місту.

П'ятого грудня у Папській області вибухнув серйозний політичний заколот і прокотився вздовж усього хребта Апеннінських гір. Тоді всім стало зрозуміло, чому це Овід раптом задумав відпочивати сере зими. Він повернувся до Флоренції, коли повстанн було вже придушено, і, зустрівши на вулиці Ріккардо, ввічливо зауважив:

— Я чув, що ви мене шукали в Ліворно, а я був у

Пізі. Чудове старовинне місто. В ньому відчуваєш себе,

як у щасливій Аркадії.

— На Різдво він якось прийшов на засідання літературног комітету в домі доктора Ріккардо. Засідання

було людне, і коли він, трохи спізнившись, увійшов
з винуватою усмішкою в кімнату, там уже ніде було
сісти. Ріккардо підвівся, щоб принести йому стілець
із сусідньої кімнати, але Овід спинив його.

1 А р к а д і я — місцевість у стародавній Греції, оспівана античним поетами як мирний край пастухів. Пізніше сприймалась як щаслива казкова країна, позбавлена турбот.

— Не турбуйтеся,— сказав він,— я знайду собі
місце.

Він пройшов до вікна, коло якого сиділа Джемма, і влаштувався на підвіконні, прихилившись головою до рами.

Він, посміхаючись, дивився вниз на Джемму напівзаплющеним очима. Вона відчувала цей загадковий погляд, що робив його схожим з портретами Леонардо да Вінчі, і інстинктивно недовір'я до цього чоловік поступилось місцем незрозумілому, безрозсудному страху.

На засіданні обговорювали випуск прокламації з приводу недороду, що загрожував Тоскані голодом. У цій прокламації комітет мав зробити деякі пропозиції, щоб запобігти лихові. Прийти до якогось вирішенн було нелегко, бо, як звичайно, думки членів комітет різко розходилися. Найпередовіша група, до якої належали Джемма, Мартіні й Ріккардо, стояла за енергійну апеляцію до уряду й суспільства про те, щоб негайними заходами було полегшено становище селянства. Поміркована ж фракція, думку якої, звичайн, підтримував і Грассіні, побоювалася, що занад різкий тон відозви може швидше роздратувати міністерств, ніж переконати.

— Звичайно, панове, ваше бажання подати негайну

допомогу народові дуже похвальне,— промовив Грассін, дивлячись на схвильованих радикалів поблажлив,— але хіба мало у нас з вами всяких нездійснених

бажань. Якщо ми почнемо говорити з урядом таким

тоном, як ви пропонуєте, то він зовсім не вживе ніяки заходів, аж поки не вибухне справжній голод.

Тут хоч би добитися від міністерства, щоб воно обстежил стан урожаю, і то був би крок уперед.

Галлі, який сидів у кутку біля грубки, схопився, щоб відповісти своєму ворогові.

— Крок уперед! Але голод не чекатиме, поки ми

посуватимемося такими кроками. Перш ніж ми зберемо допомоги народові, він увесь перемре.

— Цікаво було б знати...— почав Сакконі, але кілька голосів перебили його.

— Голосніше, нічого не чути.

— Звичайно, не чути, коли на вулиці такий гармиде,— роздратовано зауважив Галлі.— Ану, гляньте, Ріккардо, чи зачинене вікно? Тут сам себе не чуєш.

Джемма оглянулася.

— Вікно зачинене, але, здається, по вулиці йде

мандрівний цирк.

З вулиці доносилися регіт і крики, дзеленькання дзвоників і тупіт ніг, перемішуючися з жахливим завивання мідних труб та немилосердним гупанням барабана.

— Кілька днів доведеться потерпіти,— сказав Ріккард.— Не можна ж на Різдво вимагати тиші. Сакконі, що ви хотіли сказати?

— Я кажу, що було б цікаво знати, якої думки про це в Пізі й Ліворно.

Може, синьйор Ріварес що-небудь скаже нам. Він якраз звідти приїхав.

Овід мовчав. Він дивився у вікно і, здавалось, не чув, що до нього зверталися.

— Синьйоре Ріварес,— поклікала його Джемма.

Вона сиділа дуже близько до нього і, коли він не

відповів, тихенько торкнулась його руки. Він поволі повернувся до неї обличчям, і вона здригнулась, побачивш застиглу, жахливу його нерухомість. Одну мить воно здавалось обличчям мерця. Потім губи якось чудно ворухнулись.

— Так,— прошепотів він,— це мандрівний цирк.

Першим її поривом було захистити його від цікави очей. Не розуміючи, що з ним, вона тільки бачил, що весь він і душею, і тілом підпав під владу якогос страшного видіння чи галюцинації. Вона швидк підвелась і,

заслонивши його, відчинила вікно, немо для того, щоб подивитися на вулицю. Ніхто, крім неї, не бачив його обличчя.

По вулиці проходив мандрівний цирк — клоуни, що їхали на ослах, і арлекіни в різнобарвних костюмах. Компанія різдвяних масок, сміючись і штовхаю, перекидалася жартами з цирковими фокусникам, засипаючи їх дощем серпантину, і кидала маленькі мішечки з цукерками Коломбіні, яка сиділа у візочку, вся в блискітках і перах, з фальшивими локонами на лобі і фальшивою усмішкою на губах. За візком бігла строката юрба — хлопчачки, жебраки,

1 Арлекін — комічна дійова особа в італійських комедіях, його кохана звалась Коломбіна.

клоуни, що перекидалися через голову, і продавці фруктів. Вони плескали в долоні, штовхали й били когось не видно за натовпом. Але раптом Джемма виразно побачила горбатого бридкого карлика, химерного вбланженського вбрання, у паперовому ковпаку з балабончиками. Очевидно, він теж був з мандрівної трупи і потішав юрбу огидними гримасами й кривляннями.

— Та. що там таке? — спитав Рікардо, підходячи

до вікна.— Чим ви так зацікавились?

Він був трохи здивований, що вони змусили весь комітет чекати себе ради того, щоб подивитися на бродячих клоунів.

Джемма обернулася.

— Нічого цікавого,—сказала вона.—Просто бродячи цирк. Але вони зняли такий гармидер, ніби

щось трапилось.

Вона стояла, спершись однією рукою на підвіконн, і раптом почула міцний потиск холодних пальців Овода.

— Дякую,— ледве чутно прошепотів він і, зачинивш вікно, знов сів на підвіконня.

— Боюся, що затримав вас, панове,— промовив він своїм звичайним жартівливим тоном.— Я дивився на мандрівний цирк. Цікаве видовище.

— Сакконі щось питав у вас,— похмуро кинув Мартіні.

Поводження Овода здавалося йому безглуздою манірністю, і йому було досадно, що Джемма так безтактн пішла за його прикладом. Це було на неї зовсі не схоже.

Овід об'явив, що нічого не знає про настрої в Пізі, бо він там тільки "відпочивав". Потім з запалом поча висловлювати свої думки про сподіванки на врожа та про задуману прокламацію і говорив страшенно довго, заливаючи нескінченним потоком заїкуватої мови уже вкрай стомлених слухачів. Здавалося, звуки власного голосу давали йому якусь болісну втіху.

Коли засідання скінчилось і всі почали розходитис, Ріккардо підійшов до Мартіні.

— Лишайтеся у мене обідати. Фабріцці й Сакконі

обіцяли залишитись.

— Дякую, але я хотів би провести додому синьйор Боллу.

— Невже ви думаєте, що я сама не дійду? — сказав Джемма, надіваючи капелюшок.—Звичайно, доктор Рікардо, він лишиться. Йому не вадить трохи розважитися. Він майже нікуди не ходить.

— Коли дозволите, я проведу вас,— запропонував Овід.— Мені однаково йти в той бік.

— Якщо вам справді по дорозі...

— Може, ви, Ріварес, ще зайдете до мене сьогодні? — спитав Рікардо, відчиняючи їм двері.

Овід, сміючись, оглянувся на нього.

— Я, любий друже? Ні, я йду до цирку.

— От чудна істота,—промовив, Рікардо, повертаючис до своїх гостей.— І що це за пристрасть до блазнів?

— Не пристрасть, а товариське співчуття,— обізвавс Мартіні.— Він же й сам справжнісінький бла.

— Добре, якби він був тільки блазнем,— серйозн зауважив Фабріцці.
— Якщо він і блазень, то дуже небезпечний.

— Чим небезпечний?

— Та не подобаються мені ці-таємничі подорожі, які він так любить. Майте на увазі, що це він уже втретє їздить кудись, і я зовсім не вірю, що він був у Пізі.

— Та це ж майже всім відомо, що він їздить у гор,— пояснив Сакконі.
— Він навіть не дуже й заперечу, що має зв'язки з контрабандистами, з

якими познайомивс під час повстання в Савіньйо. І цілком зрозуміло, що він використовує їхню дружбу для переправ своїх памфлетів через папський кордон.

— Я якраз про це хотів поговорити з вами,— сказа Ріккардо.— Мені здається, що нам слід було б попросит Рівареса взяти на себе клопіт і про нашу контрабанду. Друкування в Пістойї налагоджено досит погано, а наш незмінний спосіб перевезення листів, скручених у сигари,— більше ніж примітив.

— Однак досі він нас якось задовольняв,— уперто заперечив Мартіні.

Йому набридло, що Галлі й Ріккардо завжди ставил Овода всім за приклад, і він був тієї думки, що на світі все йшло гаразд і до того, як цей "сентиментальни пірат" здумав наводити свої порядки.

— Задовольняв тому, що ми не мали в перспектив нічого кращого. Але ви ж самі знаєте, скільки за цей час було арештів і конфіскацій. Коли ж до цієї справи візьметься Ріварес, я певний, їх буде менше.

— Чому ви так думаєте?

— Насамперед тому, що ми для контрабандистів чужі люди, навіть вівці, яких так вигідно стригти, а Ріварес — їхній друг, можливо, проводир, вони його дуже шанують. Будьте певні, що кожен контрабандис в Апеннінах зробить для учасника повстання в Савіньйо те, чого не зробить для нас. А крім того, навряд чи хто з нас так добре знає гори, як Ріварес. Хіба ви забули, що він там переховувався і знає як свої п'ять пальців кожну контрабандистську стежку? Ні один контрабандист не зважиться обдурити його, хоч би й хотів, і ні один не зумів би цього зробити, на коли б насмілився.

— То що ж ви пропонуєте? Доручити Ріваресові всю справу, аж геть до розподілу, і відкрити йому адреси, сховища, усе взагалі чи тільки просити його допомогти нам у переправленні літератури через кордон?

— Щодо адрес та сховищ, то він напевне знає всі ті, що знаємо ми, і ще стільки ж нам невідомих. Тут нам з вами його не вчити. А от про розподіл треба буде порадитися з іншими. Головне ж, по-моєму, це саме перевезення. Раз література щасливо прибул до Болоньї, то вже поширити її там досить легко.

— Ну, а я особисто проти вашого плану,— сказав Мартіні.— По-перше, всі ці балачки про вправність Рівареса — лише здогади. Ми ще не бачили, як він справляється з контрабандним переправленням літератур, і не можемо бути певні, що в критичний мо він не розгубиться.

— Ну, про це нам турбуватись нічого,— відповів Ріккардо. — Повстання в Савіньйо показало, що він не розгублюється.

— А крім того,— провадив далі Мартіні,— може, я й мало знаю Рівареса, але нізащо не довірив би йому всіх партійних таємниць. Це якийсь легкодум і позер. Доручити одній людині керувати всією контрабандною роботою партії — справа серйозна. Якої ви думки, Фабріцці?

— Я не маю ніякого сумніву, що він справді сміливи, чесний і не розгубиться в потрібну хвилину. А що він добре знає гори й горян, ми маємо чимало доказів. Але в мене зовсім інші міркування. Я далеко не певний, що він їздить у гори лише для того, щоб переправляти свої памфлети. Боюся, що його тягне туди зовсім інше. Звичайно, це лишиться між нами, бо я висловлюю лише свої підозріння. Мені здається цілком імовірним, що він має зв'язки з однією з там груп, і, можливо, з найнебезпечнішою.

— З якою саме? З "Червоними поясами"?

— Ні, з "Ножарями".

— З "Ножарями"? Та це ж невеличка організація волоцюг, здебільшого з селян, зовсім неосвічених і без ніякого політичного досвіду.

— Не забувайте, що серед членів найжорстокіших груп у Романії найбільше колишніх учасників савіньйонського повстання. Побачивши, що їм не здолат клерикалів ' у відкритій боротьбі, вони знов стали убивцями. А через те що з рушницями їм не пощастил, то вони взялися за ножі.

— Але чому ви думаєте, що Ріварес з ними в спілці?

— Я не думаю, я тільки підозріваю. В усякому раз, нам треба спочатку як слід розвідати про це, а тоді вже доручати йому переправляння літератури. Бо коли б Ріварес здумав вести ці дві. справи разом, він дуже пошкодив би партії:

нічим би їй не допоміг і тільки загубив би репутацію. Але про це поговоримо колись іншим разом. Я хочу поділитися з вами новинам з Рима. Є чутки, що там мають призначити комісі для опрацювання проекту міського самовряду.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Джемма й Овід мовчки йшли по набережній. Від гарячкової його балакучості не лишилося й сліду, і після того, як вони вийшли від Ріккардо, він не промовив

1 К л е р и к а л и (клерикалізм — від латинського — духівництв) — особи і партії, що домагалися влади церкви, впливу церков на народну освіту й виховання дітей. Клерикали завжди були опорою реакційних класів, боролись проти свободи думки і проти наукового прогресу,

демагогічно використовуючи відсталість і тем широких мас, особливо селянства.

майже ні слова. Але Джемма щиро раділа, що він мовчав. Вона завжди почувала себе з ним ніяков, і особливо сьогодні, бо його чудне поведження на зборах у край збентежило її.

Коло палацу Уффіці він раптом зупинився.

— Ви не стомилися?

— Ні, а що таке?

— І нема у вас невідкладних справ сьогодні ввечер?

— Ні.

— У мене до вас просьба. Я хотів би, щоб ви сьогодні пішли погуляти зі мною.

— Куди?

— Куди хочете.

— Але що це вам здумалося?

Він завагався.

— Я не можу вам сказати, це дуже важко поясни

ти. Але коли можете, прошу, ходімо.

Він раптом глянув на неї, і Джемма побачила в його очах дивний вираз.

— Чудний ви якийсь сьогодні,— ласкаво сказала

вона.

Він витяг квітку із своєї бутоньєрки й почав відриват од неї пелюстки. Кого він їй так нагадував?

Когось з такими самими хапливими нервовими рухам пальців. — Мені зараз дуже тяжко,— ледве чутно промови він, дивлячись на свої руки.— Я не хотів би лишатис сьогодні на самоті... То ви підете зі мною?

— Ну; звичайно. Тільки, може б, ви краще зайшли до мене?

— Ні, ходім десь пообідаємо. Тут на майдані Синьйорії є ресторан. Будь ласка, не відмовляйтесь, ви обіцяли.

Вони зайшли в ресторан. Він замовив обід, але сам ні до чого не доторкнувся і вперто мовчав; бгав бахром скатертини. Джемма почувала себе дуже незруч і вже шкодувала, що пішла з ним. Мовчання ставал дедалі тяжчим, але вона не могла розпочати пусту розмову з людиною, яка, здавалось, ніби забул про її присутність. Нарешті він глянув на неї і уривчасто сказав:

— Хочете, підем до цирку?

Вона вражено глянула на нього. Навіщо йому цей цирк?

— Ви взагалі коли-небудь бачили такі вистави? — спитав він, перш ніж вона встигла відповісти.

— Вони мене ніколи не цікавили.

— Ну, ні, вони дуже цікаві. Не можна вивчати життя народу, не побувавши в такому цирку.

Коли вони "прийшли до міської брами, трупа вже розкинула там свій намет, і жахливе скигління на скрипках та бій барабанів сповістили, що вистава почалася.

Програма була дуже примітивна. Кілька клоунів, арлекінів та акробатів, цирковий наїзник, що стрибав крізь обруч, розмальована Коломбіна й горбань, який розважав глядачів нудним, безглуздим кривлянням,— оце й була вся трупа. Жарти їхні загалом були не грубі й не образливі, але безбарвні й заяложені, а вся вистава справляла враження гнітючої тупості. Публіка сміялась і плескала в долоні з властивою тосканцям чемністю, але справжню втіху вони мали лише від витівок горбаня, в яких Джемма не бачила нічого дотепного. Він просто корчив страшні, огидливі гримаси, а глядачі передражнявали його й садили на плечі дітей, щоб ті подивилися на "бридкого виродка".

— Синьйоре Ріварес, невже це вам справді подобається? — спитала Джемма Овода, що стояв коло неї,

притулившись до дерев'яної підпорки намету.— Мені

здається...

Вона не закінчила. З того часу, як вона стояла з Монтанеллі коло садової хвіртки в Ліворно, їй більше ніколи не доводилось бачити на лиці людини такого безмежного, безнадійного страждання.

Зненацька один із клоунів штовхнув горбаня, і той, перекинувшись через голову, викотився з арени незграбни клубком. Між двома клоунами почався дія, і Овід, здавалось, прокинувся від сну.

— Ну, що ж, підем? — спитав він.— Чи, може, ви хочете дивитися далі?

— Ні, краще ходімо.

Вони вийшли з намету і попростували серед темно зелені до річки. Кілька хвилин обоє мовчали.

— Ну, яке у вас враження од вистави? — раптом

спитав Овід.

— Взагалі дуже сумне, а часом навіть було гидко дивитися.

— На що саме?

— Ну, на всі ці кривляння й гримаси. Вони просто відразливі й зовсім не смішні.

— Ви говорите про горбаня?

Пам'ятаючи його болісну вразливість при нагадуванні про всяке каліцтво, Джемма боялась говорити про цю частину вистави. Але він сам почав про це розмову, і вона відповіла:

— Так, цей виступ мені зовсім не сподобався.

— А публіці він найбільше припав до вподоби.

— Тим гірше.

— Чому? Тому, що він вульгарний?

— Ні, не тому, бо вся вистава вульгарна. Але це було якось жорстоко.

Овід посміхнувся.

— У чому ви бачите жорстокість? У ставленні публік до горбаня?'

— Звичайно, для нього це байдуже. Він у цирку так само заробляє собі на життя, як наїзник або Коломбіна. Але саме видовище таке неприємне й образлив.

Воно принижує людську гідність.

— Можливо, він був не менш приниженим і до того, як почав виступати на арені. Усі ми відчуваємо себе до певної міри приниженими.

— Це правда, але... Може, вам здається це безглузди забобою, але для мене людське тіло священне. Мені боляче, коли з нього знущаються і навмисне роблять потворним.

— А людська душа?

Він спинився і, спершись об камінну балюстраду набережної, глянув їй прямо у вічі.

— Душа? — повторила Джемма. Вона теж спини

лась і здивовано дивилася на нього.

Поривчастим рухом він простяг до неї руки. — Невже вам ні разу не спало на думку, що в цього злиденного клоуна може бути душа — жива, бунтівлива людська душа, замкнена в незграбне понівечен тіло і змушена бути для нього рабою? У вас таке добре серце, ви жалієте тіло в блазеньському вбранні з бубонцями, а як же ви не подумали, про нещасну

душу, яка не має навіть барвистого ганчір'я, щоб прикрити свою жахливу голизну! Уявіть собі, як

вона тремтить від холоду, закликає від сорому й муки перед очима юрби, відчуваючи її жарти, як удари батог, а сміх, мов розпечене залізо на живому тілі! Подумайте, як вона озирається безпорадно на гори, що не хочуть на неї упасти і заховати від цих мучителів. Вона заздрить щурам, які можуть залізти в якусь діру і причаїтися там. Згадайте, що душа німа, що в неї немає голосу, щоб благати. Вона мусить терпіти, терпіт й терпіти... Ну, які дурниці я говорю.

Чому ж ви не смієтесь? У вас нема почуття гумору.

Повільно, в мертвому мовчанні Джемма пішла вздовж берега. За весь вечір їй ні разу не спало на думку, що тяжкий його настрої мав якийсь зв'язок з цирком. І зараз, коли цей несподіваний вибух освіти перед нею темний куток його внутрішнього житт, вона, пригнічена глибоким жалем до нього, не могла знайти жодного слова втіхи. Він ішов поруч, одвернувшись від неї, і дивився на воду.

— Сподіваюся, ви розумієте,—раптом промовив

він визивно і повернувся до неї,— що всі мої слова —

чистісінька фантазія. Часом я люблю дати волю уяві,

але не терплю, коли люди сприймають мої фантазії

як щось серйозне.

Джемма нічого не відповіла, вони мовчки рушили далі. Коли вони минали браму Уффіці, він перейшов через дорогу і схилився над якоюсь темною купкою.

— Що з тобою, маля? — спитав він таким ласкави голосом, якого Джемма ще ні разу не чула у нього.—Чому ти не йдеш додому?

Купка ворухнулась і щось тихенько проскиглила. Джемма підійшла ближче і побачила хлопчика років шести, брудного й обірваного, що скрутився на тротуар, немов злякане звірятко. Овід поклав руку на розпатлану голівку.

— Що таке? — спитав він, нахилиючись нижче,
щоб розібрати невиразну відповідь.— Пора вже спа
ти. Маленьким дітям нічого робити вночі на вулиці.
Ти тут замерзнеш. Ну, давай руку і будь молодцем.

Де ти живеш?

Він узяв хлопчика за руку і спробував підвести, але той пронизливо скрикнув і знов припав до землі.

— Та що це з ним? — здивувався Овід, стаючи
коло хлопця на коліна.— Ой синьоро, гляньте.

Плече й куртка дитини були закривавлені.

— Ну, скажи ж мені, що з тобою трапилось? Ти упав? Ні? Хтось побив тебе?

Я так і знав. Хто ж це?

— Дядько.

— Ага! Коли ж це він?

— Сьогодні вранці. Він був п'яний, а я... я...

— А ти підвернувся йому під руку, правда? Отож, хлопче, не попадайся в руки п'яним, вони цього не люблять. Ну, синьоро, що ж нам робити з цим бідни малятком? Ану, ходім на світло, моя дитино, я гляну на твоє плече. Ну, обійми мене за шию. Я не зроблю тобі боляче. Отак.

Він узяв дитину на руки і, перенісши через вулиц, посадив на широкій кам'яній балюстраді. Тоді, діставши складаний ніж, вправно розрізав подертий рукав, притуливши голову дитини до грудей. Джемма держала пошкоджену руку; Плече було дуже побите, в синцях і саднах, на руці була глибока рана.

— Погана рана для такого маляти, як ти,— сказав Овід, обв'язуючи поранену руку хусткою, щоб об неї не терся рукав.— Чим він тебе вдарив?

— Кочергою. Я попросив у нього сольдо , щоб купит собі трохи поленти 2, а він мене кочергою.

Овід здригнувся.

— Це, мабуть, боляче,— стиха промовив він.

— Він мене вдарив кочергою, і я втік.

— І ти цілий день блукав не ївши?

Замість відповіді хлопчик заплакав. Овід зняв його з балюстради.

— Ну, ну, цить. Усе буде гаразд. Де б його дістат візника? Боюся, що всі вони коло театру. Там сьогодні якась надзвичайна вистава. Мені совісно, синь, водити вас отак по вулиці, але...

— Нічого, я піду з вами. Може, вам потрібна буде допомога. Тільки як ви його донесете так далеко? Він же, мабуть, важкий.

— Нічого, як-небудь подужаю.

Коло театру стояло кілька екіпажів, тільки всі вони були зайняті. Вистава скінчилась, і більшість глядачів уже розійшлася.

Ім'я Зіти було надруковане великими літерами, вона брала участь в балеті.

Попросивши Джемму зачекати

1 Сольдо — італійська дрібна монета. Полента — мамалиґа.

хвилину, Овід попрямував до під'їзду театру і запитав у служителя:

— Мадам Рені вже поїхала?

— Ні, синьйоре,— відповів той і здивовано погляну на добре одягненого джентльмена, що ніс на рука обідраного вуличного хлопчика.
— Вона збираєть їхати; її коляска тут... Та ось і вона...

Спираючись на руку молодого офіцера-кавалериста, по східцях спускалася Зіта.

Вона була надзвичайн красива в яскраво-червоному оксамитовому плащі, накинутому поверх вечірнього плаття, велике віяло з страусового

пир'я висіло збоку. Біля під'їзду вона рапто зупинилась і, вирвавши свою руку з-під руки офі, підійшла до Овода, дивуючись:

— Що це у вас, Феліче?

— Я підібрав цього хлопчика на вулиці. Він увесь побитий і голодний, я хочу якнайшвидше доставити його додому. Екіпажів ніде нема, і я хочу взяти вашу коляску.

— Феліче! Чи не збираєтесь ви привезти цього жахливого жебрака до себе в кімнати? Покличте поліца. Хай він однесе його в притулок або в інше спеціальн місце. Ви не можете збирати усіх міських жебраків.

— Він поранений,— повторив Овід,— у притулок можна відіслати завтра, коли це необхідно, але я муш спочатку подивитись сам і нагодувати хлопчину.

Зіта гидливо скривилась:

— Він притулився головою до вашої сорочки! Як

ви можете? Він брудний!

Овід глянув на неї з злістю.

— Він голодний. Ви, мабуть, не знаєте, що це значить.

— Синьйоре Ріварес,— сказала Джемма,— я живу тут зовсім близько.

Віднесіть хлопчика до мене, і, кол не знайдете візника, я можу лишити його в себе на ніч.

Він швидко глянув на неї.

— А вам це не завдасть клопоту?

— Звичайно, ні. На добраніч, Мадам Рені.

Циганка сухо вклонилась і, сердито низавши плечим, знову взяла офіцера під руку, підбрала шлейф і пропливла до коляски.

— Я пришлю коляску за вами і хлопцем, якщо ви

хочете, мосьє Ріварес,— сказала вона, зупиняючись біля дверей.

— Добре, я скажу куди.— Він вийшов на бруків

ку, дав візникові адресу і повернувся до Джемми зі

своєю ношею.

Кетті чекала на свою господиню. Почувши, що трапилос, вона побігла по теплу воду і вмить принесла все, що треба було для перев'язки. Посадивши хлоп'я на стілець, Овід став коло нього на коліна і, посадивши з дитини дрантя, ніжними вправними руками обмив і перев'язав рану. Він саме кінчив мити хлопця і загортав його у теплу ковдру, коли ввійшла Джемма з підносом в руках.

— Ну, можна вже вашому пацієнтові повечерят? — спитала вона, усміхаючись до чудного маленьког створіння.— Ось я йому наготувала.

Овід підвівся і згорнув докупи брудне лахміття.

— Ми, здається, наробили вам тут страшеного

розгардіяшу,— сказав він.— Оце все слід було б спа

лити, а я завтра вранці куплю йому нову одяжу. Чи

немає у вас часом вина, синьоро? Треба було б дат

йому трохи. А я помив би руки, якщо дозволите.

Попоївши, хлопчик враз заснув на руках у Овод, притулившись розкуйовдженою головою до його білої маніжки. Джемма допомогла Кетті навести в кімнаті порядок і сіла до столу.

— Синьоре Ріварес, вам треба трохи перекусити, перш ніж іти додому. За обідом ви майже нічого не їли, а вже пізно.

— Якщо можна, я випив би склянку чаю по-англійськ. Тільки мені соромно турбувати вас у такий пізній час.

— Нічого. Покладіть дитину на софу, ви вже стомилися. Тільки почекайте хвилину, я закрию подушк простинею. Що ви думаєте з ним робити?

— Завтра? Пошукаю, чи нема в нього інших родичі, крім того п'яного звірюки, а як не знайду, то доведеться послухатись поради мадам Рені і влаштуват його десь у притулку. Якщо вже бути милосердни, то слід було б прив'язати йому до шиї камінь та кинути в річку, але це завдало б мені багато непри. Швидко заснув. Ех, ти, бідолахо! Бездомни кіт краще може оборонити себе, ніж ти.

Коли Кетті принесла чай, хлопець розплющив очі і сів, здивовано озираючись.

Впізнавши Овода, якого він уже вважав за свого законного захисника, він зліз із софи і, плутаючись у ковдрі, пішов примоститися коло нього. Він уже досить підкріпився, щоб проявлять цікавість, і,

показуючи на понівечену руку Овод, в якій той держав кусок торта, спитав:

— Що це?

— Це торт. Тобі теж захотілося? Ні, на сьогодні з тебе досить. Почекай до ранку.

— Ні, оце.

Хлопець доторкнувся до цурпалків від ампутовани пальців і до великого шрама на кисті. Овід по свій торт.

— А, це? Це те саме, що й у тебе на плечі. Мене вдарила людина, дужча за мене.

— Дуже боліло?

— Та ні, не дужче, ніж в інші рази. Ну, йди вже спати. Малим дітям не можна сидіти так пізно.

Коли приїхала карета, хлопець спав. Овід обережн, щоб не розбудити, взяв дитину на руки й поніс по сходах.

— Ви сьогодні були для мене добрим ангелом,—

сказав він Джеммі, спинившись на дверях.— Але, звичайно, надалі це не перешкодить нам сваритися скільки завгодно.

— Я взагалі не люблю ні з ким сваритись.

— А я люблю: Життя без сварок було б нестерпне. Добра сварка — сіль землі.

Це навіть краще, ніж вистава в цирку.

І, тихенько сміючись сам до себе, він зійшов по сходах, несучи на руках сонну дитину.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Якось на початку січня Мартіні розіслав усім запрошенн на щомісячне засідання літературного комітет і несподівано одержав від Овода коротеньку, надряпану олівцем записку: "На превеликий жаль, прийти не зможу". Мартіні розсердився, бо в запрошенн він підкреслив важливість засідання, і таке недбайлив ставлення до справ організації здавалось йому майже зухвальством. До того ж за цей день надійшло аж три листи з неприємними новинами; крім того, дув східний вітер. З усіх цих причин Мартіні був у дуже поганому настрої, і коли на зборах Ріккардо спитав: "А Рівареса немає?" — він похмуро від:

— Ні, в нього, очевидно, є якісь цікавіші справи, отож і не зміг або не схотів прийти.

— Ну, знаєте, Мартіні,— роздратовано сказав Галл,— ви найнесправедливіша людина у Флоренції. Коли вам хто не подобається, то що він не зробить, усе не так. Як міг Ріварес прийти, коли він хворий?

— Хто вам сказав, що він хворий?

— А хіба ви не знаєте? От уже чотири дні як він лежить.

— Що з ним таке?

— Не знаю. Занедужавши, він одклав побачення зі мною на четвер, а коли я вчора пішов до нього, мені сказали, що він дуже хворий і нікого не приймає. Я думав, що у нього вже був Ріккардо.

— Я нічого не знав про це. Сьогодні ж увечері піду провідаю.

Другого ранку Ріккардо, блідий і стомлений, увійшо до маленького кабінету Джемми. Вона сиділа коло столу і монотонно диктувала Мартіні цифри, а той, держачи в одній руці лупу, а в другій тоненько заструганий олівець, робив ледве помітні позначки на сторінках розгорнутої перед ним книги. Джемма застережливо підняла руку, і Ріккардо, знаючи, що писання шифром перебивати не можна, сів позад неї на софу і позіхнув; видно було, що він ледве перемага себе, щоб не заснути.

— Два, чотири; три, сім; шість, один; три, п'ять;

чотири, один,— рівно, мов заведена машина, звучав

голос Джемми,— вісім, чотири; сім, два; п'ять, один;

це кінець фрази, Чезаре.

Щоб відзначити місце, де вона спинилася, Джемм встромила в папір шпильку і тоді тільки повер до Ріккардо.

— Доброго ранку, докторе. Який у вас змучений вигляд. Чи не захворіли ви?

— Та ні, я здоровий, тільки стомився. Я провів жахливу ніч з Ріваресом.

— З Ріваресом?

— Так. Я просидів коло нього цілу ніч, а тепер

треба йти до своїх хворих у госпіталь. Я оце забіг спитати, чи не знаєте ви кого, хто міг би побути коло нього кілька днів. Він у дуже

тяжкому стані. Я, звичайн, зроблю все, що зможу, але в мене так мало часу. А про те, щоб я прислав йому доглядачку, він і слухати не хоче.

— Що з ним таке?

— Та там дуже складне захворювання. Насампере...

— Насамперед, ви вже снідали?

— Снідав, дякую... Безперечно, у Рівареса хвороб дуже загострилася від усяких нервових ускладнен, але головна її причина — давнє ушкодження, у свій час страшенно занедбане. Тепер він терпить най-лютіш муки. Певно, це лишилося в нього ще з війни в Південній Америці. Хіба тоді лікували людей як слід? Так-сяк полагають, і готово. Як він взагалі вижи! Однак після того в нього лишився хронічний нахи до запалення, і всяка дрібниця може викликати новий випадок.

— Це небезпечно?

— Та ні. Небезпека лише в тому, що хворий з відча може отруїтися.

— Значить, він дуже страждає?

— Неймовірно. Не знаю, як він терпить. Сьогодні вночі я змушений був удатися до опіуму, хоч взагалі не люблю давати його нервовим хворим. А треба ж було якось заспокоїти його.

— Він, певно, дуже нервовий?

— Так, але надзвичайно терплячий. Він, аж поки не знепритомнів, був на диво спокійний. Зате під кінець я добре з ним помучився! І як ви гадаєте, скільк це вже триває? Цілих п'ять ночей. Коло нього ні душі, крім

придуркуватой хазяйки, яка не прокинулася би, коли б навіть провалився будинок, а якби й прокинулася, то з неї мало користі.

— А танцівниця?

— Дивна річ! Він не допускає її до себе. У нього хворобливий страх перед нею. Разом з тим він — найнезрозуміліша людина з усіх, що я зустрічав.

Суціль клубок протиріч.

Ріккардо заклопотано глянув на свій годинник.

— Я вже спізнився до госпіталю, але нічого не

вдієш. Моєму помічникові доведеться на цей раз почати обхід без мене. На жаль, я не знав, раніше, що Ріварес захворів. Не можна було допускати, щоб він залишався на ніч сам.

— Але чому ж він нікого не повідомив? — сказав Мартіні.— Звісно, ми не лишили б його в такому без стані.

— Мені шкода, докторе,— сказала Джемма,— що ви вчора не покликали кого-небудь з нас. Вам не слід було так себе виснажувати.

— Я хотів послати по Галлі, але Ріварес так розхвилювався, що я" не наважився. Коли ж я спитав його, кому іншому можна до нього прийти, він з хвилину дивився на мене, мов безумний, потім закрив руками очі і сказав: "Не говоріть їм, вони сміятимуться". Його тепер переслідує думка, що всі з нього сміються. Та я так і не зрозумів, у чому тут справа, бо він весь час говорить по-іспанському. Але хворим часто ввижаються чудні речі.

— Хто ж з ним тепер? — спитала Джемма.

— Нікого, крім хазяйки та її служниці.

— Я зараз піду до нього,— сказав Мартіні.

— Дякую. А я загляну ввечері. У шухляді стола, що коло великого вікна, ви знайдете папірець з моїм інструкціями, а в сусідній кімнаті на полиці я лишив опіум. Якщо знов почнеться біль, дайте йому одну дозу, тільки не більше.

Та не поставте пляшечки десь коло хворого, щоб не спокусити його випити значно більше.

Коли Мартіні ввійшов у кімнату з завішеними вікнам, Овід швидко повернув до нього голову і, простягг гарячу руку, почав говорити, невдало підроб під свій звичайний, легковажний тон.

— А, Мартіні. Ви прийшли лаяти мене за коректур? А за те, що я не був учора на засіданні, не варто й лаяти. Я вчора справді трохи нездужав і...

— Облиште ви комітет. Я тільки що бачив Ріккардо і прийшов спитати, чи не треба вам чого.

Лице в Овода стало немов кам'яне.

— Серйозно? Це дуже мило. Тільки не варто було турбуватися. Я просто трохи розклеївся.

— Так я і зрозумів із слів Ріккардо. Здається, він просидів коло вас цілу ніч.

Овід сердито закусив губу.

— Тепер я почуваю себе добре. Дякую, але мені нічого не треба.

— Гаразд, тоді я посиджу в сусідній кімнаті. Мож, вам приємніше бути самому. Двері будуть відчинені, і, коли треба, ви мене покличете.

— Не турбуйтеся, будь ласка. Мені справді нічого не треба. Тільки змарнуєте час.

— Дурниці! — грубувато вигукнув Мартіні.— Що ви мені морочите голову?

Хіба я сліпий? Лежіть тихеньк і, коли можете, спробуйте заснути.

Він вийшов у суміжну кімнату і, лишивши двері відчиненими, сів читати. Овід кілька разів неспокійно поворушився. Мартіні поклав книжку й прислухався. З хвилину було тихо, а тоді знов почулося неспокійне ворухіння і важке уривчасте дихання, немовби людин зціпила зуби, щоб стримати стогін. Мартіні увійшов до хворого.

— Може, вам щось треба, Ріварес?

Відповіді не було, і він підійшов до ліжка. Овід, блідий як смерть, глянув на нього і мовчки покрутив головою.

— Може, дати трохи опіуму? Ріккардо сказав, щоб я дав вам, якщо болі посиляться.

— Ні, дякую. Я ще маю сили терпіти. Далі може бути гірше.

Мартіні знизав плечима й сів коло ліжка. Цілу годину, якій, здавалось, не буде кінця, він мовчки стежив за хворим. Потім підвівся і приніс опіум.

— Ріварес, не можна так. Якщо ви в силі терпіти,

то я ні. От візьміть.

Овід, не промовивши й слова, випив ліки. Потім повернувся на другий бік і заплющив очі. Мартіні знов сів біля нього, прислухаючись до дихання, яке дедалі ставало глибше й рівніше.

Овід був занадто виснажений, щоб швидко прокинутис. Одна по одній спливали години, а він не ворухивс. І вдень, і ввечері Мартіні кілька разів під до нього й дивився на нерухоме тіло, але, крім дихання, не помічав жодних ознак життя. Лице було таке безбарвне, що його раптом пойняв жах. А що як він дав занадто багато опіуму? Поверх ковдри лежала понівечена рука, і Мартіні легенько потряс її, щоб розбудити хворого. При цьому розстебнутий рукав

сорочки трохи закотився і оголив кілька глибоких страшних шрамів, що вкривали руку до ліктя.

— Уявляю собі, який вигляд мала ця рука, коли всі рани були ще свіжі,— пролунав голос Ріккардо.

— А, нарешті! Гляньте, Ріккардо, чи не заснув він навіки? Я дав йому опіум кілька годин тому, а він відтод не поворухнувся жодним мускулом.

Ріккардо нахилився до хворого і з хвилину при.

— Ні, він дихає добре. Це просто виснаження, та цього й треба було сподіватися після такої ночі. Але до ранку випадок може ще раз повторитися.

Хто-небудь побуде коло нього?

— Галлі. Він сповістив мене, що прийде о десятій.

— То це вже скоро. Ну, він зараз прокинеться. Скажіть служниці, щоб нагріла бульйон. Тихше, тихш, Ріварес. Та не бійтесь, я ж не єпископ.

Овід схопився, злякано дивлячись на Ріккардо.

— Мій вихід? — швидко спитав він по-іспанськом.— Розважте трохи глядачів. Я зараз... Я не впізнав

вас, Ріккардо.

Він озирнувся навколо і розгублено провів рукою по лобі.

— Мартіні! А я думав, що ви давно вже пішли. Я, мабуть, спав?

— Ви спали, немов та красуня в казці, цілих десят годин. А тепер вам треба поїсти бульйону і знову спати.

— Десять годин? Мартіні, невже ви весь час бул тут?

— Так. Я вже думав, чи не дав я вам занадто багат опіуму.

Овід лукаво глянув на нього.

— Ой, коли б! Який би тоді лад запанував на засідання комітету. Якого біса ви ходите до мене,

Ріккардо? Згляньтесь, я хочу спокою. Я не люблю

лікарів.

— Ну, добре, добре. От поїжте, і я дам вам спокі. Тепер я вже прийду днів через два і як слід оглян вас. Здається, найгірше вже минуло. Ви вже не нагадуєте мерця, що попав на бенкет.

— Я вже скоро зовсім одужаю, дякую... А це хто, Галлі? Здається, сьогодні в мене зберуться всі грації...

— Я прийшов побути з вами ніч.

— Дурниці! Мені нікого не треба. Йдіть усі додом. Якби навіть мене знов прикрутило, ви мені нічим не допоможете. Не можу ж я весь час пити опіум.

Це добре тільки раз.

— Боюся, що ви маєте рацію,— сказав Ріккардо,— але додержувати цього правила не так легко.

Овід, посміхаючись, глянув на нього.

— Не турбуйтеся. Якби я хотів піти по цьому шлях, я б уже давно зробив це.

— В усякому разі, ми не лишимо вас самого,— сух сказав Ріккардо.— Галлі, ходімо на хвилинку в ту кімнату. Мені треба з вами поговорити. На добраніч, Ріварес. Я зайду завтра.

Мартіні хотів піти за ними, як раптом Овід гукнув його і простягнув йому руку.

— Дякую.

— Пусте! Спіть краще.

Ріккардо пішов, а Мартіні задержався на кілька хвилин у другій кімнаті, розмовляючи з Галлі.

Відчинивши парадні двері, він почув, що біля садово огорожі зупинилась карета, і побачив жіночу постать, яка вийшла з неї і попрямувала до будинку. Це була Зіта. Вона, очевидно, поверталася з якогось вечора. Мартіні підняв капелюх і відступив, даючи їй дорогу, а потім пішов по темному провулку. Рапто стукнула хвіртка, і почулися квапливі кроки.

— Зачекайте хвилинку! — сказала Зіта. Коли він

повернувся назустріч їй, вона зупинилась і повільно

рушила до нього, перебираючи рукою огорожу.

При світлі ліхтаря, що висів на розі вулиці, Мартін побачив, що Зіта йде, опустивши голову, ніби засоромлена або збентежена.

— Як він себе відчуває? — запитала вона, не підводяч очей.

— Значно краще, ніж ранком. Він проспав майже цілий день, і вигляд у нього не такий виснажений. Я думаю, що приступ закінчився.

Вона все ще дивилась в землю.

— Йому було дуже погано?

— Так погано, що гірше бути не може.

— Я так і думала. Коли він не дозволяє мені приходит, значить йому погано.

— Чи часто в нього бувають такі приступи?

— Не регулярно. Минулого літа в Швейцарії він

почував себе добре, але взимку,— ми жили тоді у Відні,— жахливо. Він цілими днями не допускав мене. Він ненавидить мене, коли хворіє.

Вона на мить підвела очі і знову опустила їх.

— Коли він відчував наближення приступу, то завжд відсилав мене або на бал, або на концерт, або

ще куди-небудь, а сам замикався в кімнаті. Я, бувало,

потай пробиралась назад і сиділа під дверима. Він

страшенно розгнівався б, якби знав. Він швидше впусти би собаку, коли б той почав вити, ніж мене. Він

більше турбувався б про нього.

Вона говорила з викликом, дивним, похмурым тоном.

— Я сподіваюся, що піде на краще,— сказав м'яко

Мартіні.— Доктор Ріккардо серйозно взявся за діло.

Можливо, він повністю вилікує його. В усякому разі,

тимчасового полегшення можна досягти. Але краще б

ви послали до нас одразу. Він значно менше стражда би, коли б ми прийшли раніше. На добраніч!

Він простягнув руку, але вона швидко відсахнулась.

— Я знаю, вам зовсім не хочеться тиснути руку

його коханців

— Як хочете,— зняковів Мартіні.

Вона тупнула ногою.

— Я ненавиджу вас! — закричала вона, і очі її

блиснули, як палаюче вугілля.— Ненавиджу вас усіх!

Ви приходите до нього говорити про політику, і він

дозволяє вам просиджувати цілі ночі, подавати йому

ліки, а я не смію заглянути і в щілинку. Що він для

вас? Яке ви маєте право приходити і забирати його

від мене? Я ненавиджу вас! Ненавиджу! Ненавиджу!

Вона вибухнула нестримним риданням і помчала в сад, з силою захлопнувши перед ним хвіртку.

"Великий боже,— думав Мартіні, продовжуючи свій шлях.— Ця дівчина справді кохає його. Диво!"

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Овід швидко видужував. Якось через тиждень Ріккард застав його на софі в турецькому халаті; він весело розмовляв з Галлі й Мартіні і навіть висловив бажання піти погуляти, але Ріккардо тільки розсміявс і спитав, чи не краще буде зразу пройтися до Ф'єзоле.

— Або, може, відвідаєте Грассіні? — додав він

жартівливо.— Синьйора, певно, буде дуже рада вас

бачити. Ви тепер такий блідий, інтересний.

Овід трагічно сплеснув руками.

— Та це ж ідея! А я й не подумав про це. Вона вважатиме мене за мученика, що постраждав за Італі, і почне говорити про патріотизм. Я ввійду в роль і розповім їй, як мене порубали на шматки в підземні в'язниці, а потім досить невдало зліпили докупі. Тоді вона захоче точно взнати, що я при цьому почува. І думаєте, вона не повірить? От що, Ріккардо. Ставлю свій індійський кинджал проти вашого заспиртованог солітера, що вона прийме за правду найхімернішу небилицю, на яку тільки в мене вистачит фантазії. Пропозиція вигідна. Згоджуйтесь, поки не пізно.

— Дякую. Я не почуваю такої пристрасті до небезпечно зброї, як ви.

— Солітер так само небезпечний, як і кинджал, але далеко не такий гарний.

— Але ж, мій любий, кинджал мені ні до чого, а солітер мені потрібний.

Ну, мені треба бігти. Мартін, сьогодні ви доглядаєте нашого норовистого хво?

— Тільки до третьої. Ми з Галлі йдемо до Сан-Мініато, і поки я повернуся, тут побуде синьйора Болла.

— Синьйора Болла?— збентежено спитав Овід.— Ні, Мартіні, це неможливо. Я не можу допустити, щоб дама возилася зі мною і моїми хворобами. Та й де я її прийму? їй навіть гидко буде зайти сюди!

— З якого це часу ви стали додержувати світських звичаїв? — засміявся Ріккардо.— Синьйора Болла, любий мій, доглядає всіх нас, коли треба. Вона доглядал хворих ще тоді, як ходила в коротенькій спідничці, і робить це краще за всяку сестру-жалібницю. їй гидк буде й зайти сюди! Ви так говорите про неї, немо це синьйора Грассіні. Для неї мені не треба лишат ніяких інструкцій. Ой лишенько, вже пів на третю. Біжу.

— Ну, Ріварес, випийте ліки до її приходу,— сказа Галлі, підходячи до софи із склянкою.

— К бісу ліки! — Овід, видужуючи, був страшенно дражливий і завдавав чимало клопоту своїм відданим

доглядачам.— Н-нащо ви нап-пихаєте мене всякою п-поганню, коли біль уже минув?

— Саме для того, щоб він не почався знову. Ви ж, певно, не хотіли б, щоб вас схопило при синьйорі Боллі і їй довелося б давати вам опіум?

— Л-любий мій друже, якщо випадок має прийти, то він прийде. Це вам не зубний біль, який можна вгамувати вашими нікчемними мікстурами. З них стільки користі, як з іграшкової поливальниці на пожеж. А втім, як хочете, справа ваша.

Він узяв склянку лівою рукою, і Галлі, глянувши на жахливі шрами, згадав попередню їхню розмову.

— Між іншим,— де це ви себе так понівечили? — спитав він.— Мабуть, на війні?

— Та я ж вам тільки що розказував про підземну в'язницю...

— Ні, ця версія хай лишиться для синьйори Грас-сіні. А справді, це на війні з Бразилією?

— Та трохи й тоді. Потім полювання в диких краях та всякі інші okazji.

— Це під час тієї наукової експедиції? Мабуть, чимало довелось вам тоді перетерпіти.

— у Звичайно, не можна блукати по світах без ніяки пригод,— недбало промовив Овід,— і важко сподіватис, щоб усі вони були приємні.

— І все ж я не розумію, де ви могли дістати оті жахливі рани на лівій руці. Хіба що натрапили на дикого звіра.

— А це ми полювали на пуму. Бачите, я вистріли...

У двері постукали.

— Кімната в порядку, Мартіні? Так? Тоді, будь ласка, відчиніть двері. Ви дуже ласкаві, синьйоро. Ви, що не можу встати.

— Зовсім не треба вставати. Я ж не гостя. Чезаре, я гадала, може, вам треба поспішати, і прийшла трохи раніш.

— Я міг би побути ще хвилин п'ятнадцять. Давайт я віднесу ваш плащ в сусідню кімнату. Кошик теж можна забрати?

— Тільки обережно. Там свіжі яйця. Кетті принесл їх сьогодні вранці з Монте Оліветто. А оце вам кілька різдвяних троянд, синьоре Ріварес. Я знаю, ви любите квіти.

Вона сіла до столу і почала підрізати стебла у квіті, щоб поставити їх у воду.

— Ну, Ріварес,— сказав Галлі,— чим же скінчи-лось те полювання на пуму?

— А! Галлі розпитував мене про життя в Південні Америці, синьоро, і я почав йому розповідати, де покалічив собі руку. Це було в Перу. Полюючи на пуму, ми вброд переходили річку. Я вистрілив у звіра, але порох не загорівся, бо змок у воді. Звичайно, пума не стала чекати, поки я вистрілю вдруге, ну, оце й наслідки.

— Невесела пригода!

— Не така вже й страшна! Звичайно, разом з гарни довелося зазнати й лихого, але загалом цікаве то було життя. Наприклад, ловля змії...

Він почав оповідати всякі історії: то про аргентинську війну, то про бразильську експедицію, то про мисливські пригоди й сутички з дикунами та хижими звірами.

Галлі, захоплений, мов дитина, якій розповідають чарівну казку, раз у раз перебивав Рівареса запитаннями. Вразливий, як усякий неаполітанець, він любив усе надзвичайне. Джемма дістала з кошика плетіння і слухала мовчки, не відриваючи очей од роботи. Мартіні хмурился й нетерпляче совався на місці, бо тон оповідача здавався йому хвастовитим і самовдоволенним. Хоч тиждень тому він мимохіть дивувався надзвичайній мужності, з якою Овід зносив фізичні страждання, але все ж щиро не любив цього чоловіка, йому не подобалося все, що б той не робив.

— От де розкішне життя! — зітхнув Галлі з наївно заздрістю.— Не розумію, як ви зважились покинут Бразилію. Проти неї всі інші країни, певно, зда вам такими нудними.

— Найщасливішим я почував себе в Перу й Еквадор,— сказав Овід.— Там справді чудово. Спека, звичайн, страшенна, особливо на прибережній смузі Еквадору, і до неї треба звикнути; зате природа така, що й у сні не примариться.

— Мене особисто,— зауважив Галлі,— вільне житт в дикому краї вабить більше, ніж краса природи. Там людина може відчувати свою людську гідність так, як ніколи не відчуєш її в наших містах.

— Так,— погодився Овід,— але...

Підвівши очі від плетіння, Джемма глянула на

нього. Він враз зашарівся і змовк. На хвилину запала тиша.

— Невже починається знов? — занепокоєно спита Галлі.

— Та ні, пусте. Ви вже йдете, Мартіні?

— Та пора вже. Ходім, Галлі, а то спізнаємося.

Джемма вийшла разом з ними з кімнати і незабаро повернулася, несучи склянку молока із збитим яйцем.

— Будь ласка, випийте,— сказала вона м'яко, але

рішуче і знов узялась до плетіння. Овід безмовно

скорився.

З півгодини обоє мовчали. Нарешті Овід тихенько покликав її:

— Синьоро Болла!..

Вона глянула на нього.

Не підводячи очей, він крутив у руках бахромку пледа.

— Ви не повірили тому, що я зараз оповідав? — почав він.

— Я була певна, що все це вигадки,— спокійно відповіла вона.

— Маєте рацію. Я весь час брехав.

— Це коли розповідали про війну?

— Та про все. На тій війні я не був зовсім, а щодо експедиції, то тоді, звичайно, зі мною трапилось кілька пригод, і майже все, що я розповідав, правда, але покалічився я не там. Ви впіймали мене на одній брехні, то краще я признаюсь у всьому.

— Чи не здається вам, що ви марно витрачаєте енергію, вигадуючи стільки неблиць? — сказала вона.— Навряд чи це варто робити...

— Нічого не вдієш. Ви ж, певно, знаєте англійську приказку: "Не запитуй, то тобі й не брехатимуть". У мене зовсім немає охоти дурити людей, але мушу я щось відповідати, коли мене питають, де я став калікою. А раз уже доводиться вигадувати, то треба, щоб виходило цікаво. Ви ж бачили, як тішився Галлі?

— Невже вам приємніше потішати Галлі, ніж казати правду?

— Правду? — Він глянув на неї, держачи в руках одірваний кусок бахроми.— Ви хочете, щоб я сказав цим людям правду? Та краще вирвати собі язик.

Потім якось незграбно, з соромливою поспішністю він додав:

— Я ще нікому не говорив правди, але вам скажу,

коли хочете.

Вона мовчки поклала плетіння. Було щось глибоко зворушливе в тому, що цей черствий, потайний, неприємни чоловік раптом захотів кинути якусь інтим таємницю до ніг жінки, яку він ледве знав іг видн, не любив.

Настало довге мовчання. Джемма дивилась на Овод. Він сперся ліктем на маленький столик, що стояв коло софи, і прикрив очі понівеченою рукою. Вона бачила нервові напруження пальців, бачила, як тіпавс шрам на кисті. Вона підійшла до нього і тихенько покликкала на ім'я. Він весь здригнувся й підвів голову.

— Я з-забув,— винувато промовив він.— Я хотів вам розказати про...

— Про пригоду, від якої ви потерпіли. Та якщо вам тяжко...

— Про пригоду? Але я потерпів не від пригоди, а від кочерги. Джемма вражено глянула на нього. Він одкинув назад волосся тремтячою рукою і, посміхнувшись, окинув її поглядом.

— Прошу, сідайте. Присуньте ближче стілець. Шкода, що я сам не можу цього зробити. Серйозно, той випадок був би просто знахідкою для Ріккардо, якби йому довелося тоді лікувати мене. Я помітив у нього пристрасть справжнього хірурга до поламаних кісток, а в мене тоді, здається, все, що тільки можна поламати, було зламане, крім шиї.

— І мужності,— м'яко додала вона.— Чи, може, ви зачисляєте її до того, що є у вас зламаного?

Він похитав головою.

— Ні, мужність мою потім так-сяк підправили разо з усім іншим, що залишилось. Але тоді вона роз

летілася на скалки, немов розбита чашка. Це й є найстрашніше. Ага, я ж почав вам розповідати про

кочергу. Це трапилось... дайте пригадати... майже тринадцять років тому в Лімі.

Як я вже казав вам, Перу — чудовий край, але, звичайно, не для такого злидар, яким я був у ту пору. Я побував в Аргентині,

потім у Чілі, одним словом, блукав по всій країні

і здебільшого голодував. До Ліми я добрався на судні,

що везло з Вальпарайсо худобу. На це судно мене взяли за попихача. У самій Лімі я не міг знайти робот і подався до Калао пошукати щастя в доках. Як ви знаєте, в усіх портах є брудні кубла, де розважаються матроси. І от через деякий час я найнявся прислужуват в одному з тамтешніх гральних кубел. Я був там і за кухаря, і за більярдного маркера, подавав напої матросам та їхнім дамам. Робота не дуже приємна, але я був радий і їй. Принаймні я мав що поїсти, бачив людські обличчя, чув людські голоси — байдуж, які то були люди. Ви, мабуть, цього не розумієте. Але я перед тим, захворівши на жовту гарячку, довгий час пролежав один у метиській халупі і з жахом згадува ті самотні години. Раз уночі мені веліли викинут за двері п'яного матроса, який, зійшовши на берег, одразу програв усі гроші і почав бешкетувати. Боячися, щоб мене не вигнали і знов не довелось голодувати, я мусив

послухатись. Матрос був удвоє дужчий за мене, а я не дійшов ще й двадцяти двох років і після гарячки був кволий, мов кошеня. До то ж у нього в руках була кочерга.

Овід з хвилину помовчав, глянув на Джемму крадьком, і розповідав далі:

— Очевидно, він хотів кінчити мене на місці, але робота в нього вийшла нечиста — він не добив мене якраз настільки, щоб я ще міг вижити. — А чому ніхто не заступився? Невже всі злякалис одного?

Він глянув на неї і розсміявся.

— Хто це всі? Гравці та постійні гості кубла? Як

ви не розумієте? Я був їхній служник, їхня власність.

Вони стояли навколо і, звичайно, тільки потішалися.

Там — це найкраща розвага. Воно й справді забавно,

тільки не для того, над ким забавляються.

Джемма здригнулася.

— Чим же все це кінчилося?

— Цього я вам точно не скажу. Звичайно, після тако обробки людина кілька днів нічого не пам'ятає. Десь поблизу нагодився портовий лікар, і коли побачил, що я ще не вмер, хтось покликав його. Він так-сяк полагодив мене.

Ріккардо каже, що дуже погано, але, може, це в ньому говорить професіональна заздрість. В усякому разі, коли я отямився, мене взяла до себе з християнського милосердя якась стара

тубілка — хіба не смішно? Звичайно вона сиділа скорчившис у кутку своєї хатини, курила чорну люльку, раз у раз плюючи на підлогу, і щось мугикала собі під ніс. Хороша була жінка. "Можеш,— каже,— спокійн вмирати, ніхто тебе не потурбує". Але в мене дуже розвинений дух суперечності, і я вирішив жити Повертатися знов до життя було не так легко, і тепер мені іноді здається, що не варта була шкурка вичинк... Терпіння в старої було надзвичайне. Я пролеж у неї в халупі — чекайте, скільки? — та майже чотири місяці і або маячив, немов божевільний, або лютував, як ведмідь, коли в нього болить вухо. Біль я почував страшенний, а характер мені ще в дитинстві попсували надмірним пещенням.

— А потім?

— Потім я трохи очуняв і виліз з тієї халупи. Тільки не думайте, що мені стало соромно зловживат добротою бідної жінки. Мені було не до того, але просто я не міг там більше лишатись. От ви казали про мою мужність. Якби ви бачили мене тоді! Звичайн біль ставав нестерпним надвечір, коли починало смеркати, а вдень я лежав на самоті і стежив, як сонц сідає все нижче й нижче.

О, вам цього ніколи не зрозуміти. Я й досі не можу спокійно дивитись, як воно заходить.

Він довго мовчав.

— Потім я почав блукати по країні, шукаючи роботи. Я збожеволів би, якби лишився в Лімі. Добрався

до Куско і там... Але з якої речі мусите ви вислуховувати цю стару історію? В ній нема нічого цікавого...

Вона підвела голову і глянула на нього глибокими серйозними очима.

— Не говоріть зі мною таким тоном, я дуже прошу вас.

Овід закусив губу і відірвав ще кусок бахромки.

— Оповідати далі? — спитав він, трохи помовчавш.

— Прошу. Тільки я боюся, що вам тяжко все це згадувати.

— А хіба я забуваю, коли мовчу? Навпаки, так ще гірше. Ви не думайте, що мене мучать самі ті події. Ні, мені боляче, що я тоді втратив над собою владу.

— Я не зовсім вас розумію.

— Я хочу сказати, що майже втратив мужність, дійшов до межі, звідки починається боягузтво.

— Адже є межа терпіння у кожного з нас.

— Так; і людина, яка раз дійшла до неї, ніколи не знає, коли досягне її знову.

— Скажіть мені,— нерішуче спитала вона,— чому вам довелося так бідувати в двадцять років?

— А дуже просто. На батьківщині мені усміхалося щасливе майбутнє, але я втік звідти.

-*— Чому?

Він знов засміявся якимсь різким неприємним смі.

— Чому? Певно, тому, що був дурним, зарозумілим молокососом. Я виріс у дуже заможній родині, де мене так пестили, що світ мені здавався зробленим з рожевої вати й зацукрованого мигдалю. Але одного дня я довідався, що людина, якій я вірив, одурила мене. Що таке? Чому ви так здригнулися?

— Нічого. Будь ласка, розкажіть далі.

— Я дізнався, що весь час мене змушували вірити неправді. Звичайно, в цьому немає нічого страшного. Але ж я кажу, що був молодим і зарозумілим, думав, що брехунам місце в пеклі. Отже, я втік до Південної Америки і кинувся прожогом у нове життя, сам не знаючи, чи потону, чи випливу. У кишені в мене не було ні цента, я не знав жодного іспанського слова, а щоб заробити собі на хліб, не мав нічого, крім білих рук та звички до розкішного життя. Як і слід було сподіватись, я вскочив у справжнє пекло і перестав вірити у вигадане. А вскочив досить глибоко, бо минул цілих п'ять років, перш ніж експедиція Дюпре витягла мене звідти.

— П'ять років! Який жах! І у вас не було друзів?

— Друзів? — Він з несподіваною злістю повернувс до неї.— У мене ніколи не було друзів...

Але через хвилину, здавалося, засоромився свого вибуху і поспішно додав:

— Не беріть моїх слів близько до серця. Я занадто

вже згущаю фарби, а справді перші півтора року

мені жилося не так уже погано. Я був молодий і дужий і якимсь перебивався, поки той матрос не поклав

на мене своє тавро. Але тоді вже я не міг знайти

роботи, бо кому ж охота наймати каліку... Просто дивно, яким небезпечним знаряддям стає кочерга у вправних руках.

— Що ж ви робили?

— Усе, що траплялось. Один час був на побігенька у негрів, що працювали на цукрових плантаціях. Але й з цього я не мав користі, бо наглядачі завжди мене проганяли. Я був занадто кривий, щоб швидко повертатись, і не міг носити нічого важкого. До тог ж у мене часто траплялись оці запалення, чи як вона зветься, та клята хвороба... Через деякий час я подався до срібних копалень. Але й тут не пощастил. Управителів смішила навіть сама думка найняти мене. Нарешті мені все це набридло, і я пішов навманн блукати по країні, сподіваючись, що, може, щось нагодиться.

— Блукати з покаліченою ногою? Йому болісно перехопило дихання.

— Я... я був голодний,—промовив він.

Вона відвернула трохи голову і сперлася на руку підборіддям.

З хвилину помовчавши, Овід знов почав говорити, і голос у нього бринів усе тихше й тихше.

— Отак я блукав і блукав, мало не збожеволів від

того блукання, але нічого не знайшов. Доплентався

до Еквадору, але там було гірше, ніж де. Часом мені

давали що-небудь запаяти — з мене непоганий жерстяни — або
посилали кудись із дорученням, а часом

траплялось почистити свинарник. Іноді ж... та вже й

не пам'ятаю. І от одного дня...

Його тонка смуглява рука раптом стислась у кула, і Джемма,
підвівши голову, занепокоєно глянула на нього. Овід сидів до неї в
профіль, і вона бачила, як швидко й нервово билася жилка в нього на
скрон. Вона нахилилась до нього і ласкаво поклала на плече йому руку.

— Не треба кінчати. Вам надто тяжко про це говорит.

Він недовірливо глянув на її руку і вперто провади далі:

— Одного дня я натрапив на мандрівний цирк.

Пригадуйте виставу, що ми якось дивилися з вами?

Ну, приблизно в такому роді був і той цирк, тільки

ще гірший, ще вульгарніший. Були там, звичайно, й

бої биків. Цирк розташувався на ніч край дороги, і

я підійшов попросити милостині. Дні стояли гарячі, а я дуже
зголоднів, ну і...

знепритомнів коло їхнього намету. Тоді я міг так само легко зомліти, як зашнурован в корсет школярка. Вони підібрали мене, дали вина й нагодували. А другого ранку... запропонували мені...

Він знову помовчав.

— їм потрібний був горбань або який-небудь виродо, посміховище, яке можна було б закидати апельсинними та банановими шкуринками. Ви тоді бачили блазня? Я теж був таким самим блазнем... два роки. Ну, я навчився витинати всякі штуки. Я був не такий спотворений, як їм треба, але цьому пособили, зробивши мені штучний горб і використавши як тільки можна покалічену руку і ногу. Крім того, блазенськ вбрання доповнювало враження. Єдине лихо було в тому, що я занадто часто хворів і не міг виступати. Часом, коли хазяїн цирку був у поганому настрої, він змушував мене виходити на сцену навіть під час припадку, і в такі вечори публіка, здається, особлив була задоволена. Раз, пригадую, виконуючи якийсь номер, я зомлів від болю... Коли я прийшов до пам'яті, глядачі товпились навколо мене і всі кричали...

— Досить! Я більше не можу!.. Ради бога, досит!

Джемма схопилася, обома руками затуляючи вуха. Він змовк і, глянувши на неї, побачив, що в очах її блищать сльози.

— Який же я ідіот! — пробурмотів він.

Вона відійшла од нього і якийсь час дивилась у вікно. Коли вона обернулась, Овід знов сидів, спер об стіл і закривши рукою очі.

Очевидно, він забув про її присутність, і вона мовчки сіла коло нього. Після довгої мовчанки вона поволі промовила:

— Я хочу у вас щось спитати.

— Що саме? — відповів він, не ворухнувшись.

— Чому ви тоді не перерізали собі горла?

Він глянув на неї здивовано.

— Від вас я не сподівався такого запитання,— сказав він.— А що ж було б із справою мого життя? Хто робив би її за мене?

— Ваша справа? Ага, розумію. Ви якось казали,

що стали боягузом. Але раз ви пройшли крізь усе це і все ж прямували до своєї мети, ви найсмівіша лю з усіх, кого я знала.

Він знову прикрив пальцями очі ї міцно, гаряче потиснув їй руку. Запанувала тиша, якій, здавалось, не буде краю.

Раптом чисте, свіже сопрано продзвеніло знизу із саду, і пролунали звуки веселої французької пі:

Eh, Pierrot? Danse, Pierrot!

Danse un peu, mon pauvre, Jeannôt!¹

При перших же звуках Овід вирвав свої руки з Джемминих і відкинувся назад у крісло з глухим стогоно. Джемма взяла його руку в свої і стиснула, як стискають її людині під час важкої операції. Коли пісенька замовкла і пролунав сміх та аплодисменти, він поглянув на Джемму очима пораненого звіра.

— Так, це Зіта,— сказав він повільно,— зі своїми друзями-офіцерами. Вона хотіла прийти до мене увечер, перед приходом Ріккардо. Але я збожеволів би, коли б вона доторкнулась до мене.

— Але вона не знає,— м'яко заперечила Джемма.— Вона й не підозріває, що завдає вам болю.

Новий вибух сміху почувся з саду. Джемма встал і відчинила вікно. Зіта, в розшитому золотом шарф, кокетливо пов'язаному на голові, стояла на садові доріжці, піднімаючи букет фіалок, за оволодінн яким сперечались три молоді офіцери-кавалеристи.

— Мадам Рені! — покликкала Джемма. Обличчя Зі-ти потемніло, як грозова хмара.

— Що таке, мадам? — запитала вона, повертаючис і з викликом підводячи на неї очі.

— Чи не могли б ваші друзі розмовляти трохи тихш? Синьйору Ріваресу недобре.

Циганка кинула фіалки.

— Allez-vous en,— сказала вона, різко одвертаю

чись від здивованих офіцерів.— Vous m'embêtez, mes

sieurs 2.

1 Ей, П'єро! Танцюй, П'єсо!

Потанцюй-но, друг Жано!

2 Ідіть, панове! Ви мені набридли.

Вона повільно вийшла з саду. Джемма зачинила вікно.

— Вони пішли,— сказала вона, повертаючись до Овода.

— Дякую. Вибачаюсь, що потурбував вас.

— Які там турботи...

Він уловив вагання в її голосі.

— Ви не закінчили речення, синьоро, якесь "але" залишилось у вас на думці.

— Якщо ви проникаєте в думки інших людей, то не ображайтеся за те, що там вичитаєте. Звичайно, не моя справа, але я не розумію...

— Моєї відрази до мадам Рені?

— Ні, як ви можете жити разом з нею, коли ви відчуваєте до неї таку відразу? Це образливо для неї як для жінки і як...

— Як для жінки! — Він вибухнув різким сміхом.— Ви її називаєте жінкою?

Madame, ce n'est que pour rire! ‘

— Це ж некрасиво. Ви не маєте права говорити так про неї. Особливо іншій жінці.

Він одвернувся і широко розплющеними очима дививс у вікно на призахідне сонце.

Джемма спустила штору і зачинила віконницю, щоб він не міг бачити, як воно заходить. Потім сіла коло іншого вікна і знов узялась до плетіння.

— Може, засвітити лампу? — спитала вона трохи

згодом.

Він похитав головою.

Коли надто стемніло, щоб плести, Джемма згорнул свою роботу і поклала в кошик.

Деякий час вона сиділа склавши руки, мовчки дивлячись на нерухомог Овода.

Тьмяне вечірнє світло, падаючи на його обличч, пом'якшувало черствий, насмішкуватий, самовпевнений вираз і поглиблювало трагічні лінії навкол рота.

По якійсь дивній асоціації вона згадала камінний хрест, що батько її поставив на спомин про Артура, і напис на ньому:

"Всі хвилі і бурі пройшли надо мною".

Минула година в непорушній тиші. Нарешті Джемм підвелась і тихенько вийшла з кімнати. Повернувшись із лампою, на мить спинилася, думаючи, що Овід

Мадам, це жарт.

спить. Коли світло впало йому на обличчя, він обернувс.

— Я приготувала для вас чашку кофе,— сказала вона, ставлячи лампу на стіл.

— Хай постоїть трохи. Будь ласка, підійдіть до мене.

Він узяв обидві її руки в свої.

— Я думав про ваші слова,—сказав він.—Виправ; я зав'язав негарний вузол у своєму житті. Але подумайт, не завжди зустрінеш жінку, яку можеш по; а я бував усюди. Я боюсь...— промовив він.

— Боїтесь?

— Темряви. Часом мені страшно лишатися самому вночі. Мені треба мати коло себе щось живе, щось відчутне. Ця зовнішня темрява, де... Ні, ні, не те! Це лише копійчане іграшкове пекло. Але є ще внутрішн темрява. Там немає ні плачу, ні скреготу зубів, а лише тиша... тиша...

Очі в нього розширились. Джемма сиділа нерухом, затамувавши віддих. Він заговорив знов.

— Усе це здається вам неймовірним? Ви не розумієт мене? Тим краще для вас. Але я хочу сказати, що часом божеволю від нестерпного страху. Не думайт про мене погано, я не така вже жорстока тварин, якою, може, здаюся.

— Я не можу судити вас,— відповіла Джемма.— Я так не страждала, як ви.

Але... я теж була на дні безодні, тільки трохи іншої. І мені здається, я навіть певна, що коли б із самого страху перед чимсь ви зробил щось справді жорстоке або несправедливе, ви б потім каялись. А взагалі я знаю, що на вашому місці я б не витримала, я прокляла б долю і вмерла.

Він ще тримав її руки в своїх.

— Скажіть,— тихо спитав він,— вам ні разу не до

велося зробити щось справді жорстоке?

Вона не відповіла, але голова її похилилась, і дві великі сльози впали йому на руку.

— Скажіть мені! — палко прошепотів він, ще дужч стискаючи їй пальці.— Скажіть! Я розказав вам про всі мої страждання.

— Так... раз... дуже давно. І я зробила це людині, яку любила над усе в світі.

Руки його страшенно затремтіли, але потиск їх не ослаб.

— Це був мій товариш,— відповіла вона,— і я по

вірила наклепові на нього, звичайнісінькій грубій

брехні, яку вигадала поліція. Я ударила його в лице,

як зрадника, а він пішов і втопився. Через два дні я

дізналася, що він цілком невинний. Можливо, цей

спогад тяжчий од ваших. Я дала б відрізати собі руку,

щоб вернути те, що зроблено.

— Щось раптове й небезпечне, чого вона досі в нього не бачила, спалахнуло в його очах. Він швидко й несподіван нахилив голову і поцілував їй руку.

. Джемма злякано відсахнулась.

— Не треба! — жалісно вигукнула вона.— Будь ласка, ніколи не робіть цього. Мені боляче.

— А ви думаєте, людині, яку ви вбили, не було боляче?

— Людині, яку я... вбила... Ось, нарешті, йде Чезаре... Я... мушу йти.

Коли Мартіні ввійшов у кімнату, Овід лежав сам. Біля нього стояла чашка кофе, до якої він, видно, не торкнувся, і він тихо, монотонно, без ніякого задоволенн, лаявся.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Через кілька днів Овід, ще дуже блідий і шкутильгаюч більше, ніж звичайно, ввійшов у читальню громадсько бібліотеки і спитав проповіді кардинала Монтанеллі. Ріккардо, що сидів поблизу, щось читаюч, підвів голову. Він дуже любив Овода, але не терпі у ньому якоїсь дивної запеклості.

— Це ви, мабуть, готуєте нову атаку на бідолашног кардинала? — роздратовано спитав він.

— Любий мій друже, чому ви завжди підозріваєте людей у з-злих намірах?

Це не по-християнському. Я готую великий нарис про сучасне богослов'я для н-н-нової газети.

— Для якої це нової газети? — нахмурився Ріккард.

Майже ні для кого не було секретом, що, сподіваючис нового закону про пресу, опозиція збиралася

здивувати місто виданням радикальної газети. Але формально це поки ще не розголошувалось.

— Ну, звичайно, для тієї, що матиме назву "Шахрайсько газети" або "Церковного календаря".

— Тихше, Ріварес, ми заважаємо іншим.

— Добре, т-т-тоді знайте свою хірургію, а мені д-д-дозвольте вивчати богослов'я. Я ж не заважаю вам лікувати поламані кістки, хоч знаюсь на них д-д-да-леко більше, ніж ви.

І з зосередженим виглядом Овід схилився над томо проповідей. До нього підійшов один з бібліоте.

— Синьйоре Ріварес, ви, здається, брали участь в експедиції Дюпре, що вивчала притоки Амазонки. Будь ласка, виручіть нас. Одна пані запитує звіт екс, а ця книжка якраз у палітурні.

— Що саме її цікавить?

— Якого року експедиція вирушила із Франції і коли вона пройшла через Еквадор.

— Вона виїхала з Парижа 1837 року і пройшла через Кіто у квітні тридцять восьмого року. Три роки ми пробули в Бразилії, потім спустилися до Ріо і повернулися до Франції 1841 року. Може, ця пані хоче знати дати окремих відкриттів?

— Ні, дякую, тільки це. Я все записав, Беппо, віднес цю записку синьйорі Боллі. Дуже дякую, синьйор Ріварес. Вибачте, що потурбував вас.

Овід відкинувся на спинку стільця, заклопотано нахмуривши брови. Навіщо їй знати рік, коли вони проходили Еквадор?

Джемма взяла записку й пішла додому. Квітень 1838 року, а Артур помер у травні 1833 року. П'ять років.

Вона почала ходити по кімнаті. Кілька останніх ночей вона погано спала, і під очима в неї лягли тем кола.

П'ять років... і "заможна родина"; і хтось, "кому він вірив, обманув його"...

Його обманули, а він ді про це...

1 Ріо-де-Жанейро.

Вона спинилась і взялась руками за голову. Ні, це просто божевілля, це неможливо, абсурдно... Але як старанно обшукали вони тоді гавань.

П'ять років... І йому ще не минув двадцять перши рік, коли той матрос...

значить, коли він утік з дому, йому було дев'ятнадцять. Хіба він не сказав "півтора року"? І звідки в нього ці сині очі і ця нервов рухливість у пальцях? І чому він такий злий на Монтанеллі? П'ять років... п'ять років...

Якби вона знала напевне, що він потонув, якби вона бачила труп!.. Тоді, звичайно, кінець кінцем стар рана перестала б боліти, давні спогади не викликал б такого жаху. Можливо, через якісь двадцять років вона змогла б озирнутись назад, не здригнув.

Уся її юність була отруєна спогадом про цей вчино. День у день і рік у рік вона невідступно боролас з демоном каяття. Вона завжди пам'ятала,

що справа її життя в майбутньому, і завжди заплющував очі й затуляла вуха перед невблаганною примарою минулого. І день у день, рік у рік перед очима її спливал з дна морського мертве тіло, а з серця зривався нестримний тужний крик: "Я вбила Артура! Артур загинув!" Часом їй здавалося, що цей тягар занадто важкий, щоб його можна було витримати.

А тепер Джемма віддала б півжиття, щоб цей тяга повернути. Якщо вона вбила Артура, то це давнє горе. Вона надто довго терпіла його, щоб упасти під його вагою. Але коли вона штовхнула Артура не в воду, а в... Джемма сіла, закривши обома руками очі. Усе життя її було затьмарене тим, що він умер! Якщо тільки...

вона не заподіяла йому чогось гіршого, ніж смерть.

Повільно і безжально пройшла Джемма знов крок за кроком крізь пекло його минулого. Воно поставало перед нею так виразно, немов вона сама все те бачил й почувала. Безпорадне тремтіння оголеної душі, гірший від смерті глум, жах самотності, повільна, гнітюча, жорстока агонія. І все те вона уявляла так яскраво, немов сама страждала разом з ним на срібни рудниках, на цукрових плантаціях, у жахливому мандрівному цирку...

Цирк... Ні, треба все це викинути з голови. Якщо отак сидіти й думати, можна збожеволіти.

Джемма відкрила маленьку шухляду в себе в стол. Там лежало кілька реліквій, які вона не могла примусити себе знищити. Взагалі їй не властиво було збирати всякі сентиментальні дрібнички, і, зберігаючи ці речі, вона немов поступалася трохи тій слабшій стороні своєї натури, яку вона так твердо тримала в руках.

Вона дуже рідко дозволяла собі дивитися на них.

Тепер Джемма вийняла їх усі, одну по одній. Перши лист від Джіованні, квіти, що лежали в його мертвій руці, пасмо волосся її дитини і зів'ялий листо з могили батька... А на дні шухляди лежав мініатюрни портрет Артура, знятий, коли йому було де років,— єдина його фотографія.

Джемма взяла в руки портрет і дивилася на прекрасн дитячу голівку, аж поки перед очима її не сплигло, мов живе, обличчя справжнього Артура. Як ясно бачила вона кожную його рису! Тонкі, нервові губи, великі серйозні очі, невинний вираз обличчя — усе це виринало перед нею так живо, немов він умер тільки вчора.

Поволі сліпучі сльози затуманили порт.

Як вона могла подумати? Це блюзнірство навіть уявити, що ця ясна, далека душа має щось спільне з брудом і незгодами життя. Очевидно, бог змилювався над ним хоч трохи і дозволив йому померти молодим. Краще, в тисячу разів краще, щоб він пішов у небутт, ніж жив і був Оводом — Оводом з його бездоганним галстуками, сумнівними дотепами, злим язиком і танцівницею. Ні, ні, все це жахлива, абсурдна фантазі, і даремно вона сушить собі серце. Артур умер.

— Можна? — спитав за дверима м'який голос.

Вона так здригнулася, що портрет випав у неї з

рук, і Овід, прошкутильгавши через кімнату, підняв і подав їй його.

— Як ви мене злякали,— сказала вона.

— Дуже ж-ж-жаль. Може, я вам заважаю?

— Ні, я просто передивляюсь деякі давні речі.

Вона з хвилину вагалася, потім дала йому мініатюр.

— Що ви скажете про цей портрет?

1 Реліквія — річ, дорога спогадом про близьких людей або якусь подію.

Поки Овід розглядав портрет, вона так пильно стежил за його лицем, ніби від його виразу залежало все її життя. Але він дивився критичним поглядом на дитячу голівку, і видно було, що вона йому не по.

— Ви дали мені складне завдання,— промовив він.— Фотографія вицвіла, а дитяче лице взагалі важк розгадати. Але мені здається, що хлопець, виріш, був би нещасним і найкраще для нього було б зовсім не ставати дорослим.

— Чому?

— Гляньте на лінію нижньої губи. Це з тих натур, для яких біль є завжди біль, а несправедливість — таки несправедливість. Цим людям немає місця на землі. Тут потрібні такі, що вміють зосереджуватись тільки на своїй справі.

— Вам нікого не нагадує це обличчя?

Він подивився на портрет уважніше.

— Так. От чудна річ! Звичайно, нагадує, дуже схожи.

— На кого?

— На к-к-кардинала Монтанеллі... Чи немає часом у його бездоганного преосвященства якого-небудь племінник? А хто це,

дозвольте спитати? — Це дитячий портрет мого друга, про якого я вам якось розповідала.

— Того, що ви вбили?

Вона мимохіть нахмурилась. Як легко й жорстоко вимовив він це страшне слово!

— Так, того, що я вбила... коли він справді вмер.

— Тобто?

Вона пильно глянула йому в лице.

— Я іноді не певна,— сказала вона.— Тіла його так і не знайшли. Можливо, він утік з дому так само, як ви, і подався до Південної Америки.

— Будемо сподіватися, що ні. Це було б для вас тяжким спогадом. У с-с-свій час я мав чимало серйозни сутичок з людьми, і, мабуть, не одного послав у пекло. Але якби мені довелось якусь живу істоту послати до Південної Америки, я б спав погано.

— То ви гадаєте,— перебила вона Овода, підходяч до нього із стиснутими руками,— що якби він не втопився, якби зазнав усього того, що зазнали ви, він ніколи б не повернувся і не забув би минулого?

Невже він ніколи б не простив? Адже ж мені теж було нелегко! Гляньте!

Вона відгорнула над лобом пасма темного волосся. Поміж чорними пасмами біліла широка смуга.

Настало довге мовчання.

— Хай мертві лишаються мертвими,— повільно

промовив Овід.— Деякі речі забути дуже важко. І як

би я був на місці вашого покійного друга, я б

лишився мертвим. Вихідці з того світу дуже неприємні.

Вона поклала портрет назад у шухляду і замк її.

— Це жорстока думка,— сказала вона.— Давайте поговоримо про щось інше.

— Я, власне, і прийшов поговорити з вами про одну невеличку справу.

Бачите, у мене є один план.

Джемма присунула до стола стілець і сіла.

— Якої ви думки про запроєктований закон щодо преси? — спитав він без найменших ознак звичайно свого заїкування.

— Якої я думки? Гадаю, що користі з нього буде мало, але краще вже мати хоч півхлібини, ніж зовсім нічого не їсти.

— Безперечно. То ви, певно, будете працювати в одній із нових газет, що їх збираються тут видавати?

— Мабуть, буду. Коли починає виходити якась газет, завжди знайдеться багато технічної роботи — друкувати, розповсюджувати...

— Доки ви будете отак марнувати свої розумові здібності?

— Чому ж марнувати?

— Бо ви їх таки марнуєте. Ви й самі чудово знаєте, що маєте далеко кращу голову, ніж більшість чоловіків, з якими ви працюєте, але чомусь дозволили їм зробити з себе попихача. Усі ці Грассіні й Галлі проти вас справжні школярі, а ви покійно правите їм коректури, немов якийсь підручний.

— Насамперед я не весь свій час витрачаю на коректур, до того ж ви перебільшуєте мої розумові здібності. Вони зовсім не такі блискучі, як вам здає.

— Я й не кажу, що вони блискучі,— спокійно від

повів він,— але певен, що у вас міцний, тверезий розум, а це далеко важливіше.

На нудних засіданнях

комітету ви перша помічаєте помилки ваших товаришів.

— Ви не дуже ласкаві до інших. Мартіні, наприклад, міркує дуже логічно.

Не сумніваюсь і в здібності Фабріцці й Леги. Той же Грассіні знає економіку Італії краще ніж будь-який чиновник.

— Гаразд; більше нічого сказати; обличчю їх і їхні здібності. Факт очевидний, що ви, з вашим розумом, можете виконувати значно важливішу роботу і обіймати більш відповідальну ділянку, ніж зараз.

— Я цілком задоволена своїм становищем. Робота моя може й не дуже цінна, але кожен з нас дає те, що може дати.

— Синьоро Болла, ми з вами занадто добре розумієм одне одного, щоб гратися в компліменти та скромні заперечення. Скажіть мені одверто: чи визнаєт ви, що тратите свій розум на діло, яке могли б виконувати люди, не такі розвинені, як ви?

— Коли ви так уже вимагаєте відповіді, то мушу сказати, що почасти визнаю.

— Тоді чому ж ви це допускаєте? Вона мовчала.

— Чому ви це допускаєте?

— Тому, що тут нічого не вдієш.

— Що це значить?

Вона глянула на нього докірливо.

— Недобре отак мене допитувати.

— Але все-таки скажіть мені.

— Ну, коли ви неодмінно хочете знати, скажу. Життя моє розбите, і в мене немає енергії почати щось справжнє. Я можу бути тільки шкапою і виконуват лише технічну роботу для партії. Принаймн я виконую її сумлінно, а комусь же треба це робити.

— Звичайно, треба, тільки не завжди комусь одним.

— Це все, на що я здатна.

Він загадково глянув на неї напівзаплющеними очима. Вона підвела голову.

— Ми знов повертаємось до старого, а збиралися

перейти до діла. Марна річ говорити мені, на що я

здатна, бо я однаково нічого іншого вже не робитиму.

Але можу допомогти вам обміркувати ваш план. У чому там справа?

— Спочатку ви попереджаєте, що немає рації вам щось пропонувати, а потім питаєте, що саме я пропону. Я хочу, щоб ви допомогли мені не тільки обмір мій план, а й втілити його в життя.

— Спочатку я вас вислухаю, а тоді буде видно.

— Скажіть мені, чи ви чули, що у Венеції готуютьс до повстання?

— Відколи оголошено амністію, я тільки й чую, що про плани повстань та санфедистські змови. Але я ставлюся скептично до цього.

— Здебільшого до цих чуток так само ставлюсь і я. Але зараз я говорю про справжню серйозну організаці повстання проти австрійців у цілій провінції.

Дуже багато революційної молоді в Папській област таємно готується до переходу через кордон, щоб вийти на допомогу венеціанцям. І я чув від моїх приятелі у Романьї...

— Скажіть,— перебила його Джемма,— ви цілком довіряєте вашим приятелям?

— Цілком. Я знаю їх особисто і працював разом з ними.

— Очевидно, вони члени тієї організації, до якої ви належите? Вибачте за недовір'я, але я ніколи не буваю певна в точності інформацій, одержаних від підпільних організацій. Мені здається, що звичка...

— Хто вам сказав, що я належу до якоїсь організації? — різко перебив він її.

— Ніхто. Я сама догадалась.

— А! — Овід відкинувся на спинку стільця і сердит глянув на неї.— Ви завжди догадуєтесь про особист справи своїх знайомих? — спитав він трохи зго.

— Дуже часто. Я досить спостережлива і з своїх спостережень люблю робити висновки. Отже, будьте обережними зі мною, коли хочете щось приховати.

— Я не боюся, що ви щось знатимете, аби це не йшло далі. Сподіваюсь, ви не...

Вона підвела голову в напівображеному здиву.

— Ви могли б цього й не питати.

— Я певний, що стороннім ви не скажете, але члена партії...

— Партії потрібні факти, а не мої особисті здогад. Звичайно, я нікому про це не говорила.

— Дякую. Може, ви навіть догадалися, що це за організація?

— Сподіваюся — не ображайтесь за мою одвертість, ви ж самі почали розмову,—сподіваюся, що це не "Ножарі".

— Чому ви так сподіваєтесь?

— Тому, що ви гідні чогось кращого.

— Усі ми гідні чогось кращого. Це ваші слова, тільки навиворіт. А втім, я справді належу не до "Ножарі", до "Червоних поясів". Вони надійніші і серйозніше ставляться до справи* — Ви маєте на увазі вбивство?

— Між іншим, і це. Ножі теж дуже корисні, але тільки при добре організованій пропаганді. Тим-то мен й не подобаються "Ножарі". Вони вважають, що ніж розв'язує всі труднощі, і помиляються. Ножем можна зробити чимало, але не все.

— Невже ви думаєте, що ножем можна щось зоробити?

Він здивовано поглянув на неї.

— Звичайно,— говорила далі Джемма,— ножем можна усунути перешкоду, істотну для даного момент — якого-небудь розумного шпигуна або негідника-чиновника; але чи не створите таким чином ще гірші труднощі — це інше питання. Кожне нове вбивств тільки розбещує поліцію, а народ привчає до насильства і жорстокості.

— А що ж, по-вашому, буде, коли настане революція? Невже ви сподіваєтесь, що народу і тоді не доведеться звикати до насильства? Війна є війна.

— Так, але відкрита революція — інша річ. Це один з моментів у житті народу, і цей момент — цін, якою ми платимо за наше майбутнє. Без сумніву, відбуватимуться страшні речі — вони властиві кожній революції. Але це поодинокі факти — виняткові подробиці виняткового моменту. А жахлива безладна різанина може ввійти в звичку. Народ дивитиметься на неї як на звичайний випадок, і почуття священності людського життя притупиться. Я не довго була в Романьї, але й те, що я бачила, справило

таке враженн, ніби там насильство увійшло або входить у механічну звичку.

— Все-таки це краще, ніж механічна звичка до покірливост і послуху.

— Я не згодна. Всі механічні звички погані, рабськ, а ця, крім усього іншого, ще й виховує у людях жорстокість. Звичайно, якщо, по-вашому, мета роботи революціонера полягає в тому, щоб вирвати в уряду деякі поступки, то таємна організація і ніж повинні здаватися вам найкращими знаряддями боротьби: уряди цих країн нічого іншого так не бояться. Але коли ви, як і я, вважаєте, що перемогти уряд — це ще не мета, а засіб, що веде до мети, і що головна мета — змінити відносини між людьми,— ви змушені будете по-іншому братися до роботи.

Привчаючи люде зневажати кров, ви зменшуєте цінність людського життя.

— А цінність релігії?

— Я не розумію. Він посміхнувся.

— Ми з вами по-різному визначаємо корінь зла. Для вас він — в недооцінці людського життя.

— Вірніше — священності людського життя.

— Як хочете. Для мене головна причина наших злигоднів і помилок полягає в хворобі розуму, що на релігію.

— Ви маєте на увазі якусь певну релігію?

— О ні! Це питання зовнішніх симптомів. Сама хвороба проявляється в релігійному напрямку розуму, в настійній потребі створити фетиш,

обожнювати його, впасти ниць і поклонятися перед ним. Байдуже, чи це буде Ісус, чи Будда, чи священне дерево. Ви, звичайно, не згодні зі мною. Ви можете бути атеїстом, або агностиком, або ким хочете, але я відчую ваш релігійний темперамент за п'ять ярдів. Зрештою, даремн сперечатись про це. Та ви помиляєтесь, вважаюч, що я — один з тих, хто дивиться на вбивство лише як на засіб усунення негідників-чиновників. Кінець кінцем, для мене це засіб — і при тому найкра засіб — підірвати авторитет церкви, привчаючи народ дивитися на церковних агентів, як і на інших паразитів.

— І коли ви доб'єтесь цього, і коли ви розбудите дикого звіра, що спить у народі, і натравите його на церкву,— тоді...

— Тоді я найду справу, заради якої варто жити.

— Про цю справу ви говорили кілька днів тому?

— Так, про неї.

Вона затремтіла і відвернулась.

— Ви розчарувалися в мені? — запитав він, дивлячис на неї і посміхаючись.

— Ні, не це. Я... мені здається, я трохи боюсь вас.

За хвилину вона знову повернулась до нього і сказав звичайним діловим голосом:

— Це марна суперечка. Наші вихідні положення дуже відрізняються. Зі свого боку, я вірю в пропаганд, пропаганду і ще раз пропаганду і у відкриті по, коли воно можливе.

— Отже, повернемося до питання про мій план; він частково пов'язаний з пропагандою, а в основно з повстанням.

— Так?

— Як я вже казав вам, у Романьї є багато охочих пристати до венеціанців.

Ми ще не знаємо, коли саме вибухне повстання. Можливо, лише восени або взимк, але волонтери ' в Апеннінах мають бути озброєні і завжди готові до виступу. Я взявся таємно переправити для них у Папську область зброю та бойові припаси...

— Чекайте. Як можете ви спільно працювати з революціонерами Ломбардії і Венеції, коли всі вони прибічники нового папи? Вони стоять за ліберальні реформи і йдуть рука в руку з прогресивною частиною клерикалів. То як може такий непримиренний ворог церкви, як ви, бути з ними заодно?

Він знизав плечима.

— Що мені до того, що вони тішаться ганчір'яною

лялькою! Аби робили своє діло. Звичайно, вони виступлять під прапором папи.

Але раз це все-таки буде

повстання, то мені однаково. Кожний дрюк годиться

на собаку, і кожний бойовий заклик хороший, коли

ним можна підняти народ проти австрійців.

— Якої ж участі хочете ви від мене?

— Головне, допомогти мені переправити зброю чере кордон.

— Але як я можу це зробити?

— Саме ви й зробите це якнайкраще. Я хочу ку

пити зброю в Англії, але звідти її ніяк не можна ввезт ні в один з портів Папської області. Доведеться

Волонтер — доброволець.

привезти в Тоскану, а далі переправити через Апеннін.

— Тобто замість одного кордону перебиратися аж через два?

— Так, але іншого шляху немає. Не можна провезт контрабандою великий транспорт через неторговельни порт. Нам аби тільки перевезти зброю че Тоскану, а з папським кордоном я б уже якось управився. Мої товариші знають кожну стежку в гора; і в нас там багато схованок. Транспорт має йти морем до Ліворно, і тут головна перепона. Я не знаю тамтешніх контрабандистів, а ви, мабуть, знаєте.

— Дайте мені трохи подумати.

Джемма сперлась ліктем на коліна і схилила голов, підперши рукою підборіддя.

Через кілька хви вона глянула на Овода.

— Можливо, що тут я зможу вам трохи допомогт,— сказала вона.— Але перш ніж ми почнемо говорит далі, я хочу у вас щось спитати.

Можете ви мені дати слово, що ця справа не зв'язана з яким-небудь убивством або таємним насильством?

— Звичайно. Хіба я запропонував би вам узяти участь у справі, якій ви не співчуваєте?

— Коли вам треба дати остаточну відповідь?

— Часу зараз гаяти не можна, але я дам вам кільк днів подумати.

— Ви вільні в суботу ввечері?

— Чекайте... сьогодні четвер... так, вільний.

— То приходьте в суботу. Я все це добре обмірку і тоді вже скажу напевне.

У неділю Джемма послала до комітету флорентійсько філії партії Мадзіні заяву про те, що вона хоче взяти на себе одну політичну роботу і кілька місяців не зможе виконувати своїх звичайних обов'язків, за які вона досі відповідала перед організацією.

Це викликало у комітеті деякі здивування, але ніхт не заперечував. Джемму знали в партії вже кільк років як людину розсудливу, і всі розуміли, що коли синьора Болла зважилась на цей несподіваний вчинок, то, певно, має на те ґрунтовні підстави.

Мартіні вона одверто призналася, що збирається допомогти Оводові в одній "прикордонній роботі". Вона виговорила собі право сказати це своєму давньому другові, бо не хотіла, щоб між ними виникло якесь непорозуміння або неприємне почуття таємниц, їй здавалося, що вона повинна була дати йому цей доказ довір'я. Він не сказав їй ні слова. Але вона бачила, що новина боляче вразила його.

Вони сиділи в неї на терасі і дивилися поверх червоних дахів на Ф'єзоле. Після довгої мовчанки Мартіні підвівся і почав ходити по терасі, заклавши в кишені руки й насвистуючи. Це в нього завжди було ознакою хвилювання. Джемма мовчки дивилася на нього.

— Чезаре, вас непокоїть моя участь у цій справі,— промовила вона нарешті.— Мені шкода, що ви так засмутились, але я мушу робити так, як вважаю за справедливе.

— Мене непокоїть не сама справа,— похмуро відповів він. — Я нічого про неї не знаю, і, очевидно, там усе гаразд, раз ви згодні узяти в ній участь.

Але я не довіряю цій людині.

— Мені здається, ви не розумієте Овода. Я теж не розуміла, поки не взнала трохи краще. Може, він і не зовсім гарна людина, але далеко не така поган, як ви думаєте.

— Дуже можливо.

Мартіні; ще кілька хвилин ходив по терасі. Потім враз спинився коло Джемми.

— Джеммо, відмовтеся! Відмовтеся, поки не пізно! Він затягне вас у такі діла, що ви потім пожалієте.

— Чезаре,— лагідно промовила вона,— ви не думаєт над тим, що говорите!

Ніхто нікуди мене не затягає. Я зважилася на це по своїй волі і добре все обміркувала. Я знаю, у вас особиста неприязнь до Овода. Але ми зараз говоримо не про людину, а про політичну роботу.

— Джеммо, відмовтеся! Цей чоловік небезпечний, потайний, жорстокий, не зупиняється ні перед чим... і він кохає вас."

Вона жажнулася.

— Чезаре, які нісенітниці спадають вам на думку!

Він кохає вас,— повторив Мартіні.— Бережіть

ся його, Джеммо!

— Чезаре, любий, я не можу триматись віддалік од нього і не можу вам пояснити чому. Ми зв'язані з ним, але не по своїй волі.

— Коли ви зв'язані, то нема чого більш і говорит,— стомлено відповів Мартіні.

Він пішов, говорячи, що йому ніколи, і кілька годи блукав по брудних вулицях.

Світ цього вечора здавався йому дуже похмурим. Був у нього єдиний скарб, але ось з'явився цей хитрун і вкрав його.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

У середині лютого Овід поїхав до Ліворно. Джемма дала йому листа до ліберально настроєного молодог англійця, тамтешнього пароплавног агента, з яким вона і її чоловік були знайомі в Англії. Він кільк разів робив для флорентійських радикалів невеличк послуги: позичав гроші при несподіваних труд, дозволяв користуватись адресою своєї контор для партійного листування, але завжди через Джемму, як особистий її друг. Тим-то партія давала їй право використовувати цей діловий зв'язок, як вона вважала за потрібне. Чи згодиться він допомогти їм у даному разі —

це вже інше питання. Одно діло — попросити в доброго знайомого дозволу скористатися з його адреси для листів із Сіцилії або сховати в сейф деякі документи, а звернутися до нього в такій справі, як переправа контрабандою зброї для повстанн,— це вже інша річ. І Джемма мало сподівалася на успіх.

— Спробуйте,— сказала вона Ововоді,— але не дума, щоб із цього щось вийшло. Якби ви пішли до нього з моєю рекомендацією і попросили б позичит п'ятсот скуді, я певна, він одразу б дав вам їх, бо це надзвичайно щедра людина.

Він навіть міг би дати вам свій паспорт або переховати у себе в льоху втікач, але коли ви почнете розмову про рушниці, він, певно, подумає, що ми з вами божевільні.

— А може, він все-таки щось порадить або познайомит з кимсь із доброзичливих моряків,— відпові Овід.— В усякому разі, варто спробувати щастя.

1 С к у д і — італійська срібна монета.

Якось під кінець місяця він увійшов до її кабінету не так дбайливо вдягнений, як звичайно, і Джемма одразу побачила, що в нього добрі новини.

— А, нарешті! Я вже боялася, що з вами щось трапилос.

— Я вважав, що писати небезпечно, а приїхати раніш не міг.

— Ви тільки що приїхали?

— Так. Оце прямо з диліжанса. Забіг сказати, що все влаштовано.

— Невже Бейлі допоміг вам?

— Більше ніж допоміг. Він узяв на себе пакування, перевіз геть усе.

Рушниці будуть сховані в пакунк з крамом і безпосередньо перевезені з Англії.

Його компаньйон і приятель Вільямс згодився відправити транспорт із Саутгемптона, а Бейлі протягне його через митницю в Ліворно. Тому я так і затримався. Вільямс саме виїхав до Саутгемптона, і я провів його до Генуї.

— І дорогою ви обговорювали подробиці?

— Так, поки в мене не почалась морська хвороба, що аж говорити не міг.

— То з вас поганий моряк? — жваво спитала вона, пригадавши, як мучився Артур, коли батько її якось узяв їх покататися по морю.

— Дуже поганий, хоч я багато попоїздив морем. Але ми все ж устигли поговорити в Генуї, поки паропла навантажувався. Ви, звичайно, знаєте Вільямса? Дуже гарна людина, надійна й розумна. Такий самий і Бейлі. До того ж обидва вміють мовчати...

— Бейлі дуже ризикує, згоджуючись на таку справу.

— Я так і сказав йому, але він лише похмуро гляну на мене і відповів:

"А вам що до цього?" Іншої відповіді нічого було й сподіватися від нього. Коли б я зустрів його де-небудь у Тімбукту, я б підійшов до нього і сказав:

"Здрастуйте, англійцю!"

— Проте ніяк не розумію, як вони погодились! І особливо Вільямс.

— Він спочатку навідріз одмовився, але не з ляку, а тому, що вважав цю справу "неділовою". Та мені пощастило переконати його... А тепер я розкажу вам подробиці...

Коли Овід повернувся додому, сонце сідало, і квіт японської айви, які звисали з садової стіни, здавалися темними. Він зірвав декілька гілочок і поніс до кімнати. Коли він одчинив двері в кабінет, Зіта встала з стільця в кутку і побігла назустріч.

— Ох, Феліче, я думала, ти ніколи не прийдеш!

Першим його наміром було різко запитати, що

вона робила в його кабінеті, але, згадавши, що він не бачив її три тижні, простягнув руку і сказав досить холодно:

— Добрий вечір, Зіто! Як поживаєш?

Вона наблизилася обличчям як для поцілунку, та він пройшов мимо, ніби не помітивши цього жесту, і взяв вазу, щоб поставити квіти. В цю ж хвилину широко відчинилися двері, великий собака увірвався в кімнату і почав стрибати навколо Овода, гавкаючи і повискуючи від радості. Овід поклав квіти і погладив собаку.

— Шайтан, друже, як поживаєш, старий? Ось і я.

Дай лапу, як хороший собака.

Злий, похмурий вираз відбився на обличчі Зіти.

— Будемо обідати? — запитала вона холодно.—

Я замовила обід у мене; ти ж писав, що прибудеш
увечері.

Він швидко обернувся.

— Дуже шкодую; тобі не треба було чекати мене.

Я трохи приведу себе в порядок і знову піду. Може,
ти поставиш ці квіти у воду?

Коли він зайшов до їдальні Зіти, вона стояла біля дзеркала,
пришпилюючи одну з гілочок до плаття.

Вона, очевидно, вирішила бути веселою і підійшла до невеличкого
пучечком червоних бутонів.

— Ось бутоньєрка. Я приколю тобі.

За столом Овід з усієї сили намагався бути люб'язним і підтримував
веселу розмову. Зіта відповідала з променистою усмішкою. Її щира
радість з нагоди його повернення трохи збентежила його; він зник до
думки, що вона живе окремим від нього життям серед своїх друзів і
знайомих, настільки духовно споріднені з нею, що йому й на думку не
спало, ніби вона може за ним скучати. Тепер же очевидно, що вона
нудьгувала за ним, раз так зраділа.

— Кофе питимем на терасі,— сказала Зіта,— вечір дуже теплий.

— Добре. Я візьму твою гітару. Може, ти заспіває щось-небудь.

Вона почервоніла від щастя: Овід скептично ставивс до її музики і не часто просив її заспівати.

На терасі вздовж стіни була широка дерев'яна лав. Овід вибрав куток, звідки відкривався красивий вид на гори, Зіта сіла на виступ стіни, поставивши ноги на стільчик і притулившись до колони, яка підпирал навіс. Вона не цікавилась пейзажем, їй приєм було дивитись на Овода.

— Дай сигарету,— сказала вона,— не віриться, але я не курила відтоді, як ти поїхав.

— Прекрасна думка. Мені не вистачає тільки сигарет для повноти щастя.

Вона нахилилась вперед і серйозно глянула на нього.

— Ти справді щасливий?

Рухливі брови Овода піднялись.

— А чому б і ні? Я чудово пообідав, переді мною один з найпрекрасніших пейзажів Європи, скоро питим кофе і слухатиму угорську народну пісню. Ніщо не турбує моєї совісті і травлення. Чого ж ще ба?

— Я знаю, чого тобі ще хочеться.

— Чого?

— Ось,— вона простягла йому коробочку.

— Жарений мигдаль! Чому ж ти не сказала мені, поки я не закурив?
— сказав він з докором.

— Чому, дитинча таке! Ти можеш їсти і після сигарет. Та ось і кофе.

Овід пив кофе і їв мигдаль з важливою і зосереджено насолодою, ніби кіт, що хлебтав вершки.

— До чого приємно напитися пристойного кофе після тієї погані, яку дають у Ліворно,—задумливо сказав він.

— То краще залишайся завжди дома.

— Ні, я завтра від'їжджаю.

— Завтра? Чому? Куди?

— У різні місця, в справах.

Вони вирішили з Джеммою, що він мусить сам побуват в Апеннінах, щоб домовитися з контрабандистам прикордонних місцевостей відносно транспортування зброї.

Переходити через кордон Папської област було дуже небезпечно, але для успіху роботи необхідно.

— Вічно справи,— зітхнула Зіта і тихо спитала: — Ти надовго їдеш?

— Ні, на два або три тижні.

— Знову в тій справі? — запитала уривчасто вона.

— "Тій" справі?

— Тій, в якій ти завжди намагаєшся скрутити собі в'язи,— безконечна політика?

— Так, це до певної міри стосується політики.

Зіта відкинула сигарету.

— Ти обманюєш мене,— сказала вона,— тобі загрожу небезпека.

— Я направляюсь прямо в пекло,— відповів він лінив.— Може, в тебе там є друзі, і ти хочеш послати їм гілочку плюща? Проте нічого обривати його.

Вона розлючено обривала в'юнку зелень з колон і сердито жбурнула додолу пригорщу листя.

— Тобі загрожує небезпека,— повторила вона,— а ти навіть не хочеш відверто сказати! Ти думаєш, я ні для чого непридатна, тільки б жартувати і веселитис. Тебе можуть скоро повісити, а ти й не попросаєш зі мною. Вічно політика й політика,— вона мені вже набридла.

— Мені також,— сказав Овід, ліниво позіхаючи.— Давай поговорим про щось інше. Може, ти заспі?

— Добре. Дай гітару. Що заспівати?

— Баладу про втраченого коня. Вона якраз для твого голосу.

Зіта почала співати стару угорську баладу про чоловік, який спочатку втратив коня, потім дім, кохан і втішає себе тим, "що більше було втрачено на Могаському полі". Це була улюблена пісня Овода; дика й трагічна мелодія, гіркий стоїцизм ' приспіву впливали на нього сильніше, ніж найніжніша музика.

Зіті чудово співалось, і звуки виходили з її уст ясні і сильні, сповнені пристрасного бажання щастя. Зіта погано співала італійські і слов'янські пісні, ні ще гірше, але угорські народні пісні виконував прекрасно.

Стоїцизм— стійкість, мужність.

Овід слухав її з широко розплющеними очима і напіввідкритим ротом; Зіта ніколи ще так не співала. Коли вона проспівала останній рядок, її голос раптом затремтів.

Та байдуже! Було втрачено більше!

Вона обірвала пісню плачем і заховала обличчя в листі плюща.

— Зіто! — Овід підвівся, взяв гітару з її рук.—

Що трапилось?

Вона судорожно ридала, закривши обличчя руками. Овід торкнув її за плече.

— В чому справа, скажи? — запитав ласкаво.

— Облиш мене,— вона відсахнулася од нього, плачуч.— Облиш мене.

Він повернувся на своє місце і чекав, поки риданн не припинились. Раптом він відчув, що вона обняв його за ший і опустила на коліна поруч нього.

— Феліче, не їдь! Не їдь!

— Ми поговоримо про це пізніше,— сказав він, м'яко звільняючись від її обіймів.— Скажи мені, що тебе стурбувало? Тебе щось налякало?

Вона мовчки похитала головою.

— Я чимсь завдав тобі болю?

— Ні.— Вона звела руку до його горла.

— Ну так що?

— Тебе уб'ють,— нарешті прошепотіла вона.— Я чула, як один з тих людей, що до тебе приходять, говорив, ніби тобі загрожує небезпека, а коли я пита — ти тільки смієшся.

— Люба дитино,—сказав Овід після невеликої пауз,— у тебе перебільшені поняття про речі. Дуже можливо, що мене коли-небудь уб'ють — це природни кінець для революціонера. Але нема підстав вважат, що мене вб'ють саме тепер.

Я ризкую не біль ніж інші.

— Інші — яке мені діло до інших? Коли б ти коха мене, ти не від'їжджав би так, залишаючи мене саму. Я не сплю ночами, мучусь, чи ти не арештовани, а у сні мені здається, що тебе вбили. Ти про мене піклуєшся менше, ніж про того собаку!

Овід підвівся і повільно пройшов у протилежний кінець тераси. Він був зовсім не підготовлений до подібної сцени і не знав, що відповідати їй. Так, Джемма була права: він зав'язав такий вузол, що його дуже трудно буде розплутати.

— Сядьмо й поговоримо спокійно,— сказав він, повернувшис до неї.— Здається мені, ми не зрозуміли одне одного. Безумовно, я не сміявся б, якби знав, що ти серйозно схвильована. Поясни мені, що тебе непокоїт, і коли є якесь непорозуміння, ми вияснимо.

— Тут нічого в'ясняти. Я бачу, що я тобі байдужа.

— Моя дитино, будемо краще цілком відвертими одне з одним. Я завжди намагався бути чесним у наши взаєминах, і мені здається, я ніколи не обманю тебе відносно...

— О ні! Ти завжди був досить чесний, ти ніколи не приховував, що думаєш про мене як про вуличну жінку, що знала багато чоловіків до тебе.

— Досить, Зіто! Нічого подібного я ніколи не дума.

— Ти ніколи не кохав мене,— похмуро твердила вона.

— Так, ніколи не кохав. Вислухай же і постарайс не осуджувати мене.

— Хто сказав, що я осуджую тебе? Я."

— Зачекай. Я ось що хочу сказати. Я не вірю в умовні моральні кодекси і не поважаю їх. Для мене взаємини між чоловіком і жінкою є тільки питанням особистих почуттів.

— І грошей,— перервала вона різким коротким сміхом.

Він нахмурився і хвилину мовчав.

— Так, звичайно, це огидний бік питання. Але по

вір мені: коли б я помітив, що не подобаюсь тобі або

ти почуваєш відразу до мене, я ніколи не скористувався б своїми перевагами з твого становища, щоб

спонукати тебе бути зі мною. Я ніколи не поведився так з жодною жінкою в моєму житті і ніколи не брехав жінці відносно своїх почуттів до неї. Повір, що

я говорю правду. Овід зачекав хвилину, але вона не відповіла.

— Я думав,— вів він далі,— що коли чоловік самотні і відчуває потребу в присутності жінки і коли

І може найти жінку, яка подобається йому і якій він теж не противний, то він може з вдячністю і по-дружньому прийняти від жінки все, що вона може дати, не

вступаючи з нею в міцніший зв'язок. Я не вбачаю в цьому нічого поганого, якщо тільки не буде несправедливість, обману або образи з будь-якої сторони. Щодо твоїх взаємин з іншими чоловіками до нашої зустрічі,— то я про це не думав. Я тільки думав, що зв'язок буде приємним і необтяжливим для нас обох і що кожен з нас вільний розірвати його, як тільки він надокучить. Якщо я помилявся, якщо ти по-іншому дивишся на це, то... Він знову зупинився.

— То?..— прошепотіла вона, не дивлячись на нього.

— То я був несправедливий до тебе і дуже шкоду. Але я зробив це без наміру.

— "Дуже шкодую", "без наміру",— Феліче, чи ти залізний? Чи ти ніколи у своєму житті не кохав жінк і не бачиш, що я тебе кохаю?

Раптом щось затремтіло в ньому; так багато часу минуло з тих пір, як йому казали "я тебе кохаю". Зіта вмить схилилася й обняла його обома руками.

— Феліче, поїдемо зі мною! Поїдемо з цієї жахливо країни, від усіх цих людей і їхньої політики! Яке

нам діло до них? їдьмо, і ми будемо щасливі. Поїдьмо

в Південну Америку, де ти жив раніше.

Фізичний жах від спогадів допоміг Оводу опануват себе; він розвів її руки і міцно стиснув.

— Зіто, постарайся зрозуміти, що я скажу тобі. Я не кохаю тебе, і навіть коли б кохав, то не пішов би з тобою. У мене в Італії є справа, товариші.

— І ще хтось, кого ти любиш сильніше, ніж мен! — шалено закричала вона.— Ох, я б убила тебе! Не про товаришів ти думаєш! Я знаю, про кого!

— Тихіше! — сказав він спокійно.—Ти схвильован і уявляєш те, чого в дійсності нема.

— Ти думаєш, я говорю про синьйору Боллу? Мен не так легко обманути.

Ти розмовляєш з нею тільки про політику, ти кохаєш її не більше, ніж мене. Це кардинал!

Овід здригнувся, як від пострілу.

— Кардинал? — повторив машинально.

— Кардинал Монтанеллі, що проповідував тут восен. Думаєш, я не бачила твого обличчя, коли проїжджал його карета? Ти зробився білий, як оця хустинк. Та ти й тепер тремтиш, як лист, бо И згадала його ім'я.

— Ти не знаєш, про що говориш,— сказав він по

вільно і м'яко.— Я ненавиджу кардинала. Він мій люти ВОРОГ.

— Ворог чи ні, але ти любиш його більше за все

на світі. Подивись мені в очі і скажи, що це неправд, коли можеш.

Він одвернувся і став дивитися в сад. Вона дивилас на нього, жахаючись того, що наробила.

Було щось дивовижне у його мовчанні. Нарешті вона підкралась до нього, як налякана дитина, і бояз потягнула його за рукав.

Овід повернувся до неї.

— Це правда,— сказав він.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

— А хіба не можна зустрітися з ним де-небудь у горах? Брізігелла для мене небезпечна.

— Для вас у Романї небезпечна кожна п'ядь земл. Але саме тепер Брізігелла найнебезпечніша.

— Чому?

— Я вам зараз скажу. Сядьте так, щоб той чоловік у синій куртці не бачив вашого обличчя: його треба берегтися... Так, буря була жахлива. Я не пригадую, щоб виноградники мали коли-небудь такий жалюгідний вигляд.

Овід поклав руки на стіл і ліг на них головою, немою людина, знеможена втомою або хмелем. Небезпечною чоловік у синій куртці, швидко озирнувшись навколо, побачив лише двох селян, які за пляшкою вина розмовляли про врожай, та сонного горянина, що схилився головою на стіл. Для такого закутка, як Марраді, це видовище було дуже звичайне, і власник синьої куртки, очевидно, вирішив, що тут нічого цікавого не підслухає; він випив склянку вина і поплентався до другої кімнати. Там він сперся об прилаво і почав ліниво базікати з хазяїном, коли-не-коли поглядаючи куточком ока крізь відчинені двері на трьох людей, що сиділи біля столу. Селяни попивали вино й розмовляли місцевою говіркою про погоду, а Овід хропів, як людина, совість якої цілком спокійна.

Нарешті шпигун, певно, переконався, що тут нічого марнувати час, розплатився з хазяїном і, вийшовши

з шинку, пішов вузькою вулицею. Овід, позіхаючи й потягаючись, випростався і сонно протер очі рука сорочки.

— Пильно стежать,— сказав він, виймаючи з кишені складаний ніж, щоб відрізати собі шматок житнього хліба.— Дуже докучають вони вам останнім часом, Мікеле?

— Гіріїїе, ніж у серпні комарі. Від них ні хвилини спокою. Куди б не пішов, завжди коло тебе шпигун. Навіть у горах, куди вони раніше не наважувалися показуватися, тепер їх можна бачити по троє, по четвер, правда, Джіно? Тим-то ми й хочемо, щоб ви зуз Домінікіно в місті.

— Так, але чому в Брізігеллі? У прикордонному місті завжди повно шпигунів.

— Якраз у Брізігеллі тепер дуже зручно. Там не протовпишся від богомольців, що сунуть з усіх кін країни.

— Та хіба ж це по дорозі до святих місць?

— Вона недалеко від шляху на Рим, і багато богомольці із сходу роблять круг, щоб помолитися у Брі.

— Я н-н-не з-з-знав, що у Брізігеллі є щось особлив.

— Там є кардинал. Пригадуєте, він у грудні їздив до Флоренції? Це той самий кардинал Монтанеллі. Кажуть, він мав там великий успіх.

— Можливо. Я не ходжу слухати проповіді.

— Про нього йде слава, як про святого.

— Чим же це він здобув її?

— Не знаю. Можливо, тим, що він усе роздає бідним і живе, немов парафіяльний піп, на якихось чотириста-п'ятсот скуді в рік.

— Але це ще не все,— додав Джіно.— Він не тільки роздає свої гроші, а все життя дбає про бідних та хворих і з ранку до ночі вислуховує всякі скарги. Я люблю попів не більше, як ти, Мікеле, але монсинь-йор Монтанеллі зовсім не такий, як інші кардинали.

— Звичайно, це швидше навіжений, ніж шахрай,— відповів Мікеле.— В усякому разі, народ безмежно захоплений ним, і оце тепер богомольці взяли собі звичай робити отакий гак, щоб тільки попросити в нього

благословення. Домінікіно хоче відповідно переодягтис і піти туди з кошиком дешевих хрестів та чоток.

Народ охоче купує ці дрібнички і просить кардинал торкнутись їх, а потім їх чіпляють на шию ді від наврочливого ока.

— Чекайте. А як же мені піти? Хіба богомольцем? Це вбрання дуже зручне, але недобре мені показуватис у Брізігеллі в такому самому вигляді, що й тут.

Бо коли б мене арештували, це б вам пошкодило.

— Вас не арештують. У нас є для вас чудове вбрання і навіть паспорт.

— Яке?

— Старого іспанського богомольця, розбійника із Сієрри, що потім покаявся. Торік він захворів в Ан-коні, і один з наших узяв його з милості до себе на торговельне судно й висадив у Венеції, де в старого були друзі. Щоб чимсь віддячити, він залишив нам свої документи. Вони тепер саме здадуться нам.

— По-к-к-каянний розбійник? А як у нього з поліцією?

— О, з цим усе гаразд. Кілька років тому він відбу свій строк на каторзі, а потім ходив до Єрусалим та по всяких святих місцях, щоб спасти свою душу. Він помилково вбив свого сина замість когось іншого і в пориві каяття сам віддався в руки поліції.

— Він зовсім старий?

— Так, але цьому можна зарадити, почепивши сив бороду й парик, а всі інші його прикмети дуже схожі з вашими. Він старий солдат, кривий

та з шрамою на обличчі, як і в вас. До того ж він теж іспанець, і коли часом зустрінете іспанських богомольців, то зможете з ними побалакати.

— А де ж я зустрінуся з Домінікіно?

— Ви пристанете до богомольців на перехресті, яке ми вам покажемо на карті, і скажете, що заблукали в горах. Потім підете з ними до міста на ба майдан, що проти палацу кардинала.

— Святий, а живе в палаці!

— Він живе в одному його крилі, а решту віддав під лікарню. Отже, ви з усіма почекаєте, поки кардинал вийде і дасть вам своє благословення. Тоді до підійде до вас з кошиком і питає: "Ви, певн, богомолець, отче?", а ви відповісте: "Я нещасний грішник". Потім він поставить на землю свій кошик і витре лице рукавом, а ви дасте йому шість сольдо за чотки.

— А тоді, звичайно, він скаже, де нам можна поговорит?

— Так. Поки народ буде лупати очима на кардинала, він матиме вдосталь часу, щоб призначити вам побачення. Такий наш план. Але коли він вам не до вподоби, ми дамо знати Домінікіно і надумаємо щось інше.

— Ні, все гаразд. Тільки дивіться, щоб борода й парик були схожі на справжнє волосся.

— Ви, певно, богомолець, отче?

Овід, що сидів на приступках єпископського палацу, глянув з-під свого сплутаного сивого волосся і хрипким тремтячим голосом, з помітним іспанським акцентом, вимовив пароль. Домінікіно скинув з плече ремінь і поставив на приступку свій кошик з чоткам і хрестиками. Селяни й богомольці, що сиділи на сходах і товпились на базарному майдані, не звертали на них ніякої уваги, але з обачності вони все ж перекидались

окремими фразами. Домінікіно говорив місцевою говіркою, а Овід ламаною італійською мовою, пересипаною іспанськими словами.

— Його преосвященство! Іде його преосвященств! — кричав народ коло дверей.— Відступіться!

Його преосвященство йде!

Обидва підвелись.

— От, нате, отче,— сказав Домінікіно, поклавши

в руку Оводові загорнутий у папір образок.— Візьміть

це і, коли будете в Римі, помоліться за мене.

Овід, засунувши образок за пазуху, обернувся, щоб глянути на людину в ліловій мантії і малиновій шапочці, яка стояла на верхній приступці і благословлял народ.

Монтанеллі повагом рушив униз по сходах, а люд товпились навколо нього, цілючи йому руки. Багат хто ставав навколішки і притулявся устами до подолу його ряс.

— Мир вам,! діти мої!

Почувши цей чистий срібний голос, Овід схилив голову так низько, що пасмо сивого волосся впало

йому на лице. Побачивши, як тремтить у нього в рука посох, Домінікіно подумав: "Ну й комедіант". Якась жінка, що стояла коло них, нахилилась і взя на руки свою дитину.

— Ходімо, Чекко,— промовила вона,— його пре

освященство благословить тебе, як благословляв дітей

господь.

Овід ступив крок наперед і раптом спинився. Яка мука! Усі ці чужі — богомольці й горяни — можуть підходити до нього і говорити з ним, і він гладить по головах їхніх дітей. Може, він зараз скаже цьому хлопчикові "carino", як говорив колись...

Овід знов сів на сходах і відвернувся, щоб нічого не бачити. Якби він міг забитися десь у куток, затулит вуха, щоб не чути цього голосу! Ні, цього не в силі витримати людське серце! Бути так близько, так близько, що треба лише простягти пальці, щоб торк любої руки.

— Може, ви зайдете до мене, друже мій? — спитав

м'який голос— Здається, ви змерзли.

У Овода спинилося серце. З хвилину він нічого не почував, крім болісного тиску крові, яка, здавалос, от-от розірве йому груди. Потім вона відлинул, вогнем і болем проймаючи все тіло, і Овід глянув угору. У глибоких серйозних очах, що дивилися на нього, раптом засвітилася ніжність і глибокий жаль, коли вони побачили його лице.

— Одступіться трохи, друзі,— сказав Монтанеллі,

звертаючись до юрби.— Я хочу з ним поговорити.

Юрба, перешіптуючись, подалась назад, і Овід, що сидів нерухомо, зціпивши зуби і втупивши очі в земл, відчув у себе на плечі ніжний дотик руки Мон.

— У вас якесь тяжке горе? Чи не можу я вам до
помогти?

Овід мовчки покрутив головою.

— Ви, певно, богомолець?

— Я нещасний грішник.

Випадковий збіг слів Монтанеллі з умовним запитання Домінікіно був соломинкою, за яку у відчаї вхопився Овід. Він відповів цілком машинально. Він весь тремтів під дотиком ласкавої руки, що пекла йому плече.

Кардинал ще нижче нахилився до нього.

— Може, ви хочете поговорити зі мною віч-на-віч?

Коли я можу вам чимсь допомогти...

Цього разу Овід глянув прямо у вічі Монтанеллі. Він уже майже опанував себе.

— Це ні до чого,— сказав він.— Мені вже ніщо
не допоможе.

Із натовпу виступив поліцей.

— Вибачте, ваше преосвященство., Старий, здається, не сповна розуму.

Він, правда, цілком нешкідливи, і документи його в порядку, тож ми не звертаємо на нього уваги. Він був на каторзі за тяжкий злочин, а тепер спокутує його.

— Тяжкий злочин,— повторив Овід, повільно хитаюч головою.

— Дякую, капітане. Будь ласка, відійдіть трохи. Друже мій, коли людина щиро кається, їй не слід втрачат надію. Зайдіть до мене сьогодні ввечері.

— Хіба його преосвященство прийме чоловіка, винног у смерті власного сина?

Питання звучало майже визивно, і Монтанеллі здригнувся і зіщулився, немов під поривом холодного вітру.

— Воронь боже, щоб я осудив вас! — промовив він

урочисто.— Перед господом усі ми грішні, і наша праведність подібна до брудного лахміття. Якщо ви прийде до мене, я прийму вас так, як благаю його прийняти мене, коли прийде мій час.

Несподіваним палким рухом Овід простяг уперед руки.

— Слухайте! — вигукнув він.— І слухайте ви, християн! Якщо чоловік убив свого єдиного сина, сина,

який любив його й вірив йому, який був плоттю від

плоті його і кісткою від його кістки, якщо він брехне й обманом загнав його в пащу смерті — чи є для

такого чоловіка якась надія на землі або на небі?

Я покаявся в своєму гріху перед богом і людьми і відбу кару, яку люди наклали на мене, і вони пустили

мене на волю. Та коли ж господь скаже "досить"?

Яке благословення зніме прокляття з моєї душі?

Серед мертвої тиші люди дивились на Монтанеллі і бачили, як підіймається і опускається хрест у нього на грудях. Він підвів очі й благословив людей трем рукою.

— Господь милостивий,— промовив він.— Покла

діть свій тягар до його престолу, бо в письмі святому

казано: "Серця розбитого й засмученого не цурайся". Кардинал повернувся й пішов через майдан, раз у раз спиняючись, щоб вислухати когось або взяти на руки дитину.

Увечері Овід пішов на таємні збори за адресою, написаною на папірці, в якому був загорнутий даний йому образок. Це була квартира місцевого лікаря, активного члена організації. Змовники вже зібрались, і захоплення, з яким вони зустріли Овода, дало йому зайвий доказ його популярності як проводиря.

— Ми дуже раді вас бачити,— привітав його господа,— але радітимемо ще більше, коли ви поїдете. Ваш план надзвичайно ризикований, і я особисто прот нього. Ви певні, що ніхто з поліцейських собак не помітив" вас сьогодні на майдані?

— Ні, вони мене добре примітили, але не впізнав. Домінікіно чудово влаштував справу. Але де він? Я його чогось не бачу.

— Він ще не прийшов. То, кажете, все обійшлося гаразд? Кардинал дав вам своє благословення?

— Що там благословення? Це дрібниця,—сказав Домінікіно, входячи в кімнату.— Слухайте, Ріварес, ви начинені всякими несподіванками, немов різдвяни пиріг. Якими ще талантами збираєтесь ви нас здивувати?

— А що таке? — ліниво спитав Овід. Він сидів на софі і кутив сигару. Був усе ще в одязі прочанина, але сиву бороду й парик вже зняв і поклав біля себе.

— Я ніяк не сподівався, що з вас такий чудовий актор. Такої прекрасної гри мені ніколи ще не доводилося бачити. Ви зворушили його преосвященство до сліз.

— Як це? Ану, Ріварес, розкажіть.

Овід знизав плечима. Він був мовчазний, і інші, бачачи, що з нього нічого не витягнеш, звернулися до Домінікіно. Коли той розповів про сцену на майдані, якийсь молодий робітник, що не сміявся разом з усім, промовив різким тоном:

— Звичайно, це дуже дотепно, але я не бачу, щоб з усієї цієї комедії хтось мав користь.

— Для мене користь у тому,—обізвався Овід,—

що тепер я можу ходити, куди мені заманеться, і робити все, що захочу, і ні старому, ні малому й на думку не спаде у чомусь мене запідозрити. Цю подію завтра вже знатиме все місто, і коли я зустріню шпигун, він тільки подумає:

"Це божевільний Дієго, що каявся у своїх гріхах на базарному майдані". А це неабищо!

— Так, я розумію. Але краще б ви добилися цього якось інакше, не обманюючи кардинала. Він занадто хороша людина, щоб з ним отаке робити.

— Мені й самому здавалося, що він досить порядн людина,— ліниво погодився Овід.

— Дурниці, Сандро. Нам тут кардинали зовсім не потрібні,— сказав Домінікіно.— І коли б Монтанеллі прийняв запропоновану йому посаду в Римі, Ріварес не дурив би його.

— Він не поїхав до Рима тому, що не хотів кидати свою роботу тут.

— Швидше боявся, щоб його там не отруїли агент Ламбруччіні, Вони таки гострили на нього зуби. Коли кардинал, а особливо такий, як Монтанеллі, волі лишатись у якійсь богом забутій дірі, то всі ми знаємо, що це значить. Правда ж, Ріварес?

Овід пускав кільця диму.

— М-м-може, тут усе в "р-р-розбитому й засмученом серці",— зауважив він, відхиляючи назад голов, щоб краще бачити дим.— Ну, а тепер давайте по про діло.

Вони почали докладно обговорювати різні плани, як переправити й сховати зброю.

Овід слухав з пильно увагою і коли-не-коли робив гострі зауваження з приводу неточного повідомлення або необачної пропозиці. Коли кожен

висловив свою думку, він зробив кілька практичних пропозицій, і майже всі вони були одногосно прийняті. На цьому засідання скінчилос. Вони вирішили, що поки Овід не вернеться щаслив до Тоскани, пізніх зборів, які можуть притягти увагу поліції, треба уникати. Після десятої години всі розійшлись, і, крім господаря, в домі лишились тільки Овід та Домінікіно, щоб утрюх обміркувати деякі подробиц. Після довгої й палкої суперечки Домінікіно глянув на годинник.

— Пів на дванадцятю. Більше лишатися не можна,

а то нас побачить нічний дозорець.

— Коли він робить обхід? — спитав Овід.

— Приблизно о дванадцятій. Але під час його обход я хотів би вже бути вдома. На добраніч, Джіордані. Ріварес, ходім разом?

— Ні, безпечніше йти нарізно. То ми ще побачимос?

— Так, біля Кастель-Болоньезе. Я ще не знаю, в якому буду одязі, але ж пароль вам відомий. Ви зав вирушаєте?

Овід, стоячи перед дзеркалом, дбайливо прилаштува бороду й парик.

— Так, завтра вранці разом з богомольцями. Другог дня я захворію і лишусь у пастушій хаті, а по

тім піду навпростець через гори і, мабуть, буду там

раніш од вас. На добраніч.

На соборній дзвіниці пробило дванадцять, коли Овід зазирнув у велику клуню, де розташувалися на ніч богомольці. На долівці покотом лежали незграбні постаті, чулося хропіння, повітря було нестерпно важке. Він одсахнувся, злегка здригнувшись від огиди. Тут однаково не заснеш. Краще піти пошукати якусь копицю сіна, де принаймні буде чисто й спокійно.

Ніч видалась напрочуд гарна. На небі сяяв повний місяць. Овід навмання блукав по вулицях, з сумом пригадуючи вранішню сцену. І навіщо він згодився на пропозицію Домінікіно зустрітись у Брізігеллі? Якби він одразу заявив, що цей план небезпечний, вони вибрал б якийсь інше місце, і тоді і він, і Монтанеллі уникли б цієї жахливої комедії.

Як padre змінився! А голос лишився той самий, як у давні, минулі дні, коли він називав його "carino".

На другому кінці вулиці замигтів ліхтар нічного дозорця, і Овід звернув у вузький покручений завуло. Пройшовши трохи, він опинився на соборному майдані, недалеко від лівого крила єпископського палац. На майдані, залитому місячним світлом, не видн було ні душі. Але бічні двері стояли напівпричинені. Очевидно, причетник забув їх замкнути. Звичайно, в таку пізню пору там нікого немає. Можна ввійти і виспатись на одній із лавок. Там, напевне, краще, ніж у задушній клуні. А вранці непомітно вислизнути ще до приходу причетника. А коли б його навіть хто й застав у соборі, то навряд чи здивувався б: божевільний Дієго молився десь у кутку, і його там зачинили на ніч.

Він з хвилину постояв біля дверей, прислухаючись, і ввійшов у церкву нечутним кроком, що й досі був властивий йому, незважаючи на криву ногу. Крізь вікна лилося місячне світло, лягаючи широкими смугам на мармурову підлогу. У олтарі було ясно, мов удень. Коло приступок стояв на колінах кардинал Монтанеллі, з непокритою головою і складеними мо руками.

Овід сховався в тінь. Чи не краще непомітно вийт, поки Монтанеллі не бачив його? Безперечно, це було б найрозумніше і, можливо, найчесніше. А що, коли підійти трохи ближче і ще раз глянути в обличч padre тепер, коли немає натовпу і не треба вже грати, як уранці, огидну комедію? Може, це в нього остання нагода. Padre не помітить його, він підкрадеться тихо-тихо і гляне — тільки раз. А потім повер до свого діла.

Тримаючись у тіні колон, він нечутно наблизився до олтаря і спинився коло бокового входу. Тінь від єпископського трону була досить широка, щоб укрити його.

Він присів там, затамувавши подих.

— Мій бідний хлопчику! Боже! Мій бідний хлопчик!

Уривчасте шепотіння було сповнене такого безмежног відчаю, що Овід мимоволі здригнувся. Почулос важке, надривне ридання без сліз, і Монтанеллі заломив руки, немов від фізичного болю.

Овід ніколи не думав, що padre так страждає. Як часто він казав собі з гіркою певністю: "Нічого турбуватис. Рана давно вже загоїлась". І тепер, через стільки років, він бачить її відкритою, і з неї ще й дос тече кров. А як легко було б її зараз вигоїти. Йому треба лише ступити наперед, простягти руки й сказат: "Padre, це я". І у Джемми теж пасма сивого волосс. Якби він міг простити! Якби міг витруїти з пам'яті минуле, що так глибоко врізалося в неї,— матроса, і Цукрові плантації, і цирк! Немає гіршої муки, коли бажаєш простити, прагнеш простити і знаєш, що це безнадійно, що ти не можеш, не смієш простити!

Нарешті Монтанеллі встав, перехрестився й пішов

від олтаря. Овід ще глибше заховався в тінь, тремтяч від страху, що той його побачить, що його може

зрадити навіть стукотіння власного серця. Але одраз ж зітхнув з полегкістю.

Монтанеллі пройшов мимо

нього так близько, що зачепив йому щоку своєю ліловою рясою, пройшов і не побачив його. Не побачи... Що ж він зробив? Це була в нього остання нагод, єдина мить, і він пропустив її. Він схопився і вийшов на світло.

— Padre!

Звук власного голосу, що пролунав і завмер під склепінням, пройняв його якимсь незбагненим жахом. Він знов відійшов у тінь. Монтанеллі стояв нерухом біля колони, прислухаючись, з широко розкритим очима, повними смертельного страху.

Чи довго панувала тиша, Овід не міг би сказати. Може, мить, може, цілу вічність.

Але раптом отямився. Монтанелл захитався, мов падаючи, і уста його безмовно заво.

— Артуре! — долинув, нарешті, тихий шепіт.—

Так, вода глибока...

Овід ступив крок уперед.

— Вибачте, ваше преосвященство. Я думав, це хтось із священників.

— А, це богомолець.— Монтанеллі враз опанував себе, хоч з мерехтіння сапфіра в нього на пальці Овід бачив, що він ще тремтить.— Вам щось треба, друже? Уже пізно, і собор на ніч замикається.

— Вибачте, ваше преосвященство, коли я завинив. Я побачив, що двері відчинені, і зайшов помолитися. Потім, помітивши вас, думав, що це якийсь священик на молитві, і почекав, щоб попросити висвятити мені оце.

Він простяг олов'яний хрестик, що йому дав Домі-нікіно. Монтанеллі взяв його і, вернувшись до олтар, поклав його на хвилину на престол.

— Візьміть, сину мій,— сказав він,— і нехай буде

з вами спокій, бо Господь сповнений доброти і милосерд. Ідіть до Рима і попросіть благословення в його

заступника, святого отця. Мир вам!

Овід, схиливши голову, прийняв благословення і повільно рушив до виходу.

— Чекайте,— гукнув Монтанеллі.

Він стояв, спершись однією рукою на огорожу пере олтарем.

— Коли ви приймете в Римі святе причастя,— про

мовив він,— помоліться за людину, що томиться в глибокі тузі, на чій душі тяжить десниця господня.

В його голосі бриніли сльози, і рішучість Овода

на мить похитнулася. Ще хвилина, і він би зрадив себе. Але раптом спогад про цирк виринув у його пам'яті.

— Хто я такий, щоб він почув мою молитву? Як

би я міг, як ваше преосвященство, принести в дар до

престолу господнього святе життя, душу, чисту від

плям і таємних гріхів...

Монтанеллі різко одвернувся.

— Я можу принести до престолу господнього лише

розбите серце,— промовив він.

Через кілька днів Овід повернувся до Флоренції диліжансом, що йшов з Пістойї.

Він одразу ж пішов до Джемми, але не застав її. Лишивши записку, що буде у неї вранці, він рушив додому, щиро сподіваючись, що на цей раз Зіта не займе його кабінету. її ревнівні докори впливали йому на нерви, як дзижчанн бормашины у зубного лікаря.

— Добрий вечір, Біанко,— привітався він до служниц, відчиняючи двері.— Madame Рені тут не була сьогодні?

— Madame Рені? Хіба вона повернулася, синьйоре?

— Що ви "хочете сказати? — запитав він і, нахмуривш брови, зупинився на порозі.

— Вона, виїхала дуже несподівано вслід за вами залишила всі речі.

Навіть не сказала, куди їде.

— Услід за мною? Два тижні тому?

— Так, синьйоре, того ж дня, і речі її лежать в

цілковитому безладді, всі сусіди про це балакають.

Він повернувся назад, не промовивши й слова, і направився по доріжці до будинку, де жила Зіта.

Ніщо не змінилось в її кімнаті: всі його подарунки лежали на своїх звичайних місцях, ніде не було ані листа, ані маленької записочки.

— Пане,— сказала Біанка, просовуючи в двері

голову,— тут якась стара жінка...

Він сердито повернувся.

— Що ви хочете? Чого ви ходите слідом за мною?

— Якась стара жінка хоче бачити вас.

— Чого їй треба? Скажіть, що я не можу прийнят її, мені ніколи.

— Вона щовечора приходить сюди з часу вашого від'їзду і завжди питає вас, коли ви повернетесь.

— Запитайте, в чому там справа. Або ні, я сам прийду.

Стара чекала його біля входу в прихожу. Вона була бідно одягнена, з смуглявим і зморшкуватим обличчям, в яскравому кольоровому шарфі. Коли він ввійшов, жінка підвелась і глянула на нього блискучими чорними очима.

— То це ви кривий пан,— сказала вона, причеплив оглядаючи його з ніг до голови.— Я прийшла з дорученням од Зіти Рені.

Овід одчинив двері в кабінет, пропустив стару і, зайшовши, щільно зачинив їх, щоб Біанка не підслу.

— Прошу, сідайте. А тепер скажіть, хто ви.

— Не ваше діло, хто я. Я прийшла сказати, що Зіта Рені пішла від вас з моїм сином.

— З... вашим... сином?

— Так, пане. Якщо ви маєте коханку і не знаєте, як вдержати її, то нічого ображатися, коли хтось інший забере її. У мого сина тече в жилах кров, а не вода з молоком. Він син циганського народу.

— А, ви цигани! Зіта повернулась до свого народу?

Вона глянула на нього із здивованим презирством.

Таки правда, що в цих християн не вистачає мужності навіть розсердитись, коли їх ображають.

— З якої глини ви зліплені, щоб вона залишилася

з вами? Наші жінки іноді віддаються вам чи то з-за

дівочих примх, чи то з-за грошей; але врешті-решт

циганська кров дається взнаки, і вони повертаються

до свого народу.

Обличчя Овода лишалось холодним і спокійним.

— Вона пішла з циганським табором чи тільки

з вашим сином?

Жінка розсміялась.

— Чи не думаєте ви догнати її і спробувати повернути до себе? Дуже пізно, пане; треба було думати раніше.

— Ні, я тільки хотів знати правду, коли ви мені її

скажете.

Вона знизала плечима; не варто було лаяти люди

ну, яка сприймала це так поблажливо. — Правда — ось яка: вона зустріла мого сина на дорозі в той день, як ви залишили її, і заговорила до нього циганською мовою... І коли він побачив, що вона, незважаючи на розкішне плаття, з нашого племен, він закохався у її вродливе личко, як наш мужчин може закохатись, і привів її до нашого табору.

Вона розказала нам про всі свої злигодні і плакала й ридала так, що серця дівчат розривалися від жалю. Ми влаштували її так добре, як

могли, і вона скинула своє багате плаття і одяглась, як одягаються наші дівчата, і погодилась жити з моїм сином, як жінка з чоловіком. Він не скаже їй: "Я не кохаю тебе" і "У мене інші справи". Коли дівчина молода, їй потрібне чоловік. А що ви за мужчина, як не можете по дівчину, коли вона обнімає вас.

— Ви сказали,—перервав він,—що прийшли з доручення від неї.

— Так, я навмисне залишилась, коли табір пішов, щоб передати вам. Вона сказала, що їй набридли ваші люди, в яких тече холодна кров, і що вона хоче повернутис до свого народу і бути вільною. "Скажи йому,— говорила вона,— що я жінка і любила його, ось чому я більше не хочу бути його наложницею". Дівчина зробила правильно, що пішла. Це нічого, що дівчата заробляють гроші своєю красою; для цього й краса дана; але циганська дівчина не може любити чоловіка з вашого племені.

Овід підвівся.

— Оце й усе її доручення? Передайте, будь ласк, їй, що вона вчинила правильно і я сподіваюся, що

вона буде щасливою. Я все сказав. На добраніч!

Він стояв нерухомо, поки зачинилася садова хвіртка, потім сів, закривши лице руками.

Ще один ляпас! Невже йому не залишать ні крихт колишньої гордості, жодного сліду колишньої самоповаги? Адже він переніс усі страждання, які тільки може витримати людина! Найпотаємнішу частину його серця кинули в багно, і перехожі топтали її ногами; в його душі не було й куточка, якого не затаврувал б презирством, де не лишилось би страшного сліду знуцання. І тепер оця циганка, яку він підібрав на великій дорозі, взяла батіг, щоб нанести йому нови удар!

За дверима заскавчав Шайтан. Овід впустив собак. Шайтан кинувся до свого хазяїна, як завжди, виявляюч бурхливу радість, але, зрозумівши, що не все гаразд, ліг на килимі біля нього і уткнувся холодни носом у байдужу руку.

Через годину до .вхідних дверей підійшла Джемма. На її стукіт ніхто не вийшов.

Біанка, скориставшис з того, що Овід не буде обідати, побігла до су куховарки. Вона забула зачинити двері і лишил в коридорі світло. Трохи почекавши, Джемма вирішила ввійти й подивитися, чи дома Овід; їй треба було передати йому важливі вісті од Бейлі. Вона постукал у двері кабінету, і Овід відповів:

— Можете йти, Біанко. Мені нічого не треба.

Джемма тихенько відчинила двері. У кімнаті було

зовсім темно, але лампа, що горіла в коридорі, кинул довгу смугу світла, і вона побачила Овода. Він сидів на самоті, з похиленою на груди головою, а біля його ніг спав пес.

— Це я,— промовила вона.

Він зірвався з місця.

— Джеммо! Джеммо! Як я хотів вас бачити!

Перш ніж вона встигла заговорити, він упав на колін до її ніг, заховавши голову в складках її плаття. Усе тіло його судорожно здригалось, і це-було гірше від сліз.

Джемма не ворухнулась. Вона нічим не могла допомогт йому, нічим! Це було найтяжче. Вона мусить отак стояти й мовчки дивитися на нього... Вона, що віддала б життя, аби він не страждав. Якби вона могл схилитися до нього, обняти, пригорнути до серця, захистити своїм тілом від усіх незгод! Тоді він знов став би для неї колишнім Артуром, тоді б зникли всі тіні і засяяв би день.

Та ні, ні! Хіба він зможе коли-небудь забути? Хіба це не вона штовхнула його в пекло своєю власною рукою?

Слушний момент проминув. Овід хапливо підвівся і сів до столу, прикривши рукою очі; він кусав губи, немов хотів прокусити їх наскрізь. Потім глянув на неї і спокійно сказав:

— Здається, я вас налякав.

Вона простягла до нього обидві руки.

— Друзе,— промовила вона,— хіба ми не досить ще розуміємо одне одного, щоб ви могли мені трохи довіряти? Розкажіть мені, що з вами? — Так, особиста турбота. Нащо вам себе непокоїт нею?

— Слухайте,— сказала вона, взявши його руку в свої, щоб стримати судорожне її тремтіння,— я нікол не зважусь на те, на що не маю права. Але раз ви самі, з власної волі, довірили мені так багато, то довірт ще трохи, немовби своїй сестрі. Носіть маску на обличчі, коли це дає вам полегкістг, але ради себе самого скиньте її з своєї душі!

Він ще нижче похилив голову.

— Будьте терпеливі зі мною,— відповів він.— Бою

ся, що з мене поганий брат. Якби ви тільки знали...

Я мало не збожеволів за цей тиждень. Це було знов,

як у Південній Америці... Не знаю чому, диявол знов оволодів мною...

Він змовк.

— Чи не можна й мені розділити ваші страждання? — прошепотіла вона.

Він схилив голову їй на руку.— Тяжка рука господня!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Дальші п'ять тижнів проминули для Джемми й Овода у вихорі хвилювань та напруженої роботи, і в них не вистачало часу й енергії, щоб думати про свої особисті справи. Коли зброя була щасливо переправлена в Папську область, лишилося ще важче й небезпечніше завдання. Треба було непомітно перевезти її з таємних схованок у гірські печерах та ярах до місцевих центрів, а звідти вже розподілити по селах. Уся місцевість аж кишіла шпигунами, і Домінікіно, якому Овід доручив цю справу, послав до Флоренції гінця, прохаючи або допомогти йому, або дати більше часу.

Овід наполягав, щоб робота була закінчена в середині червня, але через те, що перевозити важкий вантаж поганими шляхами було нелегкою роботою та ще й доводилося весь час ховатися від цікавих очей, Домінікіно впав у розпач. "Я опинився між Сціялою і Харібдою, — писав він. — Не можу поспішат, боюсь, що все викриється, і не маю права баритися, бо треба управитися вчасно. Або негайно дайте мені гарного помічника, або повідомте венеціанців, що ми будемо готові не раніш, як на початку липня".

Овід приніс листа Джеммі і, поки вона читала його, сидів насупившись і гладив проти шерсті кота.

1 Сцілла й Харібда —у грецькій міфології дві скелі на протилежних берегах протоки між Сіцдлією і Італією; вони сходилис щоразу, коли щось живе потрапляло між них. Переносно — безвихідне становище.

— От біда,— сказала вона.— Навряд чи ми зможем затримати венеціанців на три тижні.

— Звичайно, ні. Це ж абсурд. Домінікіно слід було б зрозуміти це. Ми мусимо слухати венеціанців, а не вони нас.

— Домінікіно не винен. Він, очевидно, робить, що в його силі, але не можна вимагати від нього неможливого.

— Звичайно, справа не в Домінікіно, а в тому, що працює один, а не двоє.

Треба, щоб один вартував коло сховища, а другий наглядав за перевозом. Він має рацію. Треба послати йому енергійного поміч.

— Але де його взяти? У Флоренції немає кого послат.

— Тоді я поїду сам.

Джемма відкинулася на спинку стільця і, злегка нахмурившись, глянула на нього.

— Ні, це неможливо. Занадто небезпечно.

— І все ж, коли іншого виходу не знайдемо, доведетьс їхати.

— Тож треба його знайти. Вам ні в якому разі не можна знов там показуватись.

У кутках його рота лягла вперта складка.

— Не р-р-розумію чому.

— Якщо хвилинку спокійно подумаєте, то зрозумієт. Минуло пише п'ять тижнів, як ви вернулися звідти, а поліція напевне зацікавилась історією з богомольце і шукає скрізь його сліду. Я знаю, що ви чудово вмієте міняти свій вигляд. Але не забувайте, скільки людей вас бачило в ролі Дієго і в ролі горянин. До того ж кривої ноги і шраму на щоці не приховає ніяким убранням.

— Хіба мало на світі кривих?

— Так, але в Романьї не часто зустрінеш людину, у якої була б і крива нога, і шрам на щоці, і понівечен ліва рука, і сині очі на смуглявому обличчі.

— Очі — то пусте, їх можна змінити белладонною. Л — Але всього не зміниш. Ні, це неможливо. їхати зараз туди з усіма вашими прикметами — це самому лізти в пастку. Вас обов'язково заберуть.

— Але повинен же хтось допомогти Домінікіно.

— Яка ж то буде допомога, коли в таку скрутну хвилину вас арештують!

Тоді все пропало.

Але Овода переконати було важко, і вони довго ще сперечалися, не доходячи згоди.

Джемма починала розуміти, яке невичерпне джерело спокійної впертост було в його характері. І якби вона була не така певна в своїй правоті, то, може, поступилася б, щоб тільки припинити марне змагання. Але на цей раз вона мусила його перемогти. Практична користь від його подорожі здавалася їй не досить великою, щоб варто було так ризикувати і це мимоволі збуджувало підозру, що його намір викликаний не стільки свідоміст величезної політичної потреби, як хворобливим жаданням погратися з огнем. Він звик ризикувати жит—тям, і ця гонитва за небезпекою стала невгамовною пристрастю, з якою треба було спокійно, але невідступн боротися. Побачивши, що всі її доводи безсилі перед його непохитним бажанням зробити по-своєму, вона вжила останньої зброї.

— Треба бути чесним,— сказала вона,— і називати речі своїми іменами. Це не скрутне становище Домінікіно змушує вас їхати, а ваша любов до...

— Неправда! — перебив він її.— Він для мене ніщо. Я згоден ніколи його не бачити.

Він змовк, зрозумівши з її обличчя, що сам себе зрадив. Вони глянули одне одному в очі і вмить опустил їх. І ніхто з них не вимовив імені, що було в кожного на думці.

— Це... це я не Домінікіно хочу рятувати,—пробурмоті він нарешті, майже сховавши лице в пух

настій шерсті кота.— Я... я боюся, що коли ми зараз

не допоможемо, все пропаде.

Вона нічого не відповіла на його невдале запереченн і вела далі, немов її ніхто й не перебивав. — Це ваша любов до небезпечних пригод. Коли вас щось гнітить, вам так само потрібна небезпека, як під час хвороби опіум.

— Я ні в кого не просив опіуму,— визивно кинув він,— це інші примушували мене пити його.

— Дозвольте сказати. Ви трохи пишаєтесь своїм терпінням, і прохання полегшити фізичні муки принижу вашу гордість; в той же час вас тішить, що інші, коли ви ризикуєте життям, намагаються заспокоїти ваше нервові збудження. В цьому, зрештою, просто умовна відмінність.

Він підняв голову кота і заглянув у круглі зелені очі.

— Це правда, Пацт? Невже справедливі ці неприємні речі, які сказала твоя господиня? Я винен, я дуже винен. Ти розумний звір, ти ніколи не попроси опіуму, правда? Твої предки були богами в Єгипті, і ніхто не смів наступити на твій хвіст. Правда, я сумніваюся, що було б з твоїм спокоєм і зневагою доземних хвороб, коли б я взяв твою лапу і закував у кайдани. Чи ти попросив би тоді опіуму? Попросив би? Чи просто умирав би? Ну, котику, ми не маємо права умирати заради наших особистих вигод. Ми можемо шипіти і дряпатись, якщо це утішить нас, але ми не повинні втягувати кігті назад.

— Дзус! — Джемма взяла кота у нього з колін і посадила на ослінчику.— Про це ми матимемо час побалакати й пізніше. Отже, зараз треба придумати, як допомогти Домінікіно. Що там таке, Кетті? Хтось приїїшзв? У мене справи.

— Пакет від міс Райт.

У дбайливо запечатаному пакеті був лист із штампо Папської області, адресований на ім'я міс Райт, але не розірваний. У Флоренції жила близька подруга Джемми по школі, і для безпечності найважливіші листи надходили на її адресу.

— Це умовний знак Мікеле,— сказала вона, швидко проглядаючи листа, де писалося про умови літніх

пансіонів, в Апеннінах, і показуючи на дві маленькі

плямки в кінці сторінки.— Будь ласка, візьміть у третій шухляді в столі реактив для хімічного чорнила.

Так, це він.

Овід поклав листа на стіл і мазнув по сторінках маленьким пензликом. Коли на папері яскраво-синіми літерами проступили слова справжнього послання, він відкинувся на стільці й розсміявся.

— Що там таке? — нетерпляче спитала вона.

Він подав їй листа:

"Домінікіно арештовано. Негайно приїздіть". Вона сіла, не випускаючи з рук листа, і безнадій глянула на Овода.

— Н-ну? — іронічно промовив він своїм м'яким, протяжним голосом.— Тепер ви вже бачите, що я му їхати?

— Так,— відповіла вона, зітхнувши.— Але і я теж.

Він глянув на неї трохи здивовано.

— Ви теж? Але...

— Звичайно, це незручно, що ніхто не лишиться у Флоренції, але це неважно; головне — мати свою людину там, на місці.

— Та там людей скільки хочете.

— Тільки не таких, на кого можна було б цілком покластися. Ви самі тільки що казали, що там має бути двоє надійних працівників. Раз Домінікіно сам не управлявся, то, очевидно, не зможете й ви. Такій скомпрометованій людині, як ви, провадити подібну роботу буде дуже важко, і помічник вам потрібний, як нікому іншому. Замість вас і Домінікіно будемо ви та я.

Він подумав хвилину, насупивши брови.

— Так, ви маєте рацію,— промовив він.— І що швидше ми рушимо, то краще.

Але нам не можна їхати разом. Якщо я виїду сьогодні ввечері, то ви можете сісти в диліжанс, що відходить завтра по обіді.

— Але куди?

— Це ще треба обміркувати. Мені здається, найкращ буде їхати прямо до Фаєнігі. Якщо я виїду пізно вночі і доберуся до Сан-Лоренцо, то там можна буде переодягтися й рушити далі.

— Іншого виходу я справді не бачу,— сказала Джемма, заклопотано насуплюючи брови.— Але Це дуже небезпечно їхати отак поспішно і доручати контрабандистам у Борго діставати вам костюм. Вам треба було б мати щонайменше три дні на те, щоб добре заплутати слід, поки перейдете кордон.

— Про це не турбуйтеся,— відповів він, посміхаючись.— Мене можуть забрати далі, але не на кордон. У горах я почуваю себе так само безпечно, як тут. В Апеннінах жоден контрабандист не зрадит мене. Мене тільки непокоїть, як переберете ви.

— А дуже просто. Візьму паспорт Луїзи Райт, поїд в гори, немов на відпочинок. У Романї мене ніхто не знає, зате вас там знає кожний шпигун.

— На щастя, і кожен контрабандист.

Вона глянула на годинник.

— Пів на третю. Ми маємо ще півдня і кілька годи, якщо ви вирушаєте сьогодні.

— Тоді я краще піду зараз додому, влаштую всі

свої справи та подбаю про доброго коня. До Сан-Ло-ренцо безпечніш їхати верхи.

— Але дуже небезпечно наймати коня. Хазяїн його може...

— Я не найматиму. Позичу в одного чоловіка, яком можна довіряти. Він уже робив мені деякі послуг. А тижнів через два хтось із пастухів приведе коня назад. Я знов буду у вас о п'ятій годині або о пів на шосту, а ви тим часом постарайтесь розшукати Мартін і пояснити йому все.

— Мартіні? — Вона обернулась і здивовано глянул на нього.

— Так. Ми повинні звіритись йому або, коли хо-хочете, комусь іншому.

— Я не зовсім розумію, що ви хочете сказати.

— Нам треба про всяк випадок мати тут надійну людину, а з усіх наших я найбільше довірився б Мартін. Ріккардо, звичайно, теж зробив би для нас усе, що може, але на Мартіні якось більше можна покластис. А втім, ви ж його знаєте краще за мене, вирі самі.

— Я не маю ніякого сумніву, що на Мартіні в усьому можна покластися, та він, певно, й не відмо б допомогти нам, але...

Овід відразу зрозумів її. — Джеммо, що б ви почували, коли б дізналися, що ваш товариш, опинившись у скрутї, боячись засмутит вас, не попросив у вас допомоги, яку ви могли б йому подати? По-вашому, це добре?

— Гаразд,— сказала вона, трохи помовчавши.— Я зараз пошлю по нього Кетті, а сама тим часом піду до Луїзи взяти паспорт. Вона обіцяла при потребі дати мені його. А як буде з грїшми? Може, взяти з банку?

— Ні, не гайте на це часу. У мене поки що є досит для нас обох. А ваші гроші здадуться нам пізніш, якщо не вистачить моїх. Отож до пів на шосту.

Сподіваюся, ви вже будете дома?

— Звичайно. Я повернуся значно раніше.

Овід прийшов на півгодини пізніше, ніж гадав, і застав Джемму й Мартіні на веранді. Він одразу поміти, що' в них тільки-но була неприємна розмова. На їх обличчях лишилися слїди хвилювання, а Мартін був мовчазний і похмурий більше, ніж звичайно.

— Ну, як, усе влаштували? — спитала Джемма.

— Так, приніс вам грошей на дорогу. А кїнь чекатим мене коло застави Понте-Россе о першїй годи ночі.

— А це не пізно? Вам треба було б добратися до Сан-Лоренцо, перш ніж прокинуться люди.

— Так воно й буде. Кінь у мене дуже добрий. Але я хочу виїхати звідти так, щоб ніхто не помітив. До себе вже більше не піду; там біля дверей чатує шпи, який думає, що я дома.

— Як же вам пощастило вийти непоміченим?

— Виліз у кухонне вікно, а там перебрався через стінку в сусідній сад.

Тому я так спізнився. Мені треб було його якось обдурити. У моєму кабінеті весь вечір сидітиме хазяїн коня. Бачачи світло у вікні і тінь на шторах, шпигун буде певний, що я вдома.

— То ви посидите в мене, аж поки треба буде йти до застави? — Так. Я не хочу, щоб мене бачили сьогодні на вулиці. Хочете сигару, Мартіні? Я знаю, синьйора Болла дозволяє курити.

— Та хоч би й не дозволяла, то мене тут однаково не буде. Піду допоможу, Кетті з обідом.

Коли Джемма вийшла, Мартіні підвівся і почав ходит сюди й туди по) кімнаті, заклавши за спину руки. Овід курив і мовчки дивився у вікно, за яким сіяла мжичка.

— Ріварес,— почав Мартіні, спиняючись перед ним

з опущеними очима,— куди це ви її вплутуєте?

Овід вийняв з рота сигару і випустив хмарку диму.

— Вона сама вирішила їхати,—сказав він,—її ніхт не вмовляв.

— Так, так, я розумію. Але скажіть мені... Він спинився.

— Я скажу вам усе, що можу.

— Ну, тоді...Я не знаю як слід, що там робиться в горах, але скажіть, їй не загрожує серйозна небезпека?

— Ви хочете знати правду? — Так.

— Загрожує.

Мартіні повернувся і знов почав ходити. Потім враз спинився.

— У мене є до вас ще одне запитання. Якщо ви

не захочете відповісти на нього, то, звичайно, не треб. А коли ви вже відповісте, то кажіть правду. Ви її

кохаєте?

Овід старанно струсив з сигари попіл і мовчки курих далі.

— Це значить, що ви не хочете відповідати?

— Ні, тільки мені здається, що я маю право знати, чому ви мене питаєте про це.

— Чому? Та невже ви не розумієте чому?

— А! — Він поклав сигару і спокійно глянув на Мартіні.— Так,— промовив він нарешті повільно й тих,— я кохаю її. Але не думайте, що я збираюся говорити їй про своє кохання або мучити себе ним. Я просто...

Його голос перейшов у якесь чудне, ледве чутне шепотіння.

— Що?

— Просто умру.

Овід дивився прямо перед собою байдужим, застигли поглядом, немов був уже мертвий. Коли заговорив знов, голос його бринів якось рівно і мертво.

— Не треба турбувати її передчасно,— сказав він, —але в мене нема й тіні надії. Це небезпечно для кожного, і вона це знає так само добре, як і я, але контрабандисти докладуть усіх сил, щоб захистити її від арешту. Вони хороші хлопці, хоч трохи й грубуват. Що ж до мене, то мотуз уже в мене на шиї, і, перейшовши кордон, я затягну петлю.

— Та що це ви надумали? Звичайно, справа небезпечн, і надто для вас, я розумію. Але ж ви уже не раз переходили кордон і завжди щасливо.

— Так, а цього разу я попадуся.

— Чому? Звідки ви знаєте?

Овід похмуро засміявся.

— Ви пам'ятаєте німецьку легенду про чоловіка,

який помер, зустрівши свого двійника? Ні?, Він з'явивс до нього вночі на безлюдному місці, у відчаї заламуюч руки. Ну, от, я зустрів свого двійника минулог разу в горах. І коли перейду кордон, назад я не повернуся.

Мартіні підійшов до нього і поклав руку на спинк його стільця.

— Слухайте, Ріварес, я нічого не розумію в усіх цих метафізичних нісенітницях, але знаю одне: раз ви себе отак настроїли, то краще не їдьте.

Найлегше потрапитися саме тоді, коли ти певен, що тебе арештують. Очевидно, ви нездорові або чийсь стурбовані, раз вам у голову лізуть такі дурниці. Давайте я поїду замість вас. Я зможу виконати там усю практичну роботу, а вам треба буде повідомити своїх товаришів...

— І послати вас на смерть замість себе. Дуже дотепн.

— Та мене вони не вб'ють. Вони ж не знають мене так, як вас. А коли б навіть і...

Він спинився, і Овід окинув його довгим допитливи поглядом. Мартіні зняв руку з стільця.

— Вона, мабуть, менше буде жалкувати За мною,

ніж за вами,— сказав він простим тоном.— Крім того,

це справа громадська, і ми повинні дивитися на неї

з погляду найбільшої користі для найбільшої кількості людей. Ваша "найвища вартість" — здається, так

це звать економісти? — переважає мою. У мене досит глузду, щоб розуміти це, хоч я й не маю особливих причин вас любити. Ви цінніша людина, ніж

я, хоч я й не певен, що краща, і ваша смерть буде

більшою втратою, ніж моя.

Він говорив так, ніби мова йшла про курс біржових акцій. Овід глянув на нього і весь здригнувся, немов від холоду — Слухайте, Мартіні, а ми з вами говоримо дурниц.

— Ви-то напевне,— похмуро буркнув Мартіні.

— Та й ви теж. Заради неба, не захоплюйтесь романтично самопожертвою в дусі Дон-Карлоса або маркіза Поза. Ми живемо з вами в дев'ятнадцятому столітті, і коли я маю вмерти, то умру.

— А коли я маю жити, то житиму. Ви — таки щасливець, Ріварес...

— Так,— лаконічно погодився Овід,— мені завжди щастило.

Кілька хвилин вони мовчки курили, а тоді почали докладно обговорювати справу.

Коли Джемма прийшла покликати їх до столу, ні з виразу їхніх облич,

Дон Карлос і маркіз. Поза — головні персонажі з трагедії Шіллера "Дон Карлос".

Маркіз Поза пожертвував собою заради спасіння Дон Карлоса.

ні з поводження не можна було догадатися, що розмов в них була не зовсім звичайна. Після обіду вони сиділи аж до одинадцятої години, обмірковуючи різні плани. Потім Мартіні підвівся і взяв капелюх.

— От що, Ріварес. Я зараз піду додому і принесу вам свій дорожній плащ.

У ньому вас не так легко буде впізнати, як у цьому світлому костюмі. До того ж перш ніж ми підемо, я хочу пройтися, щоб переконатис, що поблизу немає шпигунів.

— Хіба ви збираєтеся йти зі мною до застави?

— Так. На той випадок, якби хто стежив, краще мати дві пари очей, ніж одну. Я вернусь о дванадцяті. Дивіться ж не йдіть без мене. Джеммо, дайте мені краще ключ, а то дзвоником можна розбудити сусідів.

Даючи Мартіні ключ, Джемма глянула йому в обличч. Вона зрозуміла, що він шукав приводу, щоб лишити її вдвох з Оводом.

— Ми з вами поговоримо завтра,— сказала вона.— У нас буде час уранці, коли я скінчу пакуватися.

— Та у нас з вами ще багато часу. А до вас, Ріваре, у мене є ще кілька невеличких запитань, але ми встигнемо поговорити по дорозі до застави. Джемм, ви краще пошліть Кетті спати і сидіть обоє тихеньк... Значить, до дванадцятої.

Злегка хитнувши головою і посміхаючись, він пішо і, виходячи, грюкнув дверима, щоб сусіди чули, що гості синьйори Болли вже розійшлися.

Джемма вийшла до кухні сказати на добраніч Кетт і незабаром повернулася, несучи на підносі чорне кофе.

— Чи не хочете лягти трохи спочити? — сказала вона.— А то вам цю ніч не.

доведеться спати.

— Ні, я висплюся в Сан-Лоренцо, поки для мене шукатимуть якесь убрання й грим.

— Тоді випийте кофе. Чекайте хвилину, я вам дам бісквіти.

Коли вона стала навколішки біля буфета, він зненацьк заглянув туди через її плече.

— ЩО там у вас є? Ой, шоколадні цукерки із кремом, ірис. Та це ж королівські розкоші!

Вона глянула йому в лице, злегка посміхаючись на його захоплення.

— Ви так любите ласощі? Я завжди тримаю їх

для Чезаре. Він, як мала дитина, радіє цукеркам.

— С-с-серйозно? Ну, то купіть йому завтра ще, а ці дайте мені на дорогу.

Ні, я покладу цукерки в кишен як утіху за всі втрачені радощі життя.

Споді, що коли мене будуть вішати, то дадуть посмоктат іриску.

— Та дайте ж я хоч знайду коробочку, а то вони дуже липкі. А шоколадні теж покласти?

— Ні, ми їх зараз з'їмо удвох.

— Я не люблю шоколаду. Ну, сідайте і годі вам пустувати. У нас навряд чи ще трапиться нагод спокійно поговорити, перш ніж когось із нас уб'ють, а...

— Вона н-не любить шоколаду,— пробурмотів він сам до себе.— Тоді доведеться ласувати самому. Це ніби вечере засудженого на смертну кару. Сьогодні ви повинні потурати всім моїм примхам. Насамперед я хочу, щоб ви сіли коло мене от у це крісло, а тому, що ви дозволили мені лягти, то я вже влаштуюся з повним комфортом.

Він примостився на килимі біля її ніг, спершись ліктем на крісло, і заглянув їй в обличчя.

— Яка ви бліда! — сказав він.— Це тому, що ви

бачите в житті лише його сумний бік і не любите шоколаду.

—Та побудьте серйозним хоч п'ять хвилин. Адж ж справа йде про життя і смерть.

— Навіть і дві хвилини не хочу бути серйозним.

Ні смерть, ні життя не варті того.

Він заволодів обома її руками і тихенько гладив їх кінчиками пальців.

— Не дивіться так суворо, Мінерво ', а то я зараз

заплачу, і вам буде мене жаль. Я хочу, щоб ви посміхнулися. У вас така чудова усмішка. Ну, не гнівайтесь на мене, любя. Давайне їсти удвох ці бісквіти,

як двоє хороших дітей, без сварок. Бо завтра ми умрем.

Він взяв з тарілки солодкий бісквіт, обережно розділи його, стараючись, щоб цукрові прикраси розла посередині. — Хай_ це буде нашим причастям, яке беруть

у церкві дуже-дуже хворі люди. "їжте моє. тіло". Тепер

1 М і нерва —в римській міфології богиня мудрості, наук і ремесел.

ми повинні випити з одного кухлика, ви ж знаєт — ось так: "Зробіть це в пам'ять"... Джемма поставила кухлик.

— Досить! — сказала вона, і в голосі почулися сльози. Він глянув на неї і знову взяв її руки в свої.

— Давайте посидимо тихо-тихо... Коли один з нас умре, то другий згадає цю хвилину. Забудемо галасливи настирливий світ, що дзижчить нам у вуха, і підем рука в руку в таємні покої смерті, й ляжем там серед пишних маків.

Тихше! Посидимо мовчки.

Він поклав голову на її коліна і закрив рукою лице. Джемма мовчки провела рукою по його темних кучерях. Час минав, але ніхто з них ні разу не ворухнувся, не сказав ні єдиного слова.

— Любий, уже майже дванадцять,— промовила на

решті Джемма.

Овід підвів голову. — У нас лишилося кілька хвилин. Зараз прийде Мартіні.

Може, ми ніколи вже не побачимося. Невже ви нічого не скажете мені?

Він повільно підвівся і пройшов на другий кінець кімнати. На хвилину запала мовчанка.

— Я хотів вам тільки сказати...— почав він ледве

чутно,— одно тільки я хочу сказати вам...

Він спинився і сів біля вікна, закривши руками обличчя.

— Як довго не хотіли ви зглянутися,— стиха промовил вона.

— Небагато милосердя бачив я в своєму житті. І спочатку я думав, що вам байдуже...

— Тепер ви цього не думаєте?

Не дочекавшись відповіді, Джемма встала і підійшла до нього.

— Скажіть мені, нарешті, правду,— прошепотіла вона.— Подумайте, якщо вас уб'ють, а мене ні... Я до кінця життя не знатиму... ніколи не буду певна...

Він узяв її за руки й: міцно потиснув їх.

— Якщо мене уб'ють... Бачите, коли я поїхав до

Південної Америки.., А ось і Мартіні!

Овід зірвався з місця і широко розчинив двері. Мартіні витирав черевики.

— Як з-з-завжди хвилина в хвилину! Ви, Мартіні,

прямо ходячий хронометр. Це ваш дорожній плащ?

— Так, і ще деякі речі. Я старався, щоб вони не промокли, але надворі злива. Боюся, що невесела буде ваша подорож.

— То байдуже. На вулиці немає нікого?

— Ні душі. Усі шпигуни пішли, мабуть, спати. Та я й "є сподівався зустріти їх у таку неgodу. Це у вас кофе, Джеммо? Перш ніж він піде у дощ, дайте йому чого-небудь гарячого. А то ще застудиться.

— Це чорне кофе, дуже міцне. Я зараз нагрію молока.

Джемма пішла в кухню, міцно стиснувши зуби

й руки, щоб не розридатися. Коли вона вернулася

з молоком, Овід був уже в плащі і застібав шкіряні

гетри, які йому приніс Мартіні. Він стоячи випив чаш

ку кофе і надів дорожній капелюх з широкими крисам. — Ну, пора вже, мабуть, рушати, Мартіні. Провсяк випадок нам треба трохи покружляти перед тим,

як іти до застави.. Ну, поки що бувайте, синьоро.

Ми побачимося в п'ятницю у Форлі, коли нічого не

трапиться. Чекайте хвилинку, от вам адреса.

Він видер з блокнота листочок і черкнув олівцем кілька слів.

— Адреса у мене вже є,— промовила вона глухим голосом.

— Уже є? Ну, нічого, візьміть і цю. Ходім, Мартін. Тихше! Щоб двері не рипіли.

Вони обережно зійшли по сходах. Коли за ними стукнула хвіртка, Джемма вернулась у кімнату і машинальн розгорнула папірець, що Овід поклав їй у руку. Під адресою було написано:

"Там я вам усе розповім".

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У Брізігеллі був базарний день, і селяни з околишні селищ та сіл понавозили свиней, птиці, молочних продуктів і пригнали гурти напівдикої гірської худоб.

На майдані весь час сновигав веселий люд, сміявс, жартував, купував сухі фіги, дешеві пиріжки й насінн. Смаглява боса дівтора вовтузилась на землі під палючим сонцем, а матері сиділа в тіні дерев з кошикам, повними яєць та масла.

Монсиньора Монтанеллі, який вийшов привітати

народ з добрим ранком, вмить оточила галаслива юрба

дітей, простягаючи йому великі букети ірисів, червони маків і ніжних білих нарцисів з гірських схилів.

На його пристрасть до диких квітів народ дивився

поблажливо, як на одну з маленьких слабостеи, що

так пасують мудрим людям. Якби це хтось інший,

а не їхній улюбленець, понаносив до себе в хату

стільки трави й бур'яну, вони б засміяли його, але

"святий кардинал" міг дозволити собі такі невеликі

примхи. — Молодець, Маріуча,— сказав він і погладив по голівці дівчинку,— ти виросла з тих пір, як я тебе бачив. А як бабусин ревматизм?

— Останнім часом їй краще, ваше преосвященств, але матері знову погано.

— Дуже шкода; скажи матері, хай вона прийде сюди, побачимо, можливо, лікар Джіордані допоможе їй. Я теж дещо підшукаю для неї, і, може, все змінитьс на краще. У тебе гарний вигляд, Луїджі; як твої очі?

Монтанеллі рушив далі, перемовляючись з горцям. Він пам'ятав імена і вік усіх дітей; їхні прикrostі, хвороби, пам'ятав їхніх батьків: із співчуттям розпитува про корову, що захворіла, або про ганчір'яну ляльку, що потрапила під візок на минулому ба.

Коли він повернувся до палацу, базар уже почавс. Якийсь кривий чоловік у синій сорочці з цілою копицею чорного волосся, що звисало йому на очі, і з шрамом на лівій щоці підійшов до однієї з лавок і ламаною італійською мовою попросив лимонаду.

— Ви, видно, не тутешній,— сказала жінка, наливаюч йому солодкого питва.

— Ні, я з Корсіки.

— Шукаєте роботи?

— Так. Незабаром уже косовиця, і один пан, що має під Равенною ферму, проїжджаючи через Бастію, казав мені, що там буде сила роботи.

— Та може й знайдете; хоч час тепер дуже погани.

— А в Корсіці ще гірше, тітко. Що його й робити бідним людям!

— А ви прийшли самі?

— Ні, з товаришем. Он, бачите, в червоній сорочц. Гей, Паоло!

Мікеле, почувши, що на нього гукають, підійшов, заклавши руки в кишені. З нього вийшов непоганий корсіканець, незважаючи на рудий парик, який він надів, щоб його не впізнали. Що ж до Овода, то він грав свою роль чудово.

Вони почали вдвох блукати по базару. Мікеле насвистува крізь зуби, а Овід, з клунком за плечима, волік ноги по землі, щоб не так помітно було його шкутильгання. Вони чекали товариша, якому мали передат важливі інструкції.

— Он на коні Марконе,— раптом прошепотів Мікел.

Овід, тягнучи свій клунок, попростував до верхівц. — Вам, пане, часом не треба робітника? — сказав

він, торкаючись подертої своєї шапки і доторкнувшис до повідів.

Це був умовний знак: верхівець, що скидався на управителя маєтку, зліз з коня і кинув йому на шию повід.

— А що ви вмієте робити?

Овід м'яв у руках шапку.

— Можу косити, й підрізати живу огорожу,—поча він і, не міняючи голосу, продовжував: — О перші ночі коло входу до круглої печери. Візьміть двох добрих коней і віз. Я чекатиму вас у печері... Ще мож копати, пане, і...

— Добре. Мені потрібний лише косар. Ви де-небуд раніш працювали?

— Тільки раз, пане. Майте на увазі, що треба бут добре озброєним. Ми можемо зустріти летючий загін. Не їдьте лісом, іншою дорогою безпечніше. Коли зустрінете шпигуна, не гайте часу на розмову, одразу стріляйте... Я був би дуже радий стати до ро, пане.

— Ще б пак, але мені потрібний вправний косар, Ні, в мене немає дрібних.

До них підійшов обідраний старець і затяг жалібни одноманітним голосом:

— Згляньтеся на бідного сліпого ради святої діви...

Сюди їде летючий загін. За хвилину вже будуть тут...

Хай не забудуть вас святі угодники... Вам треба яось

прорватися, шукають вас, Ріварес. Скрізь шпигуни. Непомітно втекти неможливо. Марконе ткнув Оводові повід.

— Мерщій! їдьте до мосту, пустіть коня і сховайтес в лощині. Ми всі озброєні і зможемо задержати їх хвилин на десять.

— Ні, я не хочу, щоб вас забрали. Тримайтеся разо і стріляйте за мною один по одному. Ходім до наших коней; вони прив'язані коло палацу. Наготуйте ножі. Будемо відступати з боєм, а коли я кину шапку на землю, переріжьте поводи і сідайте кожен на найближчого коня. Може, нам пощастить добратис до лісу.

Вони розмовляли так тихо й спокійно, що навіть тим, які стояли поблизу, і на думку не спадало, що мова йде про щось небезпечніше, ніж сінокіс.

Марконе, ведучи за повід свою кобилу, рушив до прив'язаних коней. Біля нього плентався Овід, а старец ішов, слідом за ними з простягнутою рукою і жалібно голосив. Мікеле все посвистував. Жебрак, проходячи мимо, попередив його, і той спокійно переда новину трьом селянам, що їли під деревом цибул. Вони одразу ж підвелись і пішли за ним. І перш ніж хто-небудь звернув на них увагу, всі семеро стояли коло сходів палацу, держачи руку на захованому пістолеті і тримаючись поблизу прив'яза коней.

— Не виказуйте себе, поки я не дам знак,— тихо, але виразно промовив Овід.— Може, вони нас не впізнают. Коли вистрілю, "починайте й ви. Цільтесь не в людей, а в ноги коням. Тоді вони не зможуть за нами погнатися. Хай троє стріляють, а троє заряджають пістолети. Усякого, хто стане між нами і нашими кіньми, одразу вбивайте. Я візьму чалого. Коли кину шапку, хай кожен дбає про себе. Та не баріться.

— Он вони їдуть,— сказав Мікеле. Овід обернувся з виглядом наївно-дурнуватою здивуванн. Торгівля враз спинилася.

П'ятнадцятеро озброєних вершників повільно наближалис до базарного майдану. їм нелегко було пробратися крізь натовп, і, якби не шпигуни, всі семер змовців могли б непомітно втекти, поки загальна увага була зосереджена на солдатах.

Мікеле посунув трохи ближче до Овода.

— Чи не втекти нам зараз?

— Ні, ми оточені шпигунами, і один уже впізнав, мене. Він послав чоловіка сказати капітанові, де я. Єдиний вихід — вибивати з-під них коней.

— А де шпигун?

— Перша людина, в яку я стрілятиму. Ну, ви готов? Вони вже проклали до нас дорогу. Збираються несподівано напасти.

— Геть з дороги! — гукнув капітан.— В ім'я його святості "наказую розступитись!

Юрба, перелякана й здивована, розступилась, і солдати кинулись на невеличкий гурт людей, що стояв коло сходів палацу. Овід витяг з-під сорочки пістолет і стрельнув не в загін, а в шпигуна, що руши до коней.

Той упав навznak з перебитою ключицею. Слідом за першим пострілом пролунало ще шість, змовці посувалися ближче до прив'язаних коней.

Один з кавалерійських коней спіткнувся і впав, за ним. упав ще один, жахливо заіржавши. Тоді серед криків охопленої панікою юрби пролунав владний голос офіцера, який підвівся на стременах і заніс над головою шаблю.

— За мною!

Раптом він похитнувся в сідлі й відкинувся назад. Це був ще один з влучних пострілів Овода. По мундир капітана тік тоненький струмок

крові, але неймовірно зусиллям він якось вдержався на коні і, вчепившись у гриву, люто крикнув:

— Убийте цього кривого чорта, коли не можете взяти живим. Це Ріварес.

— Дайте мені ще один пістолет,— гукнув Овід товаришам,— і гайда!

Він кинув на землю шапку і встиг це зробити вчасн, бо шаблі оскаженілих солдатів уже блищали пе його очима.

— Киньте зброю!

Раптом поміж бійців з'явився кардинал Монтанеллі. Один з солдатів скрикнув смертельно зляканим голосом:

— Ваше преосвященство! Господи, та вас же

уб'ють!

Монтанеллі ступнув ще крок і став якраз проти пістолета. Овода.

П'ятеро змовців були вже на конях і мчали по крутій вулиці. Марконе стрибнув на свою кобилу і востаннє глянув, чи не потрібна допомога їхньому керівникові.

Чалий стояв зовсім близько, і за хвилину все було б гаразд. Але коли перед Оводам стала постат у пурпуровій рясі, він раптом похитнувся, рука з пістолетом опустилась. Ця мить вирішила все. Овод враз оточили й кинули на землю. Ударом шаблі вибили з рук зброю. Марконе стиснув кобилу шпорам. Позад нього вже стукотіли копита кавалерійських коней, затримуватися було безглуздо.

Повернувшись у сідлі, щоб пустити останню кулю в зуби найближчого переслідувача, Марконе побачив Овода з закривавленим обличчям під ногами коней, шпигунів і солдатів і почув дикі прокляття переможців, крики тріумфу й люті.

Монтанеллі не помітив, що трапилось. Він одійшов від палацу і намагався заспокоїти переполошений люд. Коли він нахилився над пораненим, шпигуном, зляканий рух юрби змусив його підвести очі. Солдати переходили майдан, тягнучи свого полоненого — за моту, яким були зв'язані його руки. Лице в нього посиніло від болю, але, задихаючись, він глянув на кардинала і, посміхнувшись побілілими губами, прошепотів:

— В-в-вітаю, ваше преосвященство!..

Через п'ять днів Мартіні добрався до Форлі. Він одержав від Джемми поштою пачку друкованих об'яв — умовний, сигнал, що трапилось щось надзвичайне і йому треба негайно виїздити. Пам'ятаючи розмову на терасі, він одразу догадався, в чому справа. Усю дорогу він запевняв себе, що немає причин думати про якусь нещастя з Оводом, що це абсурд надавати значення дитячим забобонам такого нервового дивака. Але що більше боровся він з своїм передчуттям, то сильніше воно опановувало його.

— Я догадався, що трапилось. Очевидно, забрали Рівареса? — сказав він, входячи до кімнати Джемми.

— Його арештували минулого четверга у Брізігеллі. Він одчайдушно боронився і поранив капітана за та шпигуна.

199

— Збройний опір. Це вже погано.

— Тепер йому однаково. Він уже занадто скомпрометований, щоб якийсь там зайвий постріл міг

погіршити його становище.

— Як ви гадаєте, що вони думають з ним зробити?

Бліде обличчя Джемми стало ще білішим.

— Нам нічого гаяти часу на здогади, що вони там думають.

— То ви вважаєте, що ми зможемо його врятувати?

— Ми повинні це зробити.

Мартіні одвернувся і почав насвистувати, заклавш назад руки. Джемма не заважала йому думати. Вона сиділа нерухомо, відкинувши голову на спинку стільця, і дивилась кудись у простір невидючим по.

— Ви його бачили? — спитав Мартіні.

— Ні. Ми мали з ним зустрітися тут другого ранку.

— Так, пам'ятаю. Де він?

— У фортеці. Під дуже пильною охороною і, кажут, у кайданах.

Мартіні знизав плечима.

— Це нічого не значить. Добра пилка звільнить його від усяких кайданів. Аби тільки він не був по.

— Здається, він не дуже потерпів, але точно не знаємо. Краще розпитайте Мікеле. Він був під час арешту. — А чому ж його теж не забрали? Невже він утік і кинув Рівареса напризволяще?

— Ні, він не винен. Він змагався так само, як і всі, і точно виконав накази Рівареса. Та й ніхто з товариші не підвів його. В останню хвилину розгубився або помилився він сам. Взагалі все це сталося якось чудн.

Почекайте, я покличу Мікеле.

Вона вийшла з кімнати і незабаром повернулася з Мікеле та ще з якимсь плечистим горянином.

— Це Марконе,— сказала вона. Ви ж чули про

нього? Один з наших контрабандистів. Він тільки що

приїхав сюди і, певно, зможе нам дещо пояснити.

Мікеле, це Чезаре Мартіні, про якого я вам казала.

Розкажіть йому все, що ви бачили.

Мікеле коротенько розповів про сутичку з загоном.

— Я й сам не розумію, як воно сталося, — закінчив

він.— Ніхто з нас не лишив би його, якби ми могли припустити, що його заберуть.

Усі його розпорядженн були цілком точні; коли він кинув на землю шапк, нікому з нас і на думку не спало, що він дасть себе оточити. Чалий був у нього зовсім під рукою,— я бачив, як він перерізав прив'язь,— і я

сам дав йому заряджений пістолет перед тим, як тікати. Може, він через криву ногу спіткнувся, сідаючи на коня. Але навіть і тоді він міг би стріляти.

— Ні, не те,— перебив його Марконе.— Він і не

сідав на коня. Я під'їхав останній, бо моя кобила злякалася, пострілів, і ще раз оглянувся, щоб подивитися,

чи врятувався він. І він би таки втік, якби не кардина.

— А! — стиха вигукнула Джемма. А Мартіні повторив здивовано:

— Кардинал?

— Так. Він кинувся до солдатів і став проти Ріваресового пістолета, щоб його чорти забрали! Ріварес, мабуть, злякався, бо опустив руку з пістолетом, а другою отак затулив очі.— Марконе приклав кулак лівої руки до очей.— Отоді вони й схопили його.

— Нічого не розумію,— промовив Мікеле.— Ріваре ніколи ще не розгублювався в критичну Хвилину.

— Може, він боявся убити беззбройного,— зауважи Марконе.

Мікеле знизав плечима.

— А хай беззбройні не сунуть носа туди, де інші

б'ються. Війна є війна. Якби Ріварес пустив кулю

в його преосвященство, замість датись їм у руки, немов той кролик, то на світі було б на одну чесну людину більше і на одного попа менше.

Він одвернувся, кусаючи вуса. Ще трохи — і лютъ, його вибухла б слізьми.

— Як би там не було,— сказав Мартіні,— а минулого не вернеш, і нічого гаяти час на догадки, як усе

це сталося. Тепер нам треба якось організувати йому

втечу. Сподіваюся, всі ви згодні рискнути?

Мікеле навіть не відповів на таке питання, а контрабандис тільки посміхнувся:

— Я застрілив би рідного брата, якби він не згодивс.

— Гаразд. Тоді візьмемось до справи. Насамперед є у вас план фортеці?

Джемма вийняла з шухляди кілька аркушів па.

— Я вивчила всі плани. Це нижній поверх будівлі, а це верхній і нижній поверхи башт. А от план усієї фортеці. Тут дороги в долину, а це гірські стежки та схованки й підземні ходи.

— Вам відомо, в якій він башті?

— У східній, у круглій камері з ґратчастим вікном. Я відзначила ось на плані.

— А звідки у вас ці відомості?

— Від солдата з варті на прізвисько Цвіркун. Це родич Джіно — одного з наших товаришів.

— Швидко ви все це розвідали.

— Тепер не можна гаяти ні хвилини. Джіно одразу ж поїхав до Брізігелли, а деякі з планів у нас уже були. Оцей список схованок склав сам Ріварес. Це ж його почерк.

— А що за люди там у варті?

— Про це нам нічого невідомо. Цвіркун там недавн і ще нікого не знає.

— Треба ще розпитати Джіно, хто такий цей Цвірку. Що чути про наміри уряду? Рівареса судитимуть у Брізігеллі чи переведуть до Равенни?

— Цього ми не знаємо. Равенна — головне місто дегатства, і по закону всі важливі справи можна розглядат тільки там у трибуналі першої інстанції. Але в Папській області на закони не дуже зважають. Усе залежить від примхи того, хто в даний момент має силу.

— Ні, вони не повезуть його до Равенни,— зауважи Мікеле.

— Чому ви так думаєте?

— Я певний. Полковник Феррарі, військовий губернато Брізігелли, дядько тому офіцерові, якого порани Ріварес. Це лютий звір, і він нізащо не про нагоди помститися ворогові.

— Ви гадаєте, він постарається, щоб Рівареса тримали тут?

— Я гадаю, він постарається, щоб його повісили.

Мартіні швидко глянув на Джемму. Вона була дуж бліда, але при словах Мікеле лице її не змінилось. Очевидно, вона вже звикла до цієї думки.

1 Легатство — єпархія, куди папа посилав свого повноважног представника — легата.

— Навряд чи він зможе зробити це без деяких формальностей,— спокійно промовила,— Але, можлив, він вигадає який-небудь привід для військового суду, а потім виправдається тим, що це потрібно для спокою міста.

— А як кардинал? Хіба він погодиться на це?

— Його влада не поширюється на військові справи.

— Але він взагалі має тут великий вплив. Певно, губернатор не зважиться на такий крок без його згоди.

— Ні, Монтанеллі нізащо не погодиться на це,— сказав Марконе,— Він завжди був проти військових судів. Поки Рівареса триматимуть у Брізігеллі, нічого страшного не трапиться. Кардинал, безперечно, боронитим обвинуваченого.

Я тільки боюся, щоб його не перевели до Равенни. Тоді він загинув.

— Цього ми спробуємо не допустити,— зауважив Мікеле,— бо можна влаштувати втечу з дороги. А от визволити його з фортеці — це інша річ.

— Ні,— сказала Джемма,— ризиковано покладатися на те, що його, переведуть у Равенну. Треба допомогт йому втекти з Брізігелли, і нічого гаяти часу.

Чезаре, давайте вдвох переглянемо план фортеці і, може, що-небудь придумаємо. У мене вже є ідея, але я не певна в одному пункті.

— Ходім, Марконе,—сказав Мікеле, підводячись,— а вони хай поміркують.

Мені треба побувати сьогодні у Фоньяно, і я хотів би взяти й тебе з собою. Він ченцо не прислав патронів, а вони мали бути ще вчора.

Коли вони пішли, Мартіні підійшов до Джемми і мовчки подав їй руку. Вона на хвилину поклала в неї свою.

— Ви завжди були щирим другом, Чезаре,— промовил вона нарешті,
— і завжди помагали мені в лиху

годину. А тепер давайте подумаємо, як його визволит.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

— Я ще раз запевняю ваше преосвященство, що

ваша незгода загрожує спокою міста.

Полковник намагався говорити шанобливим тоном, як годилось у розмові з високим сановником церкви,

але в голосі його чулося помітне роздратування. Йому дошкуляла хвора печінка, жінка витрачала занадто багато грошей, і взагалі за останні три тижні у нього було безліч неприємностей. Глухе невдоволення населення ставало з кожним днем грізніше. В окрузі виникали численні змови, скрізь ховали зброю. Місто охороняв лише невеличкий гарнізон, на відданість якого важко було покластися. До того ж ще й оцей кардинал, про якого він казав своєму ад'ютантові, як про

"втілення осяччої упертості". Усе це й так доводил його до відчаю, а тепер ще де не взявся на його голову Овід — жива квінтесенція зла.

Цей "лукавий іспанський чорт", поранивши улюбленог полковникового племінника і найкращого його шпигуна, тепер ніби причарував усю варту, залякав усіх офіцерів, що провадили допит, і перетворив тюрм, в місце для розваг. От уже три тижні, як він сидит у фортеці, і власті Брізігелли змучені до краю. Вони вчиняли йому допит за допитом і, щоб добитись яких-небудь свідчень, загрозували, умовляли, вдавалис до всяких хитрощів, які тільки могли придумат. І все ж вони знали тепер не більше, ніж у день арешту. Вони вже починали шкодувати, що одразу не одіслали його до Равенни, але виправляти помилк було пізно. Полковник, посилаючи легатові повідомленн про арешт Рівареса, просив, як особистої милості, дозволити йому самому керувати розглядом цієї справи. Прохання його ласкаво задовольнили, і тепер він не міг уже відмовитись од узятого на себе обов'язку, бо це значило б одверто визнати, що він йому не під силу.

Єдиний вихід, як і передчували Джемма і Мікеле, він бачив у військовому суді, і вперта незгода кардинал Монтанеллі була останньою краплею, що пе чашу полковникових неприємностей.

— Якби ваше преосвященство знали,— сказав він,— що доводиться терпіти від цієї людини мені й моїм підлеглим, ви змінили б свою думку. Я цілком розумію і поважаю ваш протест проти всяких неправильностей у судових процесах. Але це винятковий випадок і потребує виняткових заходів.

— Не може бути винятку, який потребував би несправедливість,— відповів Монтанеллі,— а судити звичайного громадянина таємним військовим судом не й незаконно.

— Але річ у тому, ваше преосвященство, що в'язен винен у кількох великих злочинах. Ріварес брав участь у ганебному замахові в Савіньйо, і

військовий трибунал, призначений монсиньйором Спіолою, безперечн, розстріляв би його або заслав на каторгу, якби йому не пощастило втекти до Тоскани. Відтоді Ріварес весь час організовує всякі змови і відомий, як впливовий член однієї з найшкідливіших таємних організацій у країні. Є серйозні підстави підозрівати, що за його згодою, а може навіть і за його ініціативою, були вбиті троє агентів таємної поліції. Його майже виймали на контрабандній переправі зброї в Папську область. Крім того, він учинив збройний опір владі і серйозно поранив двох офіцерів при виконанні ними своїх обов'язків, а тепер він постійно загрожує спокою і порядку в місті. Отже, військовий суд, буде цілком справедливим заходом.

— Що б він не зробив,— заперечив Монтанеллі,— він має право на те, щоб його судили за законом.

— Звичайний суд. зтягне справу, ваше преосвященств, а тут дорога кожна хвилина. Крім того, я, весь час боюся, що він утече.

— Коли є така небезпека, то це ж від вас залежить посилити охорону.

— Я роблю все, що можу, ваше преосвященство. Та мені ж доводиться покладатися на тюремний штат, а він їх усіх_ причарував. За ці три тижні я мусив чотири рази перемінити варту. Мені аж набридло накладати кари на солдатів, і все марно. Я навіть нічого не можу зробити, щоб вони не носили йому листів. Ці дурні закохані в нього, немов у жінку.

— Це дуже цікаво. Очевидно, в ньому є щось надзвичайне.

— Надзвичайного тільки те, що він справжній диявол. Вибачте, ваше преосвященство, але від цієї людини увірвався б терпець і в святого. Цьому важко повірити, але всі допити я мушу провадити сам, бо звичайний слідчий не витримав.

— Як це?..

— Трудно пояснити, ваше преосвященство, але ви б зрозуміли це, коли б хоч раз подивились, як він

поводиться під час допиту. Можна подумати, що слідчи — злочинець, а він — суддя.

— Та що ж він може зробити такого жахливого? Хіба тільки не відповідати на запитання. Але в нього ж немає іншої зброї, крім мовчання.

— У нього ще є гострий, мов бритва, язик. Усі ми прості смертні, ваше преосвященство, майже всі у свій час робили помилки, і ніхто не хотів би, щоб про, них знав увесь світ. Така вже людська натура, і зовсім не приємно, коли маленькі грішки, що ти вчини двадцять років тому, раптом хтось викопає і кине тобі в лице...

— То Ріварес довідався про якусь особисту таємницю свого допитувача?

— Так. Бідолаха, ще будши кавалерійським офіцером, якось позичив невеличку суму з полкових коштів...

— Тобто вкрав громадські гроші, що були йому довірені, так?

— Звичайно, це вчинок негарний, ваше преосвященств, але його друзі одразу ж внесли потрібну суму, і діло зам'яли. Він з хорошої родини і після того поведився бездоганно. Звідки Ріварес міг довідатися про це, не уявляю, але перше, про що він почав говорити на допиті, був цей забутий скандал. Та ще при підлеглих. І з таким невинним виглядом, немов читав молитву. Звичайно, тепер про цю історію розповідають в усій окрузі. Якби ваше преосвященств побували на такому допиті, ви б самі зрозуміли... В'язень навіть і не знав би. Ви могли б послухати з сусідньої...

Монтанеллі глянув на полковника з таким виразом на обличчі, який не часто можна було в нього побачити.

— Я служитель церкви, а не поліцейський шпигу,— промовив він,— і підслухування не входить у мої обов'язки.

— Я... я не хотів образити...

— Нам не варто більше розмовляти на цю тему. Якщо ви пришлете сюди в'язня, я поговорю з ним.

— Насмілюся поштиво порадити вашому преосвященству не робити цього. Ця людина пропадає. Було б набагато краще й безпечніше переступити на цей раз букву закону і спекатися його, поки він не наро-

бив іще більше лиха. Мені дуже ніяково, ваше преосвященство, наполягати на цьому після всього того, що ви говорили. Але все ж, кінець кінцем, я відповідаю перед монсеньйором легатом за спокій у місті.

— А я,— перебив його Монтанеллі,— відповідаю перед богом і його святістю за всі протизаконні вчинки у моїй єпархії. Оскільки ви настоюєте, полковник, я мушу скористатися своїми привілеями, як кардина. Я нізащо не допущу, щоб у мирний час в цьому місті відбувся таємний військовий суд. Я прийму в'язня тут без свідків завтра о десятій годині ранку.

— Воля вашого преосвященства,— відповів полковник з похмурою поштивістю і пішов, бурмочучи сам до себе: "Щодо впертості, то вони один одному пара".

Він нікому не говорив про це побачення, поки не настав час зняти з ув'язненого кайдани і повести його до кардинала.

— Преосвященний син Валаамової ослиці,— жалівс полковник своєму пораненому племінникові,—

не тільки йде проти закону, а ще й дає змогу солдата умовитися з Ріваресом та його друзями, щоб улаштуват йому втечу по дорозі до палацу.

Увійшовши під посиленою охороною в кімнату, де Монтанеллі писав коло заваленого паперами стол, Овід раптом пригадав гарячий літній день, коли він перегортав купи проповідей у кабінеті, дуже схожом на цей. Як і тут, віконниці були причинені від сонця, а на вулиці кричав продавець: "Суниці! Суниці!"

Він сердито відкинув з очей волосся і примусив себе посміхнутися.

Монтанеллі підвів очі.

— Почекайте в прихожій,— сказав він варті.

— Вибачте, ваше преосвященство, — почав сержант притишеним голосом, видно, дуже схвильований,— але полковник вважає, що ув'язнений дуже небезпечний, і було б краще...

Очі Монтанеллі враз спалахнули вогнем.

— Почекайте в прихожій,— спокійно повторив він.

Зляканий сержант узяв під козирок і, щось винуват бурмочучи, вийшов із своїми людьми з кімнати.

— Прошу, сідайте,— сказав кардинал, коли двері

зачинились.

Овід мовчки послухався.

— Синьйоре Ріварес,— почав Монтанеллі після коротенько паузи,— я хочу задати вам кілька питань

і був би дуже вам вдячний, коли б ви на них відповіл.

Овід посміхнувся.

— Останнім часом моя основна робота вислухуват запитання.

— І не відповідати на них? Так я принаймні чув. Але ті запитання вам ставили слідчі, що розглядають вашу справу, і їхній обов'язок — використати ваші відповіді як свідчення.

— А запитання вашого преосвященства?

В тоні запитання відчувалася прихована образа. Кардинал зрозумів це, але обличчя його не втратило серйозного і привітного виразу.

— Мої,— сказав він,— відповісте ви на них чи ні, лишаться між нами. Якщо вони стосуватимуться до ваших політичних таємниць, то, звичайно, ви не будет відповідати, а коли ні, то, хоч ми один одному зовсі чужі люди, я все ж сподіваюсь од вас відповіді як особистої ласки.

— Я весь до п-п-послуг вашого преосвященства,— промовив Овід, злегка вклоняючись, але вираз його обличчя був такий, що у всякого відбило б охоту про в нього особистої ласки.

— Насамперед кажуть, ніби ви таємно переправлял в Папську область зброю. Що ви мали робити нею? — Уб-б-бивати щурів.

— Жахлива відповідь. Невже ви всіх своїх ближні, що не поділяють ваших поглядів, вважаєте за щурів?

— Д-д-деяких з них.

Монтанеллі відхилився на спинку стільця і мовчки дивився на нього.

— Що це у вас з рукою? — несподівано спитав він.

Овід глянув на свою ліву руку.

— Давні сліди від зубів тих же щурів.

— т Вибачте, я говорю про другу руку. Там свіжа рана.

Ніжна й гнучка права рука Овода була вся в поріза і саднах. Він підняв її.

Зап'ястя спухло, і на ньому виднівся великий чорний синець.

— А, це, як бачите, дрібниця,— сказав він.— Коли

мене брали під арешт, завдяки вашому преосвященств (він знову злегка уклонився), один із солдатів

наступив на неї.

Монтанеллі взяв його руку й уважно глянув на неї.

— Але чому вона через три тижні має такий вигляд? Вона вся запалена.

— Можливо, тиск кайданів не вплинув на неї цілющ.

Кардинал, нахмурившись, глянув на нього.

— Як, вони наділи вам кайдани на свіжу рану?

— З-з-вичайно, ваше преосвященство! Навіщо ж тоді свіжі рани? Давні рани ні до чого, вони тільки болітимуть, а пекти як слід не будуть.

Монтанеллі ще раз допитливо глянув на нього, потім підвівся й висунув шухляду з медикаментами.

— Дайте руку,— сказав він.

Овід з нерухомим, мов камінь, обличчям простяг руку, і Монтанеллі, обмивши рану, обережно пере'язав її. Очевидно, йому часто доводилось це ро.

— Я поговорю про кайдани,— промовив він.— А тепер я хотів би спитати у вас ще одно: що ви ду робити?

— Н-н-на це відповісти дуже легко, ваше преосвященств. Коли зможу, постараюсь утекти, а не по,— умру.

— Чому ж умрете?

— Бо якщо полковникові не пощастить добитися, щоб мене розстріляли, то мене вишлють на каторгу.

А для мене це те саме, бо з моїм здоров'ям я там не виживу.

Монтанеллі сперся рукою на стіл і мовчки думав. Овід не заважав йому. Він одхилився назад і, напівпримруживши очі, віддався приємному почуттю фізично полегкості після звільнення від кайданів.

— Припустімо,— знов почав Монтанеллі,— що вам пощастить утекти. Як ви житимете далі?

— Я вже казав вашому преосвященству. Уб-б-би-ватиму щурів.

— Убиватимете щурів. Значить, коли б я допоміг вам утекти — припустімо, що я міг би це зробити,— ви б використали свою волю на те, щоб сіяти насильств й кровопролиття, замість боротися з ними.

Овід глянув на розп'яття, що висіло на стіні.

— "Не мир, а меч..." Як бачите, я потрапив до гарног товариства. Хоч мені особисто більше подоба пістолети.

— Синьйоре Ріварес,— промовив кардинал з непорушни спокоєм,— я вас не ображав і не говорив зневажлив про ваші переконання або про ваших друзів. Можу я сподіватися такої чемності й від вас? Чи ви хочете мені довести, що атеїстові це не пристало?

— Ах, я й забув, що ваше преосвященство вважає чемність за одну з християнських чеснот. Я пригадую вашу проповідь, виголошену у Флоренції з приводу моєї суперечки з вашим анонімним захисником.

— Я саме хотів про це поговорити з вами. Чи не можете ви пояснити причину вашої особливої неприязн до мене? Якщо ви просто обрали мене за зручни об'єкт для своїх нападок — це зовсім інша річ. Ваші методи політичної полеміки — це ваша справа, та ми зараз і не говоримо про політику. Але тоді мені здавалося, що ви почуваете до мене якусь особисту ненависть. А коли так, то я б дуже хотів знати, чи не заподіяв я вам коли-небудь якого зла?

Чи не заподіяв він якого зла!

Овід підніс до горла забинтовану руку.

— Мушу нагадати вашому преосвященству дещо із Шекспіра,— відповів він з коротким сміхом.— В одні з його п'єс є людина, яка не терпить звичайнісіньког невинного кота. Я так само почуваю антипатію до священників. Коли я бачу рясу, то це викликає у мене з-з-убний біль.

— Коли тільки це...— Монтанеллі байдуже махну рукою, мовляв, не варто про це й говорити.— Однак,— додав він,— образа — це одно, а перекручуванн фактів — інше. Коли ви, відповідаючи на мою проповідь, запевняли, що я знаю свого анонімного заступника, ви помилялись. Я не обвинувачую вас у навмисному наклепі, але кажу, що це була неправда. Я й досі не знаю, хто він такий.

Овід, схиливши голову набік, немов учений дрізд, з хвилину поважно дивився на кардинала, потім зненацьк відкинувся назад і голосно розсміявся.

— O, s-s-sancta simplicitas! 1 Милі, невинні аркадські

Свята простота (лат.).

пастушки! Ви так і не догадалися? Невже ви н-н-ніколи не бачили роздвоєного копита? Монтанеллі підвівся.

— Невже, синьйоре Ріварес, ви хочете цим сказат, що за свого суперника писали самі?

— Я знаю, це було негарно,— відповів Овід, дивлячис на нього великими невинними синіми очима.— Але ви все це так легко ковтали, немов устриць. Це було дуже негарно, але так с-с-смішно.

Монтанеллі прикусив губу і знов сів. Він з самого початку помітив, що Овід хоче вивести його з рівноваг, і вирішив будь-що лишатися спокійним. Але тепе він починав розуміти, чому так лютував полковни. Людині, яка

цілих три тижні по дві години на день допитує Овода, можна вибачити, коли в неї мимохіт вирветься лайка.

— Облишмо це,— сказав спокійно Монтанеллі.— Я хотів вас побачити головне от для чого. Я кардина, я можу певною мірою вплинути на вашу долю. Але я скористаюся з своїх привілеїв лише для того, щоб не допустити ніякого насильства над вами, не викликаного потребою перешкодити вам чинити насильств над іншими. Отже, я послав по вас почасти, щоб спитати, чи не скаржитесь ви на що-небудь,— про кайдани я поговорю, але, може, у вас є щось інш,— а також для того, щоб, перш ніж висловити свою думку, подивитися, що ви за людина.

— Мені нема на що скаржитися, ваше преосвященств. Війна є війна. Я не дитина і зовсім не сподіваюс, що уряд погладить мене до голівці за те, що я пота переправляю на його територію зброю. Цілком природно, що зі мною поводяться так суворо, як тільки можуть. А щодо того, яка я людина, то ви вже якось слухали мою романтичну сповідь у гріхах. Хіба цього не досить? Чи ви хочете, щоб я повторив її ще раз?

— Я вас не розумію,— холодно промовив Монтанелл, крутячи між пальців олівець.

— Невже ваше преосвященство забули старого Дієго, богомольця? — Він раптом змінив голос і став говорити, як Дієго: — Я нещасний грішник...

Олівець хруснув у руці Монтанеллі.

— Це вже занадто! — промовив він.

Тихенько засміявшись, Овід відкинувся назад і стежив, як Монтанеллі мовчки ходив по кімнаті.

— Синьйоре Ріварес,— промовив він нарешті, спиняючис проти Овода,
— ви вчинили мені таке, чого

жодна істота, народжена від жінки, не зважилась би вчинити найлютішому своєму ворогові. Ви підгледіли моє особисте горе і зробили собі посміховище з стра свого ближнього. Я ще раз прошу вас сказати мені: чи не заподіяв я вам якого зла? А коли ні, то навіщо ж ви так безсердечно поглумилися над мною?

Відхилившись на спинку стільця, Овід дивився на нього, посміхаючись тонкою, холодною, незбагненною усмішкою.

— Це з-з-забавляло мене, ваше преосвященство.

Ви все так брали близько до серця, і це трохи н-н-на-гадувало мені мандрівний цирк...

Монтанеллі з поблідлими губами відвернувся і по.

— Одведіть ув'язненого,— промовив він, коли увійшл варта.

Коли вони пішли, він сів до столу, тремтячи від незвичного гніву, і присунув до себе пачку доповідей, одержаних від священників його єпархії. Але враз відштовхну їх і закрив руками обличчя. Здавалось, Овід залишив після себе якусь жахливу тінь, якийсь при слід.

Монтанеллі сидів наляканий, тремтячий, боячись глянути, щоб не побачити привида, хоч і знав, що його немає.

Привиди перетворювалися в страшні видіння. Це була просто фантазія розбурханих нервів, але ним оволодів невимовний жах від незримої присутності пораненої руки, усміхненого, жорстокого рота, таємничих очей, синіх, як морська вода...

Щоб позбутися страшної уяви, він взявся до робот. Протягом дня в нього не було вільної хвилини, і ніщо не турбувало його, але пізно вночі, ідучи спати, він зупинився на порозі від раптового приступу жаху. Що як він усе це побачить у сні? Він одразу ж повернувся, опустився на коліна помолитися перед роз'яттям.

Проте цілу ніч лежав з незаплющеними очима.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Спалах гніву не завадив Монтанеллі виконати свою обіцянку. Він так енергійно запротестував прот того, щоб Овові надівали кайдани на незагоєну рану, що бідолашний полковник, який мало не збожеволі од усієї цієї справи, з розпачу велів'зняти в'яз кайдани і з ніг.

— Звідки мені знати,— скаржився він ад'ютантов,— проти чого його преосвященство буде обурюватис завтра? Коли він звичайнісінькі наручники назива жорстокістю, то чому б йому не повстати проти ґрат або не зажадати, щоб я годував Рівареса устрицям та трюфелями. Колись злочинців вважали за злочинців і відповідно з ними поводитись, і до зрадникі ставилися не краще, ніж до злодіїв. Але тепер бунтівники ввійшли в моду, і його преосвященство збирається взяти опіку над усіма негідниками в країні.

— Я не розумію, чому він взагалі втручається не в своє діло,— зауважив ад'ютант.— Він не легат і не має ніякої влади ні в громадянських, ні у військових справах. За законом...

— Та що там говорити про закон? Ніхто й не подума шанувати закон після того, як святий отець повідкрива тюрми і напустив на нас банду лібе пройдисвітів. Це ж просто божевілля! От монсиньйор Монтанеллі й показує свою владу. При покійному папі він був зовсім тихенький, а тепер куд там. Що хоче, те й робить. Хіба я можу йому перечит? Може, він має таємні повноваження з Ватікан? Усе пішло шкереберть. Сьогодні ти не

певен, що буде завтра. У добрі старі часи кожен знав, що йому робити, а тепер...

Полковник журливо похитав головою. Світ, в яком кардинали турбувались про всякі дрібниці тюремно дисципліни та говорили про права політичних злочинці, був для нього незрозумілий.

Овід вернувся до фортеці у стані страшеного збудженн, що межувало з істерією.

Розмова з Монтанелл до краю напружила його вимучені нерви, і остання грубість про цирк була сказана в безмежному розпач, аби тільки припинити побачення, яке через п'ять хвилин скінчилося б слізьми.

У другій половині дня його покликали на допит, але у відповідь на кожне запитання він лише істеричн сміявся. Коли ж вкрай роздратований полковник втратив самовладання і почав лаятись, Овід вибухнув якимсь несамовитим реготом.

Нещасний полковник аж скаженів від люті і загрожував своєму непокірном в'язневі найстрашнішими карами, але, нарешті, як у свій час Джеймс Бертон, прийшов до висновку, що не варто марнувати душевні сили на розмову з цілком ненормальною людиною.

Коли Овода знов привели до камери, він одразу ж ліг на койку в пригніченому, безнадійному настрої, який завжди охоплював його після кожної бурі. Він лежав аж до вечора, не рухаючись і навіть не думаюч. Після всіх хвилювань, пережитих уранці, настала якась чудна апатія, і своє лихо він відчував тепер лише як невиразний механічний тягар, який тиснув на щось дерев'яне, що було колись його душею. Байдуж, як воно скінчиться. Аби тільки позбутися нестерпног болю, а звідки прийде полегкість — чи від зміни обставин, чи від притуплення здатності щось відчувати — однаково. Може, йому пощастить утекти, а може, його уб'ють. В усякому разі, він більше не побачит padre, а все інше дрібниці.

Вартовий приніс йому вечерю, і Овід глянув на нього важким байдужим поглядом.

— Котра година?

— Шоста. Вечеряйте, синьйоре.

Він з огидою глянув на захололу, смердючу юшку і відвернувся. Він почував себе не тільки пригнічени, але й нездоровим, і їжа викликала у нього ну.

— Ви захворієте, як не будете їсти,— сказав вартови.— Ну, з'їжте хоч шматок хліба. Вам буде краще.

Солдат говорив з якоюсь чудною настійливістю, беручи з тарілки хліб і знову кладучи його на місце. В Оводі вмить прокинувся конспіратор. Він зрозумів, що в хлібі щось заховано.

— Хай постоїть. Я потім повечеряю, — недбало про

мовив. Двері були відчинені, і він знав, що на сходах

стоїть сержант, який чує кожне слово.

Коли двері знов замкнули і Овід переконався, що ніхто не підглядає у вічко, він узяв з тарілки хліб і почав обережно кришити його. Усередині він знайшов те, чого сподівався — пучок тоненьких напилків, загорнутих у клаптик паперу, на якому було написан кілька слів. Він старанно розгладив записку і підні її до тьмяного світла. Написано було так густо і на такому тонкому папері, що він ледве розібрав.

"Двері відчинені. Ніч темна. Якнайшвидше розпиляйт грати і тікайте підземним ходом між другою і третьою годиною. Ми все налагодили, а вдруге нагод може й не трапиться".

Він гарячково розірвав записку. Все готово, і йому треба лише розпиляти грати.

Яке щастя, що з нього зняли кайдани! Хоч на них не треба витратити час. Скільки ж тут прутів? Два, чотири, і кожен треба пилят двічі — вісім. Як поспішити, то за ніч він їх подужа. І як швидко Джемма і Мартіні все це влашту — костюм, паспорт, схованку. Працювали, мабуть, як воли. І кінець кінцем вибрали таки її план. Він тихенько засміявся — ну, який же він дурень! Хіба не однаково, чий план,— аби він був добрий. І все-таки не міг не радіти, що це їй спало на думку використати підземний хід замість спускатися вірьовочно драбиною, як спочатку пропонували контрабандист, її план був складніший, але зате не загрожува життю вартового східної стіни. Тим-то, коли йому прислали обидва проекти, він не вагаючись вибрав той, що придумала Джемма.

Вони умовилися з відданим їм вартовим на прізвище Цвіркун, що він скористається з першої нагод, щоб потай од товаришів відімкнути залізну браму, яка вела з двору в підземний хід попід валом, і знов почепить ключ на місце в караульні. Овід, повідомлени про це, перепиляє на вікні грати, розірве на довгі шматки сорочку і, зробивши з неї вірьовку, спуститься на широкий східний мур двору. По цій стіні він поповзе, вибираючи хвилини, коли вартовий дивитиметься в інший бік, а коли той повертатиметься до нього, він лягатиме на живіт.

У південно-східному кутку височіла напівзруйнована башта. Її ще якось підтримували густі зарості плюща, але у дворі попід стіною вже лежали величезні купи обсипаного крихкого каміння. З цієї башти він мав спуститися по плющу та камінню у двір і, тихенько відхиливши незамкнену браму, пробратися до підземного тунелю. Кілька століть тому цей тунель

правив за підземний хід від фортеці до башти на сусідньому горбі. Тепер же він був зовсім занедбаний і в деяких місцях завалений кам'яними брилами.

Тільки контрабандисти знали, що там є старанно прихована вилазка в гори, яку вони самі й проробили в стіні. Ніхто не підозрівав, що часто під самісіньки валом фортеці по кілька тижнів лежали цілі партії забороненого краму, тимчасом як митники марно обшукували житла похмурих розлючених горян. Вилізш в цю діру, Овід мав пробратися в темряві у відлюдне місце в горах, де його повинен був чекати Мартін і контрабандист. Єдина трудність була у тому, що не кожного дня траплялась змога відімкнути після вечірнього обходу браму, а спускатися з вікна в ясну ніч було надто небезпечно, бо міг помітити вартови. Отож, коли випала така щаслива нагода, її не можна було пропустити.

Овід сів і почав їсти хліб. Він принаймні був не такий гидкий, як інша тюремна їжа, а йому обов'язков треба було щось поїсти, щоб набратися сил.

Не завадило б трохи й поспати. Починати пиляти можна було не раніше як о десятій годині. Всю ніч йому доведеться тяжко працювати.

" А padre таки думав допомогти йому втекти! Як це схоже на padre!

Та він нізащо б не згодився. Усе, що хочете, тільки не це. Якщо він утече, то зробить це власними силами та з допомогою товаришів. А від попів йому не треба ніяких послуг.

Як душно! Певно, буде гроза. Повітря таке важке й гнітюче. Він неспокійно засовався на ліжку і підкла під голову забинтовану руку. Але враз витяг її. Як вона пече. І всі старі рани починали нити... Що з ним таке? Дурниці, це просто на погоду. Він трохи засне й відпочине, а потім треба пиляти.

Вісім прутів, та ще такі товсті й міцні. Чи багато їх ще лишилось? Мабуть, не дуже, бо він пиляє вже кілька годин, стільки безконечних годин... тому й розболілас рука. Ой, як боляче! Аж до самої кістки. Але навряд чи і в боці болить від пиляння. А страшний пекучи біль у нозі — хіба це теж від пиляння?

Овід схопився. Ні, він не спав, він марив з розплющеним очима. Марив про те, що пиляє, а ще й не починав. Он вони, ті ґрати, цілісінькі й міцні, як

завжди. Десь на башті пробило десяту. Пора братися до роботи.

Він глянув у вічко і, переконавшись, що ніхто за ним не стежить, вийняв з пазухи напилки.

Ні, з ним нічого, абсолютно нічого! Це тільки так здається. У боці болить або від того, що шлунок не в порядку, або ще від чогось. Що ж тут дивного, коли він просидів три тижні на огидній тюремній їжі і в такому повітрі! А що ніє все тіло, то це почасти нерв, а почасти сидяче життя. Ну, звичайно, сидяче житт.

Як він раніше не подумав про це!

Він трохи посидить і заспокоїться. Через кілька хвилин усе пройде.

Але сидіти ще гірше. Коли він сів спокійно, біль ще сильніше схопив його, і лице в нього аж посіріл. Ні, треба взятись до роботи і струснути з себе цей жах.

Зрештою, це в його волі — почувати чи не почувати. І він не Ночуватиме, він оджене все це геть.

Він устав і сказав сам собі голосно і чітко:

— Я не хворий, мені ніколи хворіти. Я мушу пере

пиляти ґрати і не збираюся хворіти.

Потім почав пиляти.

Чверть на одинадцятку... пів на одинадцятку... без чверті одинадцять... Він пиляв і пиляв, і кожен хід напилка по залізу відчував так гостро, ніби хтось пиля йому тіло і мозок.

— Цікаво,— сказав він собі з усмішкою,— хто рані буде перепиляний — я чи ґрати? — І, зціпивши

зуби, працював далі.

Пів на дванадцятку. Він усе ще пиляв, хоч рука заніміл, набрякла і ледве тримала напилек. Ні, він не сміє спинятися відпочивати. Якщо він хоч на мить кине оцю жахливу роботу, то нізащо не зможе почат її знов.

У коридорі почулися кроки вартового, і приклад його карабіна стукнувся об двері.

Овід спинився і глянув назад, держачи напилек у піднятій руці. Невж попався?

Крізь вічко у дверях проскочило щось кругленьке

ї впало на підлогу. Він поклав напилек і нахилився, щоб підняти маленьку кульку. Це був шматок згор паперу.

Як довго він спускався все нижче й нижче, а навкол здіймалися чорні хвилі...

Як вони бушували!

Ах, так, це він просто нахилився, щоб підняти папірець, і йому трохи запаморочилась голова. Це з багатьма трапляється. Але йому вже нічого — анічо.

Він підняв кульку, підніс її до світла і обережно розгорнув.

"Будь-що-будь тікайте сьогодні. Завтра Цвіркуна переведуть в інше місце. Це в нас єдина нагода".

Він знищив записочку так само, як і першу, узяв напилон і знов почав працювати уперто, мовчки й безнадійно.

Перша година. Шість прутів із восьми перепилян. Ще два, і тоді спускатися.

Він почав згадувати, як раніш починалися в нього ці жахливі випадки. Останній раз це трапилось на новий рік, і він здригнувся, згадавши ті п'ять ночей. Але тоді це сталося не так раптово. Так раптово не було ще ніколи.

Він кинув напилон, інстинктивно простяг уперед руки і почав молитися — вперше відтоді, як став атеїсто,— і молився невідомо до чого, ні до кого і до всіх.

— Тільки б не сьогодні! Нехай я захворю завтра! Завтра я все стерплю, тільки не сьогодні!

Постояв з хвилину нерухомо, притиснувши руки до скронь. Потім знов узяв напилон, і знов почав пра.

Пів на другу. Почав останній прут. Рукав сорочки подерся на шмаття. На губах проступила кров, перед очима плив червоний туман, з лоба котився піт. А він пиляв, пиляв...

Монтанеллі заснув тільки на світанку. Він був дуже змучений стражданнями від безсонної ночі і деяки час спав спокійно. Потім почав марити.

Спочатку це були невиразні, розпливчасті маренн, окремі обривки фантастичних образів, що швидко й хаотично змінювали один одного. Все це наповнювал його неясним почуттям боротьби, болю, тінню невідомого жаху.

Раптом Монтанеллі побачив безсонницю — старий жахливий знайомий сон, який мучив його уже довгі роки. І навіть крізь сон він відчував, що це сниться йому не вперше. Йому здавалося, що він блукає по величезному пустирю, намагаючись найти який-не-будь спокійний куточок, де б можна було лягти й заснут. Всюди ходили люди, сміялись, кричали, молилис, дзвонили в дзвони і вдаряли в металеві інструмент. Часом він оддаляється від галасу, лягає то на траву, то на дерев'яну лаву, то на кам'яну плиту. Він заплющує очі, прикриває їх від світла руками і говорить до себе: "Ну, тепер я засну".

Але натовп наближається до нього, кричить, галасу, кличе по імені і просить:

"Прокиньтесь! Про, ви нам потрібні!"

І знову він потрапив до великого палацу з розкішним кімнатами, і всюди стоять ліжка, дивани, низеньк м'які софи. Вже ніч, і він промовляє сам до себе: "Тут нарешті я знайду спокійне місце і засну". Він вибрав темну кімнату і ліг, але зайшов хтось із лампою, безжалісне світло ріже йому очі, і знову кричат:

"Вставайте, вас кличуть".

Монтанеллі встає і бреде далі, спотикаючись і заточуючись, ніби поранена на смерть тварина; б'є годинни, і він знає, що половина ночі вже минула, половин дорогоцінної короткої ночі. Два, три, чотири, п'ять — до шести годин все місто прокинеться і тиша зникне.

Монтанеллі іде до іншої кімнати і тільки хотів лягти на ліжко, як хтось знову підіймає його і кри:

"Це моє ліжко!" І він одступає з відчаєм у серці.

Минає година за годиною, а він усе бродить і бродит з кімнати до кімнати, з будинку до будинку, з коридора в коридор.

Жахливий сірий світанок наближається й наближається; годинник б'є п'яту; ніч пройшла, а він так і не відпочив. Який жах! І знову день, і знову день...

Ось він потрапив до низького склепистого підземного коридора, який, здавалось, не мав кінця. Весь коридор освітлений сліпучо-яскравими лампами та лю, крізь ґратчасту стелю проникають звуки весело музики, сміху, танців.

Там, наверху, над його головою, у світі живих люде, очевидно, святкують.

Ох, коли б найти місце, щоб захватись і заснути! Малесеньке місце, хай навіть могилу! Він говорить це і спотикається об край могили. Відкрита могила, від якої несе смертю і пліснявою... Та байдуже, аби він міг заснути.

"Ця могила моя!" — закричав голос Гледіс, і вона, висунувши голову з-під зотлілого савана, втупила в нього очі.

Він став навколiшки i простягнув до неї руки.

"Гледіс! Гледіс! Хоч трохи зжалься наді мною, дозвол мені вповзти в це вузьке місце i заснути. Я не прошу твого кохання; я не доторкнусь до тебе, не заговорю, тільки дозволь мені лежати поруч тебе i спати. Кохана, я так давно не спав, я не знесу більш й дня. Світло пече мені душу, шум розбиває мій мозок на порох. Гледіс, дозволь мені ввійти в твою могилу i заснути".

Він хоче закрити її саваном свої очі. Але вона відштовхується од нього i, жахаючись, кричить:

"Це святотатство! Ти ж священник!"

І знову він бродить i бродить i виходить на морський берег, на голі скелі, залиті сліпучим світлом, i вода глухо стогне i все благає не тривожити її.

"Ах,— сказав він,— море буде милостивішим до мене, воно теж втомилось до смерті i не може за".

Тоді із морської глибини виринає Артур i голосно кричить:

"Море моє!"

— Ваше преосвященство! Ваше преосвященство!

Монтанеллі здригнувся й роаялющив очі. Його слуг стукав у двері. Він машинально підвівся i відчинив йому. Той вражено глянув на кардинала — такий у нього був змучений i зляканий вигляд.

— Ваше преосвященство, ви хворі?

Монтанеллі провів рукою по лобі.

— Ні, я спав, а ви злякали мене.

— Вибачте, ваше преосвященство. Мені здалося, що ви прокинулись уранці, і я гадав...

— Уже пізно?

— Дев'ята година. До вас приїхав полковник. Каж, що в нього дуже важлива справа, а знаючи, що ви встаєте рано...

— Він унизу? Я зараз.

Монтанеллі одягнувся й зійшов униз.

— Вибачте, що я так безцеремонно потурбував ваше преосвященство.

— Сподіваюся, все гаразд?

— Зовсім не гаразд. Ріварес мало не втік.

— Але раз не втік, то це ще не страшно. Як же це було?

— Його знайшли у дворі коло маленької залізної брами. Коли о третій годині ранку варта вийшла на обхід, один із солдатів спіткнувся об якесь тіло, що лежало на землі. Вони присвітили і побачили, що це Ріварес. Він був непритомний. Вони одразу ж зняли тривогу і викликали мене. Ввійшовши до його камери, я побачив, що ґрати перепиляні, а з вікна звисає віршовк, сплетена з подертої білизни., Він спустився вниз і ліз по муру. Залізна брама до підземного тунел була не замкнена. Все це показує, що варта була підкуплена.

— Але чого ж він лежав на землі? Може, впав з муру та розбився?

— Я спочатку теж так думав, ваше преосвященств. Але тюремний лікар не знайшов ніяких слідів від падіння. Солдат, який вартував учора ввечері, каже, що, коли він приніс Ріваресові вечерю, у нього був вигляд тяжко хворого і він нічого не їв. Але це дурниці! Хвора людина не могла б перепиляти ґрати й лізти по стіні. Це абсурд!

— А що каже він сам?

— Він непритомний, ваше преосвященство.

— Як? Досі?

— Часом трохи приходить до пам'яті, стогне і знов непритомніє.

— Дуже дивно. Що ж думає лікар?

— Він не знає, що й думати. Ніяких ознак хвороб серця, якою б можна було пояснити його стан,

він не знайшов. Але, в усякому разі, з ним сталося щось раптове, коли він був уже майже на волі. Я особист бачу в цьому руку милостивого провидіння.

Монтанеллі злегка нахмурився.

— Що ви збираєтесь з ним робити? — спитав він

— Це я з'ясую за кілька день. А поки що це мені добра наука. Ось що значить знімати наручники... вибачт, ваше преосвященство.

— Сподіваюся,— перебив його Монтанеллі,— що ви не закуєте його в кайдани, поки він хворий. Людин в такому стані, як ви описали, навряд чи спро знов утекти.

— Я вже подбаю, щоб він більше не пробував,— бурмотів полковник сам до себе, виходячи від кардинал.— Хай його преосвященство забирається далі із своїми сентиментальностями. Ріварес закутий досить міцно, і буде він хворий чи здоровий, а кайданів я з нього не зніму.

— Але як це могло статися? Знепритомніти в останню хвилину, коли все вже зроблено, біля самі брами! Як часом глузує доля!

— Дуже можливо,— відповів Мартіні,— що в нього почався припадок тієї хвороби. Він, певно, боровся з ним, поки вистачило сил, і, коли вже спустився у двір, раптом знепритомнів.

Марконе люто вибив з люльки попіл.

— Як там не є, а тепер кінець. Більше ми нічого не зможемо для нього зробити. Бідолаха!

— Бідолаха! — пошепки повторив Мартіні. Він почува, що й для нього без Овода світ стане сумним і порожнім.

— А що вона каже? — спитав контрабандист, кинувш погляд у другий кінець кімнати. Там, безсило поклавши руки на коліна і дивлячись прямо перед собою в порожній простір, самотньо сиділа Джемма.

— Я не питав її. Відколи я сказав їй, що трапилось, вона не промовила й слова. Краще не турбува її.

Здавалось, що вона їх не помічала, але все ж обидв говорили притишеним голосом, немов у кімнаті

був мрець. Після похмурої мовчанки Марконе підвівс і заховав люльку.

— Я прийду ще ввечері,— сказав він.

Але Мартіні спинив його.

— Почекайте. Я хочу з вами поговорити.— Він ще більше притишив голос і спитав майже пошепки: — Невже справді немає ніякої надії?

— А яка ж тепер може бути надія? Починати все знов — неможливо. Коли б навіть він був у силі виконат свою частину плану, то ми вже нічого не змо зробити. Усіх вартових змінили, бо не певні в них. Цвіркун уже нічим нам не допоможе.

— А як ви думаєте,— раптом спитав Мартіні,— коли він видужає, не можна було б як-небудь врятуват його, відвернувши увагу вартових?

— Відвернувши увагу вартових? Як це?

— Мені зараз от що спало на думку. Коли в день тіла господнього процесія минатиме фортецю, я б міг заступити дорогу полковникові і вистрілити йому в обличчя. Усі вартові кинулись би ловити мене, а тим часом хтось із ваших товаришів, скориставшись з загально паніки, допоміг би Ріваресові втекти.

Звичайн, це ще не обміркований план. Я все це надумав тільки-но.

— Навряд чи це можна було б влаштувати,— відпові Марконе, дивлячись на Мартіні дуже серйозн.— Хоч, звичайно, треба як слід подумати. Але...— він зупинився і глянув на Мартіні,— коли б це було можливо... ви б пішли на таке?

Мартіні був дуже стриманим у спокійні часи, але зараз був незвичайний час. Він подивився прямо в об контрабандиста.

— Чи пішов би я? — повторив він.— Та ви гляньте

на неї!

Далі пояснювати не було потреби. У цих словах було сказано все. Марконе повернувся і глянув на Джемму.

Відколи почалась їхня розмова, вона ні разу не ворухнулася. На її обличчі не помітно було ні сумніву, ні страху, ні навіть журби. На ньому лягла лише тінь смерті. В очах контрабандиста блиснули сльози.

— Ану, швидше, Мікеле! — гукнув він, відчиняючи

двері на веранду.— Невже ви ще не скінчили? У нас

іще тисяча справ.

Мікеле разом із Джіно ввійшов у кімнату.

— Я готовий,— сказав він.— Я тільки хочу спитат синьйору...

Він хотів підійти до Джемми, але Мартіні схопив його за руку.

— Не турбуйте її. Їй краще самій.

— Справді, дайте їй спокій. Ми їй однаково нічим не допоможемо. Нам усім дуже тяжко, але їй, сердеш, найгірше.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Цілий тиждень Овід був у жахливому стані. Припадо на цей раз був дуже сильний, а тут ще полковни від страху та запаморочення зробився неймовірно жорстоким.

Він звелів не тільки закувати хворому руки й ноги, але й прив'язати до ліжка ременями, та ще так туго, що при кожному рухові вони врізалися в тіло. Овід з похмурим гірким стоїцизмом терпів усе це цілих п'ять діб, але наприкінці шостого дня гордість його була переможена, і він жалісно попросив тюремного лікаря дати йому опіуму. Той охоче згодився, але полковник, який чув це прохання, суворо заборонив потурати "всяким дурницям".

— Звідки ви знаєте, нащо йому опіум? — сказав він.— Дуже можливо, що він увесь час лише прикидаєтьс хворим і опіум потрібний йому, щоб отруїти вартового або ще на якесь чортovinня. Від Рівареса всього можна сподіватися.

— Якщо я дам йому випити дозу опіуму,— відпові лікар, не в силі стримати посмішки,— то навряд чи він зможе отруїти вартового. А щодо прикидування, то тут теж нічого боятися. Він ледве живий.

— В усякому разі, я забороняю вам робити це. Коли людина хоче, щоб до неї ставилися добре, вона повинна й поводитись як годиться. А Ріваресові таки потрібна сувора дисципліна. Може, це навчить його надалі ставитись обережніше до віконних ґрат.

— Закон, однак, не дозволяє катувати в'язнів,— насмілився зауважити лікар,— а це дуже схоже на ка.

— Але в законі, здається, нічого не сказано про опіум,— сердито відповів полковник.

— Звичайно, полковнику, право вирішувати належит вам. Проте, сподіваюся, ви принаймні хоч звелит зняти ремені. Вони лише збільшують

його муки. Боятися, що він утече, не доводиться. Він би не встояв на ногах, навіть коли б ви його випустили на волю.

— Я вважаю, синьйоре, що лікар може помилятис, як і всякий смертний.

Коли він прив'язаний, я спокійний. Тож хай воно так і лишається.

— Тоді хоч звеліть попустити ті ремені. Це ж прост варварство так затягувати їх!

— Їх затягуватимуть так само, як і тепер, і я буду вам вдячний, синьйоре, якщо ви не говоритимете зі мною про варварство. Коли я щось роблю, то маю на те підстави.

Отже, й сьома ніч проминула без ніякої полегкост, і солдат, що вартував за дверима камери, раз у раз здригався і злякано хрестився, слухаючи стогони хворог, що краяли серце. Терпіння Овода зрадило його.

О шостій годині ранку вартовий перед тим, як зміни його інший, обережно відімкнув двері і ввійшов у камеру. Він знав, що порушує дисципліну, але не міг піти, не висловивши свого співчуття дружнім словом.

Овід лежав нерухомо з закритими очима й напіврозтуленими губами. Солдат постояв з хвилину мов, потім нахилився й спитав:

— Чи не можу я чого зробити для вас, синьйоре?

У мене є вільна хвилинка.

Овід розплющив очі. — Дайте мені спокій,—простогнав він,—Дайте

мені спокій.

Він заснув, перш ніж вартовий вислизнів за двері.

Через десять днів полковник знов пішов до палац, але йому сказали, що кардинал поїхав відвідати хворого і мав повернутися не раніш як опівдні. Увечер, коли полковник обідав, до їдальні ввійшов слуга й доповів:

— Вас хоче бачити його преосвященство.

Полковник, швидко глянувши в дзеркало, чи в порядк його мундир, набрав дуже поважного вигляду і пішов до вітальні, де його чекав кардинал. Занепокоєн зсунувши брови, Монтанеллі легенько постукува пальцями по ручці крісла і дивився у вікно.

— Мені казали, що ви приходили сьогодні до мен,— почав він, припиняючи чемні вітання полковник. Він говорив трохи владним тоном, якого ніколи не чули від нього селяни.— Очевидно, я вам потрібни у тій самій справі, про яку я теж хотів би пого з вами.

— Моя справа стосується Рівареса, ваше преосвященств.

— Я так і гадав. Останніми днями я багато дума про нього. Але перш ніж почати розмову, я хоті би знати, що у вас є нового.

Полковник збентежено смикав себе за вуса.

— Я, власне, сподівався щось почути від вашого преосвященства. Якщо ви й досі не згодні на те, що я пропонував, то я був би дуже вдячний, якби ви мені щось порадили. Бо, щиро кажучи, я не знаю, що робит.

— Хіба є якісь нові труднощі?

— Лише те, що в четвер третього червня свято тіла господнього. Отже, з цією справою треба покінчи раніш.

— У четвер справді день тіла господнього, але чом із справою треба покінчити раніш?

— Мені дуже шкода, ваше преосвященство, що я нібито йду проти вашої волі, але коли до свята ми якось не спекаємось Рівареса, я не відповідаю за спокі у місті. У цей день, як відомо вашому преосвященств, тут збирається увесь набрід з гір, і я більше ніж певний, що вони спробують удертися до фортеці й звільнити Рівареса. Звичайно, з цього нічого не вийд. Я ні перед чим не спинюсь і, в крайньому разі, віджену їх од фортеці кулями. Але що день цей спокійн не пройде, немає сумніву. У Романї народ небезпечний, і коли вони вихоплять ножі...

— Мені здається, що коли ми трохи потурбуємось про це, то діло до ножів не дійде. Я завжди був тієї думки, що з тутешнім населенням можна жити в злагод, якщо поводитися з ними розумно. Звичайно, якщ ви здумаєте вплинути на романійця загрозами або силою, він шаленіє. Але які у вас причини сподівати нової спроби влаштувати втечу?

— Я чув і сьогодні, і вчора від своїх таємних агенті, що по окрузі поширюються тривожні чутки і що

народ, очевидно, готує нам якусь нову каверзу. Докладн ніхто нічого не знає, а то, звичайно, лихові легко було б запобігти. Остання подія нагнала на мене такого страху, що тепер уже я вважаю за краще бути обачним. З таким хитрим лисом, як Ріварес, тре бути дуже обережним.

— Наскільки мені відомо, Ріварес був такий хвори, що не міг ні рухатися, ні говорити. Що, тепер він видужує?

— Тепер йому, здається, краще, ваше преосвященств. Він справді був дуже хворий, якщо тільки не прикидався.

— А у вас є причини це підозрівати?

— Лікар вважає, що він справді хворий, але хвороб його якась таємнича.

В усякому разі, він видужує, і з ним тепер ще важче ладити, ніж раніш.

— Що ж він такого робить?

— На щастя, робити він нічого не може,— з усмішкою відповів полковник, пригадуючи ремені,— але поведінка його — це щось неймовірне. Вчора вранці я прийшов до нього в камеру, щоб задати йому кільк запитань. Він надто слабкий, щоб ходити до мене на допит, та я й не хотів би, щоб його хтось бачив, поки він остаточно не видужає. А то ще вигадують яку-небудь дурницю.

— Отже, ви пішли допитати його?

— Так, ваше преосвященство. Я сподівався, що тепе з ним легше буде дійти згоди.

Монтанеллі глянув на нього підозріло, немов пере ним була якась невідома бридка тварина. На щаст, полковник поправляв шпагу і не помітив цього по. Він спокійно говорив далі:

— Я не накладав на нього особливої кари, але муси усе ж бути досить суворим — адже це військова тюрма — і гадав тепер, що деякі пільги дадуть гарні наслідки. Я пообіцяв йому полегшити режим, якщо він поводитиметься розважливо. І як ви гадаєте, ваше преосвященство, що він мені відповів? З хвилину дививс на мене, немов вовк у клітці, а тоді й

каже: "Я не в силі підвестися, й задушити вас, але зуби в мене досить гострі. Отже, краще тримайте далі ваше горло". Він лютий, як дикий кіт.

— Мене це аж ніяк не дивує,— спокійно відповів Монтанеллі.— Але я хочу у вас дещо спитати. Ви

щиро переконані, що присутність Рівареса в тюрмі серйозно загрожує спокою в місті?

— Я більш ніж певний у цьому, ваше преосвященств.

— То, на вашу думку, щоб запобігти кровопролитт, обов'язково треба позбутися його до свята?

— Я можу тільки повторити, що коли він буде тут у четвер, то свято не скінчиться без колотнечі, і, боюс, Дуже серйозної.

— І ви вважаєте, що коли його тут не буде, то ця небезпека мине?

— Тоді або зовсім буде тихо, або вони трохи погаласують та кинуть кілька каменюк. Якщо ваше преосвященств знайде якийсь спосіб прибрати його звідс, то я гарантую цілковитий порядок. У протилежному разі треба сподіватися неабияких неприємностей. Я певний, що вони вже придумали новий план, як звільнити його, і саме в четвер спробують його виконат. А якби вони вранці довідалися, що його вже у фортеці немає, план відпав би сам собою і не було б приводу розпочинати бійку. Коли ж нам доведеться відбивати їхню атаку і серед такої сили люду будуть пущені в діло ножі, то поки настане ніч, вони сплять і саме місто.

— То чому б тоді не послати його до Равенни?

— Бог свідок, ваше преосвященство, з якою великою охотою я б це зробив.

Але я боюся, що його віді'ють по дорозі. У мене немає достатнього числа солдаті, щоб протистояти озброєному нападіві, а в усіх горян є ножі, рушниці та інша зброя.

— Значить, ви наполягаєте на військовому суді і хочете дістати на це мою згоду?

— Вибачте, ваше преосвященство. Я прошу лише одного — допомогти мені запобігти заколотам і кровопролиттю. Цілком охоче згоджуюся, що військові трибунали, особливо такі, як були при полковнику Фредді, часом судили з непотрібною суворістю і, заміст заспокоїти, лише обурювали народ. Але мені здається, що саме тепер військовий суд був би не тільки розумним заходом, а й милосердним. Він запобіг би повстанню, яке, накоївши силу всякого лиха, ще й повернуло б країну до воєнного стану, скасованого його святістю.

Урочисто закінчивши свою промову, полковник чека, що відповідь йому кардинал.

Чекати довелося довго, і відповідь вразила своєю несподіванкою.

— Полковник Феррарі, ви вірите в бога?

— Ваше преосвященство! — пробурмотів полковни, запинаючись від хвилювання.

— Чи ви вірите в бога? — повторив Монтанеллі, підводячись і дивлячись на нього пронизливим погля. Полковник теж підвівся.

— Ваше преосвященство, я християнин, і мені нікол не одмовляли у відпущенні гріхів.

Монтанеллі підняв хрест з грудей.

— Покляніться на хресті визволителя, який помер

за вас, що ви сказали правду.

Полковник стояв нерухомо, розгублено дивлячись на кардинала. Він не міг зрозуміти, хто з них збоже: він чи кардинал.

— Ви просили мене,— продовжував Монтанеллі,—

дати дозвіл на смерть людини. Цілуйте хрест, якщо

посмієте, і скажіть ще раз, що ви не знаєте іншого

шляху, щоб запобігти більшому кровопролиттю. І па'ятайте, що коли ви обманете мене, то погубите свою

безсмертну душу.

Трохи помовчавши, полковник нахилився і прикла хрест до своїх губів.

— Я дам вам остаточну відповідь завтра. Але пере тим я хочу побачитися з Ріваресом і поговорити з ним наодинці.

— Ваше преосвященство... якби ви мене послухал... Я не маю сумніву, що ви пожалієте. До речі, він учора через вартового просив у мене побачення з вами преосвященством. Але я не звернув уваги, бо...

— Не звернули уваги! — вигукнув Монтанеллі.— Людина в такому стані звертається до вас із прохання, а ви не звертаєте на це уваги!..

— Мені дуже шкода, що ваше преосвященство невдоволені мною, але я не ..хотів турбувати вас такою дрібницею. Я вже досить добре знаю

Рівареса і певни, що він хоче лише образити вас. І дозвольте мені сказати, що було б дуже необачно підходити близько до нього. Він такий небезпечний, що я мусив ужити деяких заходів фізичного впливу, звичайно, дуже невинни...

— Невже ви справді думаєте, що небезпечно наближатис до хворої беззбройної людини, проти якої ще й ужито "дуже невинних заходів фізичного впливу"?

Монтанеллі говорив дуже лагідно, але полковник відчув у його голосі приховану зневагу і спалахнув від гніву.

— Звичайно, ваше преосвященство, ви можете робити, як хочете,— сухо відповів він.— Я лише хотів

позбавити вас неприємності вислухувати жахливе богохульств цієї людини.

Полковник стояв, церемонно виструнчившись, обличчя у нього було зовсім дерев'яне. Його дуже образил поводження з ним Монтанеллі, і він виявив це незвичайною сухістю тону.

— Коли ваше преосвященство бажали б відвідати в'язня? — спитав він.

— Я піду до нього зараз.

— Як вашому преосвященству буде завгодно. Якщ ваша ласка почекати кілька хвилин, я пошлю кого-небудь попередити його.

Полковник одразу спустився з свого офіційного п'єдесталу. Він не хотів, щоб кардинал побачив ре.

— Дякую. Я хочу бачити його без ніяких попереджен і зараз же піду до фортеці. До побачення, полковнику. Завтра я дам відповідь.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Почувши, як відімкнулись двері камери, Овід з якоюсь млявою байдужістю одвернув очі. Він думав, що це йде полковник мучити його новим допитом. Вузькими сходами йшло кілька солдатів, стукаючи об стінку карабінами. Хтось поштиво промовив:

— Тут дуже круто, ваше преосвященство.

Овід судорожно підхопився і відразу ж упав назад, задихаючись під болісним тиском ременів.

Монтанеллі ввійшов із сержантом і трьома варто.

— Прошу, ваше преосвященство, трохи почекайте,— схвильовано сказав сержант. — Зараз вам принесуть стілець. Вибачте, ваше преосвященство, якби ми

знали, що ви прийдете, то приготувались би.

— Ніяких приготувань не треба. Будь ласка, залишт нас удвох і чекайте мене з своїми людьми внизу.

— Слухаю, ваше преосвященство. От стілець. Дозвольте поставити його коло ліжка?

Овід лежав з заплющеними очима, однак почував, що Монтанеллі дивиться на нього.

— Здається, він спить, ваше преосвященство,— почу сержант, але Овід розплющив очі.

— Ні,— сказав він.

Коли солдати виходили з камери, їх спинив вигук Монтанеллі. Обернувшись, вони побачили, що він нахиливс над ліжком і розглядає ремені.

— Хто це зробив?

Сержант узяв під козирок.

— З особливого наказу полковника, ваше преосвященств.

— Я нічого про це не знав, синьйоре Ріварес,— промовив Монтанеллі повним відчаю голосом.

— Я ж казав вашому преосвященству,— відповів Овід з жорстокою посмішкою,— що ніколи й не сподівавс, щоб мене гладили по голівці.

— Сержанте, коли це зроблено?

— Після того як ув'язнений намагався утекти, ваш преосвященство.

— Більше як два тижні тому? Принесуть ніж і негайн розріжте ремені.

— Вибачте, ваше преосвященство. Лікар теж хоті зняти їх, але полковник Феррарі не дозволив.

— Негайно принесіть ніж.

Монтанеллі не підвищив голосу, але солдати бачил, що він аж пополотнів од гніву. Сержант дістав з кишені складаний ніж і нахилився, щоб розрізати ремінь на руці в'язня, але зробив це незграбно і ще тугіше затяг його. Незважаючи на всю свою терплячість, Овід здригнувся й закусив губу. Монтанеллі поспішно підійшов до ліжка.

— Ви не вмієте. Дайте мені ніж,—сказав він сержантов.

— А-а-а! — Овід глибоко зітхнув від полегкості й витяг руки, коли впали ремені. Монтанеллі одразу ж перерізав і ті, що зв'язували ноги.

— Зніміть ще кайдани, сержанте, і йдіть сюди. Мені треба з вами поговорити.

Він став біля вікна і чекав, поки сержант звільнить в'язня від кайданів.

Потім сержант підійшов до нього.

— Розкажіть мені все, що тут робилося,— сказав

Монтанеллі.

Сержант, нічого не приховавши, розповів йому все, що знав про хворобу Овода, про "дисциплінарні заход" і про даремні спроби лікаря полегшити становище в'язня.

— Мені здається, ваше преосвященство,— додав він,— полковник хотів використати ремені, щоб примусит в'язня дати потрібні йому свідчення.

— Свідчення?

— Так, ваше преосвященство. Я чув позавчора, як він обіцяв Ріваресові зняти їх, якщо той,— тут він глянув на Овода,— відповідь на одне його запи.

Монтанеллі стукнув кулаком по підвіконню, і солдат презирнулися: вони ніколи ще не бачили лагідног кардинала розгніваним.. Щодо Овода, то він забу про існування всіх тих, що були в його камері; він забув про все на світі, крім фізичного почуття волі. У нього звело все тіло, і тепер він потягався, пе з боку на бік, відчуваючи полегкість,

— Можете йти, сержанте,— сказав кардинал.— Не турбуйтеся про те, що порушили дисципліну. Ви повинн були відповідати мені.

Дивіться ж, щоб ніхто

не заважав. Я вийду сам, коли скінчу.

Коли двері за солдатами зачинилися, Монтанеллі

сперся на підвіконня і дивився кілька хвилин на захі сонця, щоб дати Овові трохи відпочити.

— Мені казали,— промовив він нарешті, сідаючи

коло ліжка,— що ви хотіли побачитися зі мною на

одинці. Коли ви відчуваєте себе досить добре, щоб

говорити, я до ваших послуг.

Монтанеллі говорив дуже сухо і звисока, що взагал було йому не властиво. Поки Овід лежав у кайдана, він був для нього просто скривдженою закато істотою, але тепер він пригадав останнє їхнє щ

побачення і смертельну образу, якої той завдав йому. Овід дивився на Монтанеллі, недбало підперши рукою голову. Він якось умів прибирати гарну позу, і поки лице його лишалось у тіні, важко було догадатися, скільк лиха зазнав він у своєму житті. Але коли підвів голову, при ясного вечірньому світлі зразу стало видн, який він був блідий і змучений і як виразно позначилис на ньому страждання останніх днів. Гнів Монтанеллі вмить зник.

— Здається, ви були тяжко хворі,— сказав він.—

Дуже шкода, що я нічого не знав, як тут з вами поводяться. Я припинив би все це раніш.

Овід знизав плечима.

— На війні всі засоби добрі,— холодно промовив він.— Ваше преосвященство протестує проти кайдані з погляду християнства, тобто спираючись на певн теорію. Але не можна ж сподіватися цього й від полковника. Він, безперечно, не хотів би зазнати цього на своїй шкурі, так само як і я. Але це вже питання особистої вигоди. У даному разі я — переможений, то чого ж ви хотіли б? Це дуже люб'язно, ваше преосвященств, що ви прийшли сюди. Хоч, очевидно, до цього вас спонукало християнське вчення. Відвідуват ув'язнених... Ах так! Я й забув: "І хто напоїть одног з малих цих" і так далі. Це не дуже похвально, але "один з малих цих" вам надзвичайно вдячний.

— Синьйоре Ріварес,— перебив його кардинал,— я прийшов сюди, думаючи про вас, а не про себе. Кол б ви не були, як ви кажете, переможеним, я б нікол не заговорив з вами після того, що ви дозволил собі в останнє наше побачення.

Але ви маєте надійн перевагу ув'язненої і хворої людини, і я не міг одмовитися прийти. Якщо ви хочете мені щось сказат, то ось я тут. Чи ви послали по мене лише для того, щоб потішитись, ображаючи старого?

Відповіді не було. Овід одвернувся і лежав, прикривш рукою очі.

— Мені дуже шкода турбувати вас,— хрипко промовив він нарешті,— але дайте мені трохи води.

На вікні стояв кухоль з водою. Монтанеллі встав і приніс його. Обнявши одною рукою хворого, щоб допомогти йому підвестися, він раптом відчув, як вогк, холодні пальці, немов кліщі, стисли йому руку.

— Дайте мені руку... швидше... на хвилину,— прошепотів Овід.— Хіба вам важко? Тільки на хвилину.

Він сховав лице на плечі Монтанеллі, все тіло його тремтіло.

— Випийте води,— сказав Монтанеллі, трохи помовчавш.

Овід мовчки послухався. Потім знову ліг і закрив очі. Він і сам би не міг пояснити, що з ним трапилось, коли рука Монтанеллі торкнулась його щоки. Він тільки знав, що за все своє життя ніколи не почував нічого жахливішого.

Монтанеллі присунув стілець ближче до ліжка і знов сів. Овід лежав нерухомо, як мертвий, і лице в нього посиніло й витяглось. Після довгого мовчанн він розплющив очі і спинив на Монтанеллі мо погляд.

— Дякую,— промовив він.— Вибачте... здається, ви щось питали мене?

— Вам не можна зараз говорити. Якщо у вас є що сказати мені, я прийду завтра.

— Будь ласка, залиштесь, ваше преосвященство. Серйозно, я цілком здоровий. За останні дні я, правд, щось трохи розклеївся, та й то наполовину це бу прикидання. От хоч спитайте у полковника.

— Я роблю власні висновки,— спокійно відповів Монтанеллі.

— Так само і полковник, і, знаєте, часом вони в нього дуже дотепні.

Д-д-дивлячись на нього, в-в-важ-ко повірити, але іноді в нього виникають ор-р-ригі-нальні думки. Наприклад, у п'ятницю — здається, то була п'ятниця, останнім часом я щось плутаю дні — я попросив д-д-дозу опіуму — це вже я пам'ятаю чудов. То він прийшов до мене й каже, що виконав мов прохання тільки тоді, як я скажу, хто відчинив б-б-бра-му. Я навіть можу точно повторити його с-с-слова: "Якщо вам справді боляче, то скажете; коли ж ні, то це буде для мене д-д-доказом, що ви прикидаєтесь". Тоді це не з-з-здавалось мені таким комічним.

Але це ж надзвичайно с-с-смішно.

Він несподівано вибухнув якимсь різким неприємни сміхом. Потім, круто повернувшись до мовчазног Монтанеллі, почав говорити усе швидше й швидш, так заїкаючись, що його важко було зрозуміти.

— А вам не с-с-смішно? З-з-звичайно, ні. Хіба у

благочестивих людей є почуття гумору? Вам усе здаєтьс т-т-трагічним.

Наприклад, тієї ночі в с-с-соборі —

який у вас був урочистий вигляд. Та й у мене була

п-п-патетична постать у ролі богомольця. М-м-мабуть,

ви не бачите нічого с-с-смішного навіть у тій справі, ради якої прийшли сюди?

Монтанеллі підвівся.

— Я прийшов вас вислухати. Але ви сьогодні занадт схвильовані, щоб говорити. Хай краще лікар дасть вам чого-небудь заспокійливого, і ми поговорим завтра, коли ви як слід виспитесь.

— В-в-висплюсь? О, ваше преосвященство, я ще встигну виспатись, коли ви дасте згоду на план полковник. Унція с-с-свинцю — ч-ч-чудовий заспокійли засіб.

— Я вас не розумію,— сказав Монтанеллі, вражен дивлячись на Овода.

Овід знову розсміявся.

— Ваше преосвященство, ваше преосвященство! Правд-д-дивість — головна християнська ч-ч-чеснота. Невже ви думаєте, що я не знаю, як полковник д-д-до-магається вашої згоди на військовий суд? Краще вже д-д-дайте її, ваше преосвященство. Усі ваші б-б-брати прелати давно б уже зробили так на вашому місці. І ви б заподіяли цим т-т-так багато добра і так м-м-ма-ло зла. Справді, це не варто тих безсонних ночей, що ви провели у ваганні.

— Будь ласка, перестаньте хоч на хвилину сміятис,—перебив його Монтанеллі,—скажіть мені, звідк ви це знаєте? Хто вам сказав?

— А хіба полковник ніколи не казав вам, що я диявол, а не людина? Ні? А мені-то частенько. І в мен таки справді є диявольський дар відгадувати чужі думки. Знаю я й ваші. Ви, ваше преосвященство, вважаєт мене дуже неприємною людиною, і, боячись за свою чутливу совість, ви дуже хотіли б, щоб хтось інший вирішив мою долю. Хіба не вгадав?

— Слухайте,— сказав кардинал дуже серйозно і знов сів коло нього.
— Звідки б ви не довідались про це, але кажете правду. Полковник Феррарі боїться, що ваші друзі спробують ще раз улаштувати вам втечу, і хоче цьому запобігти...

тим способом, про який ви говорили. Бачите, я з вами цілком щирий.

— Ваше преосвященство завжди с-с-славився своєю щирістю,— вставив Овід голосом, сповненим болем.

— Ви, звичайно, знаєте,— провадив далі Монтанелл,— що по закону я не маю ніякої влади у світських справах. Я єпископ, а не легат. Але в цій окрузі я користуюсь великим впливом, і полковник, певно, не наважиться на такий крайній захід, не діставши од мене принаймні хоч мовчазної згоди. Досі я рішуче протестував проти його плану, але він уперто намагається переконати мене і запевняє, що в четвер, коли в місті збереться сила люду, щоб взяти участь в процесії, треба сподіватися збройної спроби влаштувати вам втечу, яка, напевне, скінчиться кровопролиттям. Ви мене слухаєте?

Овід байдуже дивився у вікно. Він обернувся і стомлено відповів:

— Так, я вас слухаю.

— Може вам справді важко сьогодні вести таку розмову? Краще я прийду вранці. Справа дуже серйозна, і я хочу від вас цілковитої уваги.

— Мені хотілося б покінчити з цим сьогодні,— промовив Овід тим самим тоном.— Я чую все, що ви кажете.

— Якщо справді через вас країні загрожують заколот і кровопролиття, то, йдучи проти плану полковника, я беру на себе страшну відповідальність; я гадаю, що в його словах деяка правда все ж є. Але мені здається, що на рішення полковника певною мірою впливає його

особиста неприязнь до вас і, можлив, він перебільшує небезпеку. Особливо в цьому я переконався сьогодні, коли побачив цю обурливу жорстокість. ..

Тут він глянув на ремені й кайдани, що лежали на підлозі, і вів дали

— Якщо я згоджусь, я убиваю вас; якщо відмовл — ризкую вбити невинних людей. Я багато думав над цим і докладав усіх сил, щоб знайти якийсь вихід з цього страшного становища. І нарешті я вирішив.

— Убити мене і врятувати невинних людей? Це єдине рішення, до якого може прийти християнин. "Якщо права рука спокушає тебе..." і так далі. Я не м-м-маю честі бути правою рукою вашого преосвященств, до того ж поведився з вами ганебно — висново ясний. Тільки хіба ви не могли сказати мені це без такої довгої передмови?

Овід говорив стомленим, байдужим, повним презирств голосом, як людина, якій усе набридло.

— Ну? — спитав він, трохи помовчавши.— Так ви вирішили, ваше преосвященство?

— Ні.

— Овід обернувся, заклав руки за голову і подививс на Монтанеллі напівзаплющеними очима. Кардина, низько схиливши голову, замислився і легенько постукував рукою по спинці стільця. О, давня, така знайома звичка!

— Я вирішив,— мовив Монтанеллі, підводячи голов,— зробити так, як, мабуть, ще ніхто не робив. Коли, мені сказали, що ви хочете мене бачити, я по прийти до вас і віддати все у ваші руки.

— У... мої руки?

— Синьйоре Ріварес, я прийшов до вас не як кардина, не як єпископ і не як суддя. Я прийшов до вас, як людина до людини. Я не прошу вас сказати мені, чи ви знаєте щось про змову, якої боїться полковник. Я чудово розумію, що коли б ви й знали, то це ваша таємниця і ви не скажете. Але я прошу вас поставит себе на моє місце. Я вже старий, і, безперечно, мені недовго лишилося жити. Я хотів би зійти в мо з незаплямованими кров'ю руками.

— А досі вони ще не були заплямовані, ваше преосвященств?

Монтанеллі трохи зблід, але спокійно говорив далі:

— Все своє життя я повставав проти насильства

і жорстокості, де б я з ними не зустрічався. Я завжди

був проти смертної кари в усіх її формах. Я протестував і продовжую й тепер виступати проти військових судів, за це я був впав у немилість при минулому

папі. Досі всю свою владу і вплив я використовував

на діла милосердя. Прошу вас вірити, що я кажу правд. Тепер я маю зробити цей вибір. Відмовившись, я

ставлю місто під загрозу повстання з усіма його наслідкам. І це щоб урятувати життя людині, яка глумиться над моєю вірою і ображає мене особисто —

хоч це, звичайно, дрібниці — і яка, я певен, поверне

життя своє, коли їй дарувати його, на все лихе. Але

все ж ідеться про те, щоб урятувати людське життя.

Він помрвчав. хвилину і казав далі:

— Синьйоре Ріварес, усе, що я знаю про ваше минул, дає мені право вважати вас за легковажну, жорсток і безпринципну людину. До певної міри я цієї

думки й тепер. Але за останні два тижні ви показали

мені, що ви людина відважна і віддана своїм товариша. Ви здобули любов і пошану солдатів, а це не кожен зуміє. І тоді мені спало на думку, що, може, я помилився і ви кращий, ніж здаєтесь. До цього кращог в вас я й звертаюся і благаю сказати мені чесн й щиро — що зробили б ви на моєму місці?

Запанувало довге мовчання. Потім Овід глянув на Монтанеллі.

— В усякому разі я вирішив би сам і не боявся б

наслідків своїх вчинків. І не став би лицемірно й боягузлив перекладати рішення на плечі інших, як це

роблять полохливі християни.

Напад був такий несподіваний і його сила й завзятіст так дивно суперечили тій недавній байдужост, яка відчувалася в Оводі ще за мить перед тим, що —здавалося, ніби він скинув маску.

— Ми, атеїсти,— палко говорив він,— розуміємо, що коли людина несе якийсь тягар, то повинна сама його нести, аж поки вистачить сили; а як упаде під ним, то що ж, тим гірше для неї. А християнин іде скаржитись до бога або до своїх святих, а коли вони не допомагають йому, то до

своїх ворогів: вічно шука спину, куди б перекласти свій тягар. Хіба у ваші біблії, требнику та інших брехливих богословських книжках нічого не сказано, як вийти з такого становища, що ви прийшли до мене й питаєте, що вам робити? Та що це таке! Невже я ще не досить натерпівс і ви хочете відповідальність з себе перекласти на мої плечі?

Кінець кінцем, ви лише уб'єте атеїста, людину, яка підриває релігію. Справді, це невели злочин.

Він спинився, задихаючись, і раптом вибухнув знов:

— І ви ще кажете про жорстокість! Адже ж цей

клапоухий осел і за рік не міг би мене вимучити так,

як ви. У нього на це не вистачило б глузду. Усе, що

він може надумати, це туго затягати ремені, а як вон далі не затягуються, ото вже й край його винахідливості. Це й дурень може зробити. А от ви співаєте

іншої: "Будь ласка, підпишіть самі собі смертний вир, а то я занадто м'якосердний". Справді, треба

бути християнином, щоб додуматись до такої гидот,— лагідним, співчутливим християнином, який

блідне, побачивши туго затягнутий ремінь. Коли ви

ввійшли сюди, немов ангел милосердя, вражені варварством полковника, мені наперед треба було знати, що справжні муки почнуться тільки тепер! Чого ви так дивитесь на мене? Згоджуйтеся, звичайно, і йдіть додому обідати. Усе це не варто такого клопоту. Скажіть своєму

полковникові, що він може розстріляти мене, повісити, одним словом, як йому зручніше, може навіть засмажити живим, коли це його хоч тро позабавить,— і хай тільки скоріше!

Овода трудно було впізнати. У нестямі від гніву й розпачу він важко дихав і весь тремтів, а очі його так і сипали зеленими іскрами, немов у, розлюченого кота.

Монтанеллі встав і мовчки дивився на нього. Він не знав причин цих безумних докорів, але розумів, що так хвилюватися могла лише людина, доведена до краю, і, зрозумівши це, забув про всі образи.

— Заспокойтеся,— вимовив він.— Я не хотів так вразити вас. Справді, у мене й на думці не було перекласт на вас свій тягар, бо вам і так надто важко.

Я ніколи ще свідомо не робив так ні з одним живим створінням....

— Брехня! — крикнув Овід, виблискуючи очим.— А єпископство?

— Єпископство?

— А, ви вже забули? Як легко ви все забуваєте! "Коли хочеш, Артуре, я напишу, що не можу їхати". Я мусив .вирішувати за вас у дев'ятнадцять років!

Якби це не було так гидко, воно було б смішно!

— Доволі! — розпачливо вигукнув Монтанеллі, схопившись руками за голову.

Тоді знову опусти́в їх і повагом рушив до вікна. Сів на підвіконні, спершись плечем об ґрати, і притулився до них лобом. Овід, тремтячи з голови до ніг, лежав і дивився на нього.

Нарешті Монтанеллі підвівся і знов підійшов до нього. Губи в кардинала були якісь попелясті.

— Дуже шкода,— промовив він, марно намагаючись говорити своїм звичним спокійним тоном,— але

я мушу йти додому. Мені щось нездужається.

Він трусився, як у гарячці. Від люті Овода вмить не лишилось і сліду.

— Padre, невже ви не розумієте?.. Монтанеллі відсахнувся і закам'янів.

— Тільки не це,— прошепотів він нарешті.— Господ, усе. що твоя воля, тільки не це! Я божеволію...

Овід підвівся на лікті і взяв його тремтячі руки в свої.

— Padre, невже ви не розумієте, що я не потонув?

Руки Монтанеллі враз зледеніли й залякли. Настал мертве мовчання. Потім Монтанеллі став на коліна і сховав обличчя на грудях Овода.

Коли він підвів голову, сонце вже сіло і на заході догоряло червоне полум'я.

Вони забули час і місце, життя і смерть. Обидва забули навіть, що вони ворог.

— Артуре,—прошепотів Монтанеллі,—невже це справді ти? Ти вернувся до мене з мертвих?

— Із мертвих,— повторив Овід, здригнувшись. Він лежав, поклавши голову на плече Монтанеллі, немов хвора дитина в обіймах матері.

— Ти вернувся до мене... нарешті вернувся! Овід тяжко зітхнув.

— Так,— промовив він,— і ви мусите зі мною змагатис або вбити мене.

— Мовчи, *carino*. До чого все це тепер? Ми немов двоє дітей, що заблудилися в пітьмі і вважали один одного за примару. Тепер ми знайшли один одного і вийшли на світло. Мій бідний хлопчику, як змінився ти, як ти змінився!

У тебе такий вигляд, ніби ціли океан земного лиха пройшов над тобою. А колись" у тобі буяло життя. Артуре, невже це справді ти? Мені так часто снилося, що ти вернувся до мене, але я прокидався, і навколо було порожньо й темно. А що Як знов прокинувся і побачу, що все це сон? Дай мені переконатися, що це все правда, розкажи, як усе це сталося.

— Дуже просто. Я заховався на вантажному судні і проїхав до Південної Америки.

— А там?

— Там я... жив, коли це можна назвати життям, поки... З того часу, як ви навчали мене філософії, я побачив багато дечого, крім духовних семінарій. Ви кажете, що я вам снівся... ви мені теж...

Він замовк, здригнувшись.

— Яюсь,— почав він знов,— я працював на рудник в Еквадорі...

— Не як шахтар?

— Ні, як попихач у шахтарів; разом з китайцями-кулі ' робив усяку випадкову роботу. Ми спали в бараці коло самого спуску в шахту. Однієї ночі — я був тоді хворий на ту саму хворобу, що й тепер, і носив каміння під палючим сонцем,— я, певно, марив, бо бачи, як ви ввійшли у двері. В руках у вас було роз'яття, як он там на стіні. Ви молилися і пройшли повз мене, не повернувшись. Я гукнув вас, благаючи допомогти мені, просив дати мені отрути або ножа, чого-небудь, щоб покінчити з усім, поки я не збожеволі. А ви...

Він закрив однією рукою очі. Другу все ще стиска Монтанеллі.

— Я бачив з вашого обличчя, що ви чуєте, але ви

навіть не оглянулись. Ішли собі далі й молилися. Коли

ви скінчили й поцілували розп'яття, ви глянули на

мене й прошепотіли: "Артуре, мені дуже жаль тебе,

але я не смію цього показувати. Він гніватиметься".

Я глянув на дерев'яного бога и побачив, що він сміється. Коли я прокинувся і навколо був барак і кулі,

я все зрозумів. Мені стало ясно, що ви більше дбаєте

про те, щоб зберегти ласку свого диявольського бога,

ніж врятувати мене з пекла. І я завжди пам'ятав це.

Забув тільки тепер, коли ви торкнулися мене. Я ж

хворий, і колись я любив вас. Але між нами нічого не може бути, тільки війна, війна і війна. Нащо ви держите мою руку? Хіба ви не розумієте, що, поки ви вірите у свого Ісуса, ми можемо бути тільки ворогами?

Монтанеллі схилив голову і поцілував понівечену руку.

— Артуре, як же мені не вірити в нього? Коли я не втратив віри за всі ці жахливі роки, звідки ж візьметьс у мене сумнів тепер, коли він вернув тебе мені? Не забувай, я думав, що убив тебе.

— Вам ще доведеться зробити це.

— Артуре! — то був крик, повний справжнього "жаху, але Овід, немов не чуючи, вів далі:

— Будемо говорити чесно, без ніяких викрутів. Ми з вами стоїмо на різних краях безодні, і нічого надіятис простягти один одному руку. Якщо ви не можете

1 Кулі — чорнороби, що возять вантаж замість коней.

або не хочете відмовитися од цього,— він кинув погля на розп'яття, що висіло на стіні,— то мусите зго на те, щоб полковник...

— Згодитися! Боже мій, згодитись! Артуре, та я ж

люблю тебе!

Лице Овода пересмикнулось від болю.

— Що ж ви любите більше, мене чи це?

Монтанеллі повільно підвівся. Його душу охопив

жах, він увесь якось ослаб і побляк, немов прибитий морозом листок.
Він прокинувся, і перед ним знову була порожнеча й тьма.

— Артуре, май до мене хоч трохи жалю.

— А у вас багато було до мене жалю, коли ви

своєю брехнею погнали мене на цукрові плантації?

Ви здригаєтесь — ах, ви, м'якосердні святоші! І це людин з божою
душею, людина, яка все життя кається

в своєму гріху! Ніхто ж не помре, крім її сина. Ви

кажете, що любите мене? Занадто дорого коштувала

мені ваша любов. Невже ви думаєте, що я можу забути минуле і знов
зробитися колишнім Артуром від кількох теплих слів? Забути, що я мив
посуд у брудни кублах і доглядав коней у фермерів, гірших тварюк, ніж
їхня скотина? Що був блазнем у ковпаку

з бубонцями в мандрівному цирку, був на побігеньках

у матадорів¹ під час бою биків, був рабом кожного,

кому заманулося б сісти мені на шию. Забути, як

я голодував, як на мене плювали й топтали ногами,

як жебрачів, прохаючи хоч запліснявілих недоїдків,

а мені відмовляли, бо собаки мали перше право на

них? Та що там казати! Хіба я можу розповісти вам

усе, що ви мені заподіяли? А тепер ви любите мене?

Чи сильно ж ви мене любите? Досить сильно, щоб відмовитис ради мене од свого бога? Що він зробив

для вас, цей вічний Ісус, що він вистраждав через

вас, що ви любите його більше за мене? Чи не за простромлен руки він такий дорогий вам? То гляньте на

мої. Подивіться тут, і тут, і тут...

Він розірвав сорочку і показав свої страшні рубці.

— Padre, ваш бог обманщик! І його рани не справжн, його страждання — брехня! Тільки я маю право

на ваше серце. Padre, немає такої муки, якої б я не

Матадор (ісп.) — один з учасників бою биків.

зазнав через вас. Якби ви тільки знали, яке було моє життя! І все ж я не вмер. Я все стерпів і навчився володіт собою, бо хотів вернутись і змагатися з вашим богом. Це було мені щитом проти власного серця і врятувало від божевілля й від другої смерті. І тепер, повернувшись, я знов бачу його на моєму місці, цього обманщика, що пробув на хресті лише шість годин і повста із мертвих. Padre, мене розпинали п'ять років, і

я теж повстав із мертвих. Що ж ви тепер хочете зро зі мною? Що ви хочете зробити?

Він замовк. Монтанеллі застиг, немов витесаний з каменю або покійник, якого посадили на стілець. Спочатку під бурхливим потоком розпачу Овода він здригнувся, мов під ударом батога. Але тепер він сиді нерухомо. Після довгої мовчанки підвів голову і промовив якомсь мляво й покірно:

— Артуре, говори ясніше. Ти так збентежив і зляка мене, що я нічого не розумію. Чого ти вимагаєш

від мене?

Овід повернув до нього страшно, мов примарне, обличчя.

— Я нічого не вимагаю. Хіба можна вимагати любов? Ви вільні вибрати із нас двох того, хто вам

дорожчий. Коли ви любите його більше, вибирайте

його.

— Я не розумію, — стомлено повторив Монтанелл.— Що я маю вибрати? Не в моїй владі змінити

минуле.

— Ви мусите вибрати когось одного. Якщо ви любите мене, скиньте хрест, і їдьмо звідси зі мною. Мої

друзі знов готують мені втечу, і з вашою допомогою

це їм легко вдасться. Потім, коли ми вже будемо по той бік кордону, відкрито визнайте мене своїм сином.

Коли ж ви любите мене не так сильно, щоб піти на це, коли цей дерев'яний ідол більше важить для вас, ніж я, ідіть до полковника і скажіть, що ви згодні.

Тільки йдіть швидше, звільніть мене від муки бачити

вас. З мене й так досить. Монтанеллі глянув на нього і затремтів. Він почина розуміти.

— Звичайно, я допоможу твоїм друзям. Але їхати з тобою... Це неможливо... Я священник.

— А від священників я не приймаю ніяких послуг. Я не хочу більше ніяких компромісів, padre. З мене

вже досить і їх, і їхніх наслідків. Ви мусите одмовитис або від сану священника, або від мене.

— Як я можу од тебе відмовитись? Артуре, як я можу?

— Тоді відмовтесь од нього. Вибирайте одного з нас. А ви, певно, хотіли б поділити свого любов — половину дати мені, а половину вашому клятому богам?

Ні, пробачте, я не візьму лишків після нього. Якщо ви належите йому, ви не мій.

— Ти хочеш розірвати мені надвоє серце? Артуре! Артуре! Ти хочеш, щоб я збожеволів?

Овід стукнув кулаком об стінку.

— Ви мусите вибрати між нами,— повторив він ще раз.

Монтанеллі вийняв захований у нього на грудях невеличкий футлярчик, в якому лежав клаптик зім'я паперу.

— Дивись! — мовив він.

"Я вірив у вас, як у бога. Але бог — це глиняний ідол, який можна розбити молотком; а ви брехали мені все життя".

Овід засміявся і повернув папірець Монтанеллі.

— Яким молодим буваєш у дев'ятнадцять років!

. Узяти молоток і трощити ним речі здається так легко.

Та воно легко й зараз, тільки тепер я сам опинився під молотком. А ви ще знайдете силу людей, яких можна обплутувати брехнею. І вони навіть ніколи про.

це й не довідаються.

— Воля твоя,— сказав Монтанеллі.— Хтозна, може

і я на твоєму місці був би такий безпощадний... Я не

можу зробити того, що ти вимагаєш, Артуре. Але

зроблю все, що зможу. Я влаштую тобі втечу; коли ти

вже будеш у безпеці, тоді зі мною щось трапиться

в горах або вип'ю чогось помилково замість снотворног — як захочеш. Чи це задовольнить тебе? Це все,

що я можу зробити. Великий це гріх, але, сподіваюся,

він простить мене. Він милосердніший...

З несамовитим криком Овід простяг до нього руки.

— О, це вже занадто! Це вже занадто! Що я зроби, щоб ви так думали про мене? Яке ви маєте прав... Хіба я хочу помститися? Невже ви не розумієте,

що я хочу врятувати вас? Невже ви не бачите, що

я вас люблю?

Він схопив руки Монтанеллі і вкрив їх валкими

поцілунками й слізьми.

— Padre, ходім із нами! Нащо вам цей мертвий світ попів та ідолів? Він вкритий пилом віків, він наскріз прогнів і повний зарази й бруду. Тікаймо звідси, з цієї зачумленої церкви — ходім разом до світла! Padre, в нас життя і молодість!

В нас вічна весна, в нас майбутнє! Padre, зоря вже близько, невже ви не зустрінете з нами схід сонця? Прокиньтесь, забудьм страшні примари і почнімо нове життя. Padre, я завжди любив вас, завжди, навіть коли ви вбили мене. Невже ви уб'єте мене знов?

— Господи, змилуйся надо мною! — вигукнув Монтанелл.— Артуре, у тебе очі твоєї матері!

Раптом запало мовчання, якесь дивне, довге й глибок. В сірому присмерку вони дивились один на одног, і серця їх занімили від жаху.

— Тобі нічого більше сказати мені? — прошепотів Монтанеллі.— Невже не лишиш ніякої надії?

— Ні. Мені життя потрібне лише для того, щоб боротися з церквою. Я не людина, я ніж. Дарувавши мені життя, ви освячуєте ножі.

Монтанеллі. повернувся до розп'яття.

— Боже, ти чуєш?

Голос його завмер у порожній тиші без відповіді. В Оводі знов прокинувся демон глуму.

— Г-г-г-гукайте голосніше! Може, він спить.

Монтанеллі здригнувся, немов від удару. З хвилин постояв, дивлячись прямо перед собою, потім сів на край ліжка. Затулив руками обличчя і заривав. Усе тіло Овода пройняло якесь тремтіння, і холодний піт виступив у нього на лобі. Він знав, що значать ці сльози.

Він натяг на голову ковдру, щоб не чути їх. Досить і того, що він мусив умерти, він, такий повний життя. Але він не міг заглушити тих звуків.

Вони дзвеніли в нього у вухах, віддавалися в мозку, колотились у жилах.
А Монтанеллі все ридав і ридав, і сльози ко в нього між пальців.

Нарешті затих і почав витирати хусткою очі, немо дитина, що перестала плакати.

Коли він устав, хустка впала додолу.

— Нам більше нічого говорити,—промовив він.—

Ти розумієш?

— Розумію,— відповів Овід з тупою покірною.— Ви

не винні. Ваш бог голодний і мусить жертви.

Монтанеллі глянув на нього. Могила, яку мали незабаро викопати, не могла бути тихіша, ніж вони. Мовчки дивилися вони один одному в очі, немов двоє силоміць розлучених коханців, розділених перепорою, яку не перейдеш.

Овід перший опустил очі. Він скорчився і сховав обличчя. Монтанеллі зрозумів, що це значило: "Йдіть". Повернувся і вийшов з камери.

Через хвилину Овід зірвався з ліжка.

— О, я не можу! Padre, верніться! Верніться!

Двері були замкнені. Довгим повільним поглядом

обвів він навколо і зрозумів, що всьому кінець.

Усю довгу ніч у дворі тихо шелестіла трава, яка мала незабаром зів'янути під ударом лопати. І всю довгу ніч ридав Овід, лежачи сам у пітьмі...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Військовий суд відбувся у вівторок вранці.

Судили недовго і просто. Тільки виконали деякі формальності, що забрали якихось двадцять хвилин. Та й справді, ні для чого було витратити багато часу.. Оборони не допустили, а за свідків викликали лише поранених шпигуна, офіцера та кількох солдатів. Присуд був вирішений заздалегідь. Від Монтанеллі дістали неофіційну згоду, і суддям (полковник Фер-рарі, місцевий драгунський майор та двоє офіцерів швейцарської гвардії) небагато лишилось роботи. Прочитали акт обвинувачення, вислухали свідків, і ствердили підписами присуд, який потім з відповідно урочистістю виголосили засудженому. Він вислуха мовчки і, коли його спитали, що він має сказати, тільки нетерпляче махнув рукою. У нього на грудях була схована хустка, яку впустив Монтанеллі. Цілу ніч він проплакав над цією хусткою, цілуючи її, немов це було щось живе. На суді він стояв блідий і млявий, а на очах помітні були сліди сліз. Слова "до розстрілу", здавалось, не справили на нього враження. Лише трохи розширилися зіниці, і все.

— Відведіть його назад до камери,— сказав полковник, коли всі формальності були скінчені.

Сержант, який, здавалось, от-от розплачеться, торкну нерухому постать за плече. Овід здригнувся і гля навколо.

— Ах, так,— промовив він.— Я забув.

Щось подібне до жалю відбилось на обличчі полковника. "Він не був жорстоким від природи і в глибин душі соромився тієї ролі, яку відігравав

протягом минулого місяця. Тепер, досягнувши головного, він ладен був піти на незначні поступки в межах своєї влади.

— Не треба надягати наручників,— сказав він, дивлячис на розпухлі, в кривавих синцях зап'ястя Овод.— Він може лишатися в своїй камері.
Камера для

смертників занадто темна і похмура,— і, повертаючис до племінника, додав: — Зрештою, це формальність.

Він закашлявся і засовав ногами від зніяковіння.

Полковник покликав сержанта, що виходив з кімнат разом з ув'язненим:

— Почекайте, сержанте. Я хочу з ним поговорит.

Овід не ворухнувся, немов голос полковника не доходив до його ушей.

— Може, у вас є які-небудь доручення, що ви хотіли б передати друзям та родичам? Є у вас родичі?

Відповіді не було.

— Ну, ви подумайте над цим і тоді скажете мені

або священикові. Я подбаю, щоб усе було виконано.

Краще перекажіть свої доручення священикові. Він

зараз прийде і пробуде з вами ніч. Якщо маєте ще які

бажання...

Овід підвівся.

— Скажіть священикові, що я хочу лишитися сам. У мене немає ні друзів, ні доручень.

— Але ви, очевидно, хотіли б сповідатись.

— Я атеїст. Я нічого не хочу, дайте мені спокій.

Він сказав усе це глухим спокійним голосом, без

виклику й роздратування, і повільно пішов до дверей. На дорозі Овід спинився.

— Я забув, полковнику. У мене є до вас просьба.

Скажіть, щоб завтра мене не зв'язували і не зав'язувал очей. Я буду стояти цілком спокійно.

У середу, на світанку, його вивели у двір. Очевидн, йти йому було трудно й боляче, і він важко спиравс на руку сержанта, шкутильгаючи більше, ніж звичайно. Але від утоми й покори на його лиці не лишило і сліду. Привид жаху, що гнітив його в темній порожнечі, думки про загробний світ зникли разом з ніччю. Тільки-но засяяло сонце і прийшли вороги, як знов прокинувся в ньому войовничий дух.

Шість карабінерів, призначених виконати присуд, вишикувалися проти обвитого плющем муру, того самог потрісканого і напівзруйнованого муру, по якому він повз у ніч нещасливої втечі. Стоячи з карабінами в руках, солдати ледве стримували сльози. Свідомість, що вони мусять убити Овода, сповнювала їх невимовни жахом. Він, з його

гострими дотепами, невгамовни сміхом, ясною заразливою мужністю, увійшов в їхнє сіре, похмуре життя, немов сонячний промінь.

І тепер він мусив умерти, та ще й від їхньої руки — це однаково, що померкло б сонце.

Там же, у дворі, під великим фіговим деревом, його чекала могила. Її копали вночі підневільні руки, і сльози падали на лопату. Проходячи мимо, Овід зазирну, посміхаючись, у темну яму, кинув погляд на зів'ялу траву і глибоко зітхнув, вбираючи в себе запашни дух щойно викопаної землі.

Коло дерева сержант спинився, і Овід подивився навколо з ясною усмішкою.

— Тут ставати, сержанте?

Той мовчки кивнув* головою. Щось перехопило йому горло, і він не міг би вимовити й слова навіть під загрозою смерті. Полковник, його племінник, лейтенант, який мав подати команду, лікар і священник були вже у дворі. Вони намагалися бути серйозними під променистим поглядом Овода, що кидав їм весели виклик.

— Д-д-доброго ранку, панове! А, і його преподобіє

теж не полінувався так рано встати! Як ся маєте,

капітане? Сьогоднішня наша зустріч приємніша для

вас, ніж перша, правда? Я бачу, ваша рука ще й досі

на перев'язі. А все тому, що я трохи схибив. Зате вже

ці добрі молодці постараються краще за мене. Правд ж, хлопці?

Він глянув на хмурі обличчя карабінерів.

— На цей раз не треба буде пов'язки. Ну, чого ж

ви так зажурилися? Струнко! І покажіть, як ви влучно стріляєте. Незабаром матимете стільки роботи, що

навряд чи й управитесь. А сьогодні маєте нагоду трох набити руку.

— Сину мій,— перебив його священник, підходячи до нього, тимчасом як інші відступили трохи назад, щоб залишити їх самих,— незабаром ти станеш перед лицем творця. Невже ти не використаєш останніх хвилин, що лишилися в тебе, на покаяння? Подумай, благаю тебе, який жах умерти з усіма гріхами на душі! Коли ти станеш перед верховним суддею, каятис буде пізно. Невже ти наблизитися до його гріз трону з жартом на устах?

— З жартом, ваше преподобіє? Мені здається, ви помиляєтесь. Коли прийде наша черга, ми замість півдесятка старих карабінів наставимо гармати, і тоді ви побачите, як ми жартуємо.

— Вони наставлять гармати! Нещасний! Невже не

розумієш, над якою страшною безоднею ти стоїш?

Овід глянув через плече на викопану могилу.

— І ви, ваше преподобіє, гадаєте, що коли кинете мене туди, то вже и скінчили зі мною? Може, для певності покладете ще зверху камінь, щоб я, бува, не воскрес через три дні? Не бійтеся, ваше преподобіє. Я не піду

на такі дешеві фокуси. Я лежатиму тихо, мов, та миша, де не покладете. А гармати ми все. ж наставимо.

— Боже милосердний! — вигукнув священик.— Прости цьому нещасному!

— Амінь! — пробурмотів лейтенант глибоким басом, а полковник з племінником побожно перехрести.

Не маючи надії, що засудженого можна якось надоумити, священик відмовився од марних спроб і відійшов од нього, похитуючи головою й бурмочучи молитву. Далі все сталося швидко. Овід сам став на призначені місце, кинувши останній погляд на червоне й жовте проміння, яке, сходячи, кидало сонце. Він ще раз попросив, щоб йому не зав'язували очей, і, глянувши на його мужнє лице, полковник мимоволі погодився. Але обидва вони не подумали, який тягар поклали цим на солдатів.

Він стояв і посміхаючись дивився на них; руки у карабінерів тремтіли.

— Я готовий,— сказав він.

Лейтенант ступив наперед, трохи тремтячи від хвилювання. Він ніколи ще не командував при розстрілі.

— Струнко! Готуйся! Плі!

Овід злегка похитнувся, але стояв. Одна невірна куля дряпнула його по щоці, і кілька крапель крові упало на його комір. Друга влучила трохи вище від коліна.

Коли дим розійшовся, солдати побачили, що він стоїть, так само посміхаючись, і витирає поніве рукою кров на щоці.

— Погано стріляєте, друзі,— сказав він, і його яс

ний виразний голос різонув по серцю скам'янілих від

жаху солдатів.— Ану, спробуйте ще.

Стогін і тремтіння перебігли по лаві стрільців. Коже з них цілив убік, потай сподіваючись, що смертни постріл завдасть рука сусіда, а не його. А Овід. усе стояв і посміхався до них. Вони лише обернули страту в якесь катування, і страшну розправу треба було починати знов. Раптом їх охопив жах, і, опустивш карабіни, вони безнадійно слухали прокльони й докори начальства, з тупим страхом вдивляючись у людину, яка, хоч вони її вбили, чомусь лишилася жива.

Полковник грозився кулаком і несамовито кричав, щоб солдати знов вишикувалися, взяли в руки карабін і якнайшвидше поклали цьому край. Він теж розгубивс, як і вони, і не міг глянути на страшну постат, що стояла, стояла і не хотіла упасти. Коли Овід заговорив до нього, він злякано здригнувся, почувш глумливий голос:

— Що ж це ви, полковнику, вивели якихось новобранці? Ану, може, в мене вони стрілятимуть краще. Ну, хлопці! Гей, ти там, ліворуч, держи вище карабі.

Та що ти, друже? Це ж не сковорідка у тебе в руці, а карабін. Ну, готові?

Струнко! Готуйся!

— Плі! — крикнув полковник, кидаючись наперед. Він не міг стерпіти, щоб ця людина сама командувала при своїй страті.

Знов пролунали безладні, несміливі постріли, і солдати збились до купи, дико озираючись на всі боки. Один з них навіть не стріляв. Він кинув карабі і, припавши до землі, стогнав:

— Не можу! Не можу!

Дим поволі розтанув у промінні ранішнього сонця, і вони побачили, що Овід упав, але побачили й те, що він ще живий. З хвилину солдати й начальство стоял мов кам'яні і з жахом дивились на тіло, що корчилос і металось по землі. Раптом лікар і полковник з криком кинулись уперед, бо Овід став на одне колін і, дивлячись у лице солдатам, знов посміхнувся.

— Знову промах... Спробуйте... ще раз, хлопці...

Може...

Він похитнувся й упав на траву.

— Умер? — прошепотів полковник.

Лікар, ставши на коліна, приклав руку до закривавлено сорочки і стиха відповів:

— Здається. Дяка богіві.

— Дяка богіві! — повторив полковник.— Нарешті!

Племінник торкнув його за руку.

— Дядю, там кардинал. Він коло брами і хоче ввійти.

— Що? Він не ввійде... Я не дозволю. Куди ж дивитьс варта?

Брама відхилилась і знов зачинилась. Посеред двор стояв Монтанеллі і дивився перед собою непоруш страшним поглядом.

— Ваше преосвященство! Благаю вас... це видовищ не для вас. Страта тільки скінчилася. Тіло ще не...

— Я прийшов подивитись на нього,— промовив Монтанеллі, і полковника вразило, що він говорить і ходить, мов сновида.

— Боже мій! — вигукнув зненацька один з солдатів.

Полковник швидко оглянувся.

Закривавлена маса на траві знов почала корчитись і стогнати. Лікар кинувся до Овода і поклав його го собі на коліна.

— Швидше! — розпачливо крикнув він.— Швидше

кінчіть його, ви, дикуни, ради всього святого! Це ж

нестерпно!

По руках лікаря текли потоки крові, і, піддержуюч тіло, що билось у корчах, він сам тремтів з голов до ніг. Коли він повів навколо безумним погля, шукаючи допомоги, над його плечима нахилився священик і приклав хрест до уст умираючого.

— В ім'я отця і сина...

Овід підвів голову, спершись об коліно лікаря, і глянув широко розкритими очима на розп'яття.

Серед глибокої, немов морозом скованої тиші він поволі підвів поранену праву руку і відштовхнув хрест. Усе лице його було в червоних плямах.

— Padre... ваш... бог... задоволений?..

Голова його впала на руки лікаря. "

— Ваше преосвященство!

Кардинал стояв наче остовпілий, і полковник Феррарі повторив голосніше:

— Ваше преосвященство! Монтанеллі підвів очі.

— Він умер.

— Так, умер, ваше преосвященство. Ходімо звідси. Це жахливе видовище.

— Він умер,— повторив Монтанеллі і знов глянув на обличчя страченого.— Я торкнувся його, і він умер.

— Чого ж він, власне, сподівався від людини, в яку влучило стільки куль?

— презирливо прошепотів лейтенант.

Лікар відповів йому теж пошепки:

— Мабуть, його вразив вигляд крові.

Полковник рішуче взяв Монтанеллі за руку.

— Ваше преосвященство, не дивіться більш на нього. Дозвольте капеланові провести вас додому.

— Так... я піду.

Монтанеллі повагом одвернувся від закривавленого тіла і пішов до виходу, а за ним рушили священник і сержант. Коло брами він спинився і оглянувся з страшним, як у привида лицем, на якому застигло здивування.

— Він умер...

Через кілька годин Марконе підійшов до маленьког будинку на горі, щоб сказати Мартіні, що йому вже нема для чого ризкувати своїм життям.

Усе вже було підготовлено для Другої спроби визволит Овода, бо новий план був.

далеко простіший, ніж перший. Умовилися, що другого ранку, коли процесія.

1 Капелан— помічник священника у католиків.

з тілом господнім проходитиме повз фортецю,

Мартіні вийде з натовпу і вистрілить в обличчя полковникові. Під час загальної паніки двадцятєро озброєни людей кинуться до брами, вдеруться до фортеці

і, силоміць захопивши ключі, проберуться в камеру

в'язня. Виводячи його, вони убиватимуть кожного, хто

здумає їм перешкодити. Від брами мали відходити
з боєм, щоб дати змогу відступити кінному загонові
озброєних контрабандистів, які мали одвезти Овода
до безпечної схованки в горах.

З усього невеличкого гурту лише Джемма нічого
не знала про цей план. Мартіні не дозволив говорити.
— її серце не витримає,— зауважив він.

Коли контрабандист стукнув садового хвірткою, Мартіні відчинив
скляні двері на веранду і вийшов привітати його.

— Що нового, Марконе? А!..

Широкополий бриль контрабандиста був зсунутий на потилицю.

Вони сіли на веранді. Ніхто з них не промовив ні слова. Як тільки
Мартіні побачив з-під бриля лице Марконе, він усе зрозумів.

— Коли це сталося? — спитав він після довгої мовчанки. І звук
власного голосу здався йому таки же сумйим і безнадійним, як усе на
світі.

— Сьогодні на світанку. Мені сказав сержант. Він був там і бачив.

Мартіні понурих голову і зняв з рукава нитку.

Він повинен був завтра померти. А тепер бажана мета зникла, як казкова країна золотих сонячних промені, що потьмарилася з настанням темряви. Він зно повернеться у буденний світ — світ Грассіні і Галл, шифрування і писання памфлетів, партійної гризні між товаришами, підлих інтриг австрійських шпигуні — словом, у старе революційне млинове колесо, . _ яке наводило на нього нудьгу.

А десь у глибині його свідомості зяяла бездонна порожнеча, яку ніхто і ніщо не могло вже заповнити, бо Овода вже не було в живих.

Хтось запитав його, і він підвів голову, дивуючись, про що іще можна було говорити.

— Що ви сказали?

— Я кажу, що вам доведеться повідомити її.

Вираз жаху з'явився на лиці Мартіні.

— Як я скажу їй? — вигукнув він. — Це однаково, що піти й убити її. Як я скажу їй?

Він закрив руками очі. Але й не бачачи, відчув,

як здригнувся коло нього Марконе, і підвів голову.

На порозі стояла Джемма. — Ви чули, Чезаре? — сказала вона.— Усьому кінець. Його розстріляли.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— "Introibo ad altare Dei..." J

Монтанеллі стояв перед престолом, оточений священниками причтом, і гучним, ясним голосом читав "Introit". Собор був залитий світлом. Святковий одяг

прочан, яскрава драпіровка колон, вінки — все виблискувало райдужними барвами.

Над розчиненим навсті входом спускалися важкі пурпурові завіси. В гарячих променях червеного сонця вони палали, як пелюстки червоних маків на полі. Звичайно напівтемні бокові олтарі були освітлені свічками і факелами чернечих орденів. Там же здіймалися хрести

і корогви окремих парафій. Коло бокових олтарів

теж стояли корогви; їх шовкові зборки спускалися до

землі, позолочені китиці і древка яскраво пламеніли

під темним склепінням. Світло, проходячи крізь кольорові шибки, забарвлювало всіма кольорами райдуги білі стихарі півчих і лягало на підлогу олтаря яск-червоними, жовтогарячими і зеленими плямами.

За престолом блищала й іскрилася на сонці завіса із

срібної парчі. І на фоні цієї завіси, прикрас і вогнів

виступала непорушна постать кардинала в білому одязі, ніби мармурова статуя, в яку вдихнули життя.

Так повелося, що в дні процесій кардинал тільки був присутній на обідні, але сам не служив. Кінчивши "Indulgentiam" 2, він відійшов до престолу і повільно попрямував до єпископського трону, супроводжуваний низькими поклонами "святих та причту.

— Його преосвященство, мабуть, не зовсім здорови,— пошепки сказав один канонік другому,— він і

сьогодні сам не свій.

1 "Припадаємо до престолу божого" — вступне слово молитви

lIntroit".

2 Молитва про відпущення гріхів.

Монтанеллі схилив голову, і священник, що надівав на нього митру, всипану дорогоцінним камінням, про:

— Ви хворі, ваше преосвященство?

Монтанеллі мовчки подивився на нього, ніби не

пізнаючи.

— Вибачте, ваше преосвященство,— пробурмотів

священник, преклоняючи коліна, і відійшов, докоряючи

собі за те, що перервав кардинала під час молитви.

Відправа йшла звичайним порядком. Монтанеллі сидів прямий, непорушний. Сонце грало на його виблискуючі камінням митрі, на гаптованому золотом облаченні.

Важкі зборки білої святкової мантиї спадал на червоний килим. Світло сотень свічок вигравал в сапфірах на його грудях. Але глибоко запал очі

кардинала лишались тьманими, сонячний промін не викликав у них відповідного блиску.

Під час виносу святих дарів кардинал підвівся з трону і став на коліна перед престолом. У плавності його рухів було щось незвичне, і коли він піднявся і пішов назад, драгунський майор, що сидів у парадном мундирі за полковником, прошепотів, поверта до пораненого капітана:

— Подався старий кардинал, подався! Дивіться: ніби не жива людина, а машина.

— Тим краще,— теж пошепки відповів капітан.— З того часу, як була дарована ця проклята амністія, він висить у нас каменем на шиї.

— Проте на військовий суд він дав згоду.

— Так, після довгих вагань... Господи" боже, як

душно! Нам всім загрожує сонячний удар під час

процесії. Шкода, що ми не кардинали, а то б над нами

всю дорогу несли балдахін. Ш-ш-ш! Дядечко на нас

дивиться!

Коли меса скінчилась і святі дари поставили в ковче, духовенство попрямувало до ризниці змінити облачення.

Почувся стриманий гул голосів. Монтанеллі сидів непорушний, все так же дивлячись уперед, ніби не помічаючи життя, що кипіло навколо і завмирало біля підніжжя його трону. Йому подали кадило, він підняв руку, як автомат, і, не дивлячись, поклав ла у курильницю.

Духовенство вернулося з ризниці і чекало кардинал в олтарі, але він сидів нерухомо. Священик, який мав прийняти від нього митру, нахилився і нерішуче промовив:

— Ваше преосвященство! Кардинал оглянувся.

— Що ви сказали?

— Може, вам краще не брати участі в процесії? Сонце пече нещадно.

— Яке мені діло до сонця?

Монтанеллі промовив це холодно і повільно, а священиков знову здалося, що він розсердився.

— Вибачте, ваше преосвященство. Я думав, що ви нездужаєте.

Монтанеллі підвівся, нічого йому не відповівши. На верхній приступці трону він зупинився і так само повільно спитав:

— Що це?

Край його мантиї лежав на приступках олтаря, і Монтанеллі показував на вогненну пляму на білому атласі.

— Це сонячний промінь світить крізь кольорове скло, ваше преосвященство.

— Сонячний промінь? Такий червоний?

Він зійшов із приступок і став на коліна перед престолом, повільно розмахуючи кадилом; потім простяг його священникові. Сонце лягло кольоровими плямам на його непокриту голову, вдарило в широко відкриті, підведені вгору очі і освітило багряним блиском білу мантию, зборки якої розправляли священник.

Він прийняв від диякона золотий ковчег і підвівся з колін під урочисту мелодію хору і органа.

Служителі повільно підійшли до нього і підняли над його головою шовковий балдахін, диякони стали праворуч і ліворуч і відкинули назад довгі зборки його мантиї. Коли служки підняли її, процесія рушила вперед.

Монтанеллі стояв біля престолу під білим балдахіно, міцно тримаючи святі дари і дивлячись на процесі, що проходила повз нього. По двоє в ряд люди повільно спускалися з приступок із свічками, факелам, хрестами, корогвами і повз прикрашені квітами колони виходили з-під малинової завіси над порталом

на залиту сонцем вулицю. Звуки співів поступово завмирал вдалині, переходячи в неясний гул, а позаду лунали все нові й нові голоси. Безконечною стрічкою розгорталася процесія, і під склепінням собору довго не стихали звуки човгання ніг.

Проїшли члени церковних приходів у своїх білих саванах, з закритими обличчями.

Потім появились браття милосердя, чорні з голови до ніг, їхні очі блищали в прорізах масок. За ними потяглись довгі ряди жебраючих монахів у чорних каптурах, з босими загорілим ногами, далі всі в білому суворі домініканці. За ними йшли військові і цивільні представники влад: драгуни, карабінери і чини місцевої поліції. Начальни міста йшов у повній парадній формі, оточене своїми офіцерами. В кінці йшли диякон з велики хрестом і два свічконосці з запаленими свіч.

Двірна завіса широко розсунулася, щоб пропустит їх. Зі свого місця під балдахіном Монтанеллі на мить побачив яскраво освітлену сонцем, застелену килимом вулицю, обвішані прапорами стіни будинкі і одягнутих у біле дітей, що кидали на бруківку троянди. Ах, ці троянди! Які вони червоні!

Повільно, в стрункому порядку. посувалася процесі. Мгінтанеллі відкрив хресний хід.

Він спустився по приступках на середину церкви, пройшов під хорами, звідки лунали урочисті звуки органа, потім під завісою коло входу — такою нестерпн червоною! — і вийшов на залиту сонцем ву. .

Криваво-червоні троянди лежать, в'януци на червоном килимі, розтоптані ногами численних перехожи. На хвилину зупинились біля дверей, поки пред світської влади поміняли носильників балдахін, і процесія знову рухається вперед, і він з нею, тримаючи ковчег з святими дарами. Навколо нього голоси півчих то широко розливаються, то завмирают, і в такт ритмічно гойдаються кадила, і рокочуть хвилі людського моря.

І всюди кров і кров! Килим стелився перед ним червоним потоком, троянди лежали на камінні, ніби плями розбризканої крові... Боже милосердний! Невж підвладні тобі земля і небо раптом почервоніли від крові? Але що тобі до цього!

Він глянув на причастя за кришталевою стінкою ковчега. Що це стікає з облатки між золотими променям і повільно капає на його біле облачення? Ось так же капало з піднятої руки... він бачив сам. Трава на тюремному дворі була зім'ята й червона... вся червон... так багато було крові. Вона стікала з обличчя, капала з простріленої правої руки, юшила гарячим червоним потоком з рани в боці. Навіть пасмо волосс було в крові... так, волосся лежало на лобі, мокре і скуйовджене... це передсмертний піт виступив від жахливих мук...

Genitori, genitoque, Laus et jubilatio Salus, honor, virtus, quoque, Sit et benedictiol.

О, це понад усяке терпіння! Боже, ти сидиш на троні на небесах і дивишся сміючись униз на муки і смерть. Невже тобі мало? Невже потрібна ще хвала і славословлення? Тіло христове, розп'яте заради спасіння людей! Кров христова, пролита заради прощенн їх гріхів... Невже цього мало?

Гукайте голосніше, може, він спить!

А ти справді спиш, мій любий, коханий, і ніколи не проснешся? Хіба могила так ревниво оберігає свою здобич і чорна яма під деревом ніколи не відкриється, щоб випустити тебе хоч на хвилинку, мій ненаглядни хлопчику?

Процесія скінчилася. Коли співи стихли, кардинал, пройшов у собор між двома рядами ченців і священникі, що стояли навколішки з запаленими свічками.

Стомлено, але покірливо закінчив кардинал церемоні, механічно виконуючи ритуал. Потім, благословивш всіх, він знову преклонив коліна перед олтарем і закрив руками обличчя. Голос священника, що читав молитву про відпущення гріхів, долітав до нього, як дальній відгук того світу, до якого він більш не належав.

Запала тиша. Кардинал підвівся і простяг руку, закликаючи до мовчання. Ті, хто вже про до дверей, повернулися назад.

По собору пронісся шепіт: "Його преосвященство буде говорити".

1 Хвала і звеличання отцю і сину; благоденство, честь, доброчесніст і благословення.

Здивовані священники переглянулися і ближче присунулис до кардинала; один з них спитав півголосом:

— Ваше преосвященство буде говорити з народом?

Монтанеллі мовчки відсторонив його рукою. Священик одступили, перешіптуючись.

Проповіді в цей день не повинно було бути, це було всупереч всім звичаям, але кардинал міг зробити, як він схоче. Він, мабуть, повідомить народ про щось винятково важлив: про нову реформу Рима або спеціальне послання святого отця.

Із приступок олтаря Монтанеллі глянув униз на море людських облич. З жадібною цікавістю дивилися вони на нього, а він стояв над ними нерухомий, схожи на привид у своєму білому облаченні.

— Тихше! Тихше! — неголосно повторювали розпорядник процесії, і рокотання голосів поступово

завмерло, як завмирає порив вітру у верхів'ях дерев.

Всі дивилися на нерухому постать, що стояла на приступках олтаря. І ось у мертвій тиші пролунав виразний, розмірений голос кардинала:

— В євангелії від святого Іоанна сказано: "Бо так

полюбив бог світ, що віддав сина свого єдинородного,

щоб світ спасений був через нього". Сьогодні у нас

свято тіла і крові визволителя, що загинув заради

вашого спасіння; агнця божого, що взяв на себе гріхи
світу; сина господнього, померлого за ваші гріхи. Ви
зібралися, щоб вкусити від жертви, принесеної вам,
і принести за це подяку богові. І я знаю, що вранці,
коли ви йшли вкусити від тіла господнього, серця
ваші були сповнені радості, і ви згадували про муки,
що їх зазнав бог-син, померлий заради вашого спасіння.

Але хто з вас подумав про страждання бога-отця, який дозволив
розп'ясти на хресті свого сина? Хто з вас згадав про муки отця, що
дивився на Голгофу з висоти небесного трону?

Я дивився на вас сьогодні, коли ви йшли урочисто процесією, і бачив,
як раділи ви в серці своєму, що відпустяться вам гріхи ваші, і раділи
своєму спасінн. І ось я прощу вас: подумайте, якою ціною вон було
куплене. Велика його ціна.

Вона більша, ніж ціна рубінів, бо вона ціна крові...

Трепет побіг по рядах. Священики, що стояли в олтарі,
перешіптувалися між собою і слухали, подав всім тілом наперед.

Але проповідник знову заговорив, і вони замовкли.

— Отже, кажу вам сьогодні: я дивився на вас, на

ваші немощі і ваші печалі і на малих дітей, що гралис коло ніг ваших. І душа моя сповнилася жалоців до

вас, бо вони мусять умерти. Потім я заглянув в очі

дорогого сина мого і побачив у них визволення кров'ю.

І я пішов своєю дорогою і залишив його нести свій

хрест.

Ось воно, відпущення гріхів. Він помер за вас, і темрява поглинула його; він помер і не воскресне; він помер, і нема в мене сина. О мій хлопчику, мій хлопчику!

З грудей кардинала вирвався довгий жалісний крик, і його, ніби луна, підхопили налякані голоси людей. Духовенство підвелось з своїх місць, диякони підійшли до проповідника і взяли його за руки. Але він вирвався і подивився їм в очі поглядом розлюче звіра.

— Що це? Хіба не досить уже крові? Почекайте

своєї черги, шакали! Ви теж насититесь!

Вони позадкували і збилися в купу, бліді, тремтяч. Монтанеллі знову повернувся до народу, і людське море захвилювалось, як нива, над якою пролетів урат ган.

— Ви вбили його. Ви вбили його! І я допустив це,

тому що не хотів вашої смерті. А тепер, коли ви приходит до мене з брехливим славослов'ям і нечестивими молитвами, я розкаююсь, розкаююсь, що зробив

це! Краще б ви погрузли в пороках і заслужили довічн прокляття, а він лишився б жити. Чи варті ваші

зачумлені душі, щоб за спасіння їх було заплачено

такою ціною?

Але пізно, занадто пізно! Я кричу, а він не чує мене. Стукаю коло його могили, але він не прокинетсь. Сам стою я в пустелі і, відриваючи свій погляд од залитої кров'ю землі, де закопано світло очей моїх, дивлюсь у страшні порожні небеса. І відчай охоплює мене. Я зрікся його, зрікся заради вас!

Так ось же вам ваше спасіння! Беріть! Я кидаю його вам, як кидають кістку зграї псів! За бенкет сплачено. Тож приходьте, приходьте, їжте досхочу,

людоїди, кровопивці, стервятники, що годуються мертвечиною! Дивіться, ось із приступок тече гаряча кров! Вона тече з серця мого сина, і вона пролита за вас!

Пийте ж її, вимажте собі лице цією кров'ю! Бийтеся за тіло, рвіть його на шматки... і залиште мене! Ось тіло, віддане за вас. Дивіться, як воно поранене й стікає кров'ю, а все ще тріпоче в ньому життя, все ще б'ється воно в передсмертних муках! Візьміть же його, християни, і їжте!

Він схопив ковчег із святими дарами, підняв висок над головою і щосили кинув на підлогу.

Метал задзвенів від удару об кам'яні плити. Духовенств юрбою кинулося вперед, і одразу двадцять рук схопили безумця.

І лише тоді напружене мовчання народу порушили несамовиті, істеричні зойки.

Перекидаючи стільці і лавки, нашттовхуючись у дверях один на одного, обриваючи завіси і гірлянди, люди з риданням ринули на вулицю.

епілог

Джеммо, там унизу вас питає якийсь чоловік.

Мартіні сказав це притишеним тоном, до якого вони обоє несвідомо звикли за останні десять днів. Тільки цей тон та ще якась повільність і рівність у мові й рухах і свідчили про їх сум.

Джемма з закачаними рукавами і в фартусі стояла коло столу і розкладала на ньому маленькі пакунки з патронами. Вона працювала зранку, і тепер під проміння сліпучого полуденного сонця видно було, яке в неї змарніле обличчя.

— Хто там, Чезаре? Що йому треба?

— Не знаю, голубко. Він не схотів мені пояснити. Каже тільки, що йому треба поговорити з вами на.

— Ну, гаразд.— Вона скинула фартух і відкотила рукава.— Доведеться вийти до нього, хоч, можливо, це просто шпигун.

— В усякому разі, я сидітиму в~ сусідній кімнаті. Якщо треба буде, гукніть. А коли його збудеться, ляжте трохи відпочити. Ви сьогодні цілісінький день на ногах.

— Ні, я краще буду працювати.

Вона повільно зійшла по сходах, а Мартіні мовчки простував за нею. За ці кілька днів вона постаріла років на десять, і колишнє вузеньке

пасмо сивого волосс тепер було вже велике. Очі в неї весь час були опущені, а коли вона підводила їх, вираз їхній лякав Мартіні.

У маленькій вітальні її чекав якийсь незнайомий чоловік, випроставшись по-військовому посеред кімнат. Весь його вигляд і зляканий вираз, обличчя, з яким він глянув на неї, підказали Джеммі, що це солда із швейцарської гвардії.

Одягнений у селянську сорочку, очевидно з чужого плеча, він весь час озиравс, немов боявся, що його впізнають.

— Ви говорите по-німецькому? — спитав він мало зрозумілою цюріхською говіркою.

— Трохи. Ви хотіли мене бачити?

— Ви синьйора Болла? Я приніс вам листа.

— Листа? — Вона почала тремтіти і сперлась руко на стіл, щоб міцніше триматись на ногах.

— Я один із варті он звідти.— Він показав у вікн на фортецю.— Це від... чоловіка, якого розстрілял минулого тижня. Він написав його в ніч перед стратою, і я обіцяв йому передати вам у руки.

Вона похилила голову. Значить, усе ж таки напи.

— Тому я так довго й не приносив,— пояснив солда.—Він просив не давати нікому, крім вас, а я не

міг вибратись раніш, дуже вже стежать. Та треба було

ще позичити цю одежину.

Він поліз за пазуху. Надворі було жарко, і згорнути листок паперу, що він витяг, був не тільки брудний і пом'ятий, але й вогкий. Він постояв з хвилин, переступаючи з ноги на ногу, потім почухав собі потилицю.

— Ви ж нікому не кажіть,— несміливо промовив він, кинувши на неї недовірливий погляд.— Я ризикува життям, ідучи сюди.

— Звичайно, я не скажу нікому. Почекайте хвилинок.>

Він повернувся до дверей, але Джемма спинила його й полізла по гаманець.

Ображений, він одсахнувся.

— Не треба мені ваших грошей,— сказав він грубуват.— Я зробив це для нього, бо він просив мене.

Для нього я зробив би й більше. Він був дуже добрий

чоловік...

Солдат запнувся, і Джемма глянула на нього. Він витер очі брудним рукавом.

— Ми мусили його розстрілювати,— прошепотів

він,— я і мої товариші. Солдат повинен слухатися

наказів. Одразу не влучили і мусили стріляти ще... а

він сміявся з нас і називав новобранцями... Він був

дуже добрий чоловік...

Запало довге мовчання. Потім солдат випростався, незграбно віддав честь і пішов.

Кілька хвилин Джемма стояла непорушно з листом у руці, потім сіла коло відчиненого вікна й почал читати. Лист був написаний олівцем, дуже гу, і деякі місця важко було розібрати. Але два перш слова — англійські — зразу впадали в око.

"Люба Джім!"

Рядки раптом розпливлися, оповилися туманом. І вона втратила його знов! Знов втратила! Побачивши це давнє дитяче ім'я, вона з новою силою відчула всю безнадійність своєї втрати і в сліпому відчаї простягнул руки, немов уся вага землі, що лежала над ним, здавила їй серце.

Потім узяла лист і читала далі:

"Завтра вдосвіта мене розстріляють. Я обіцяв тобі все розповісти, і коли я хочу виконати свою обіцянку, то мушу зробити це зараз. Але, зрештою, багато розповідати й не треба. Ми завжди розуміли одне одного без зайвих слів, навіть як були ще далі.

Отже, бачиш, моя люба, нічого було побиватися, що ти колись мене вдарила.

Звичайно, тоді це було тяжко. Але пізніше я зазнав багато інших ударів, так само тяжких, і все ж пережив їх, а за деякі навіть іще й відплатив. І тепер я знов, як рибка в нашій дитячій книжці (забув її назву), — "живу і б'ю хвостом".

Правда, це вже востаннє, бо приспіє ранок і — *finita la comedia*!

Комедія скінчилась (франц.)

Ти і я перекладемо це так: мандрівний цирк закінчивс, і ми складемо подяку богам за те, що вони такі милостиві до нас. Це не. дуже багато, але хоч що-небудь. Ми повинні бути вдячними...

Щодо завтрашнього ранку, то я хотів би, щоб і ти і Мартіні як слід зрозуміли, що я цілком щасливий, всім задоволений і не міг би просити кращої долі. Перекаж це йому від мене. Мартіні славний хлопчина й гарний товариш, і він зрозуміє.

Бачиш, люба, я знаю, що вся ця темнота, повертаючися знов до таємни судів та страт, робить нам тільки добро, а собі лихо, і знаю я також, що коли ви, тобто ті, що лишаятьс жити, держатиметесь один одного і як слід їх битимете, то побачите великі події. Я ж вийду завтра у двір з таким легким серцем, як у дитини, що їде додом на канікули. Свою пайку до нашої спільної справ я вже вніс, і смертний вирок доводить, що зробив — це сумлінно. Вони убивають мене, бо бояться. А чого ще людина може бажати?

А втім, я бажаю ще одного. Людцна, що йде на смерть, має право на деякі примхи, і моя примха сказат тобі, чому я був такий грубий з тобою і так довго не міг забути давніх образ.

Ти, звичайно, й сама розумієш чому, але мені прост приємно написати ці слова.

Я кохав тебе, Джеммо, коли ти була ще маленькою незграбною дівчин-. кою в ситцевому платті і носила кіску з мишачий хвостик, і я кохаю тебе й досі.

Пам'ятаєш той день, коли я поцілував тобі руку, а ти так жалісно попросил аніколи цього не робити"? Це була негарна витівк, я знаю, але ти вже пробач. А тепер я цілую папі, де написано твоє ім'я. Отже, я поцілував тебе двічі і обидва рази без твоєї згоди.

От і все. Прощай, моя люба!"

Підпису не було, але в кінці стояв уривок з вірша, який вони учили разом ще дітьми.

Чи живу я, чи помру, Я щаслива мушка.

Через півгодини в кімнату ввійшов Мартіні. Півжитт він провів коло Джемми в мовчанні, але тепер, упустивши оголошення, яке ніс показати їй, раптом обняв її.

— Джеммо! Що таке? Та не ридайте ж так, ви ж ніколи не плакали! Джеммо!

Джеммо! Кохана!

— Нічого, Чезаре. Я вам потім скажу... Я... не мож зараз говорити про це.

Вона поспіхом поклала в кишеню залитий слізьми лист і висунулась у вікно, щоб сховати обличчя. Мартін закусив губу. Після всіх цих років він зрадив себе, мов школяр, а вона навіть і не помітила.

— Дзвонять у соборі,— сказала вона трохи згодом і, опанувавши себе, обернулась до Мартіні.— Певно, хтось умер. — Про це я й прийшов вам сказати,— відповів Мартіні звичайним своїм голосом. Він підняв з підлог оголошення і дав його Джеммі.

Щойно надруковане великим шрифтом і облямован чорною рамкою оголошення оповіщало:

"Наш улюблений єпископ, його преосвященство кардинал, монсиньор Лоренцо Монтанеля і несподіван помер у Равенні від розриву серця".

Вона швидко глянула на Мартіні, і той, знизавши плечима, відповів на невисловлену думку в її очах:

— Що ж, Джеммо. Розрив серця — слова нічим не

гірші від інших.